

Taha Cabir əl-Ülvani

SÜNNƏYƏ

MÜNASİBƏT PROBLEMİ

Sünnəyə münasibət problemi

Taha Cabir əl-Ülvani

Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutu

İDRAK

“İdrak” İctimai Birliyi

Bakı - 2020

© Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutu, 2020

© “İdrak” İctimai Birliyi, 2020

The International Institute of Islamic Thought (USA)

P.O. Box 669, 500 Grove St., Suite 200, Herndon, VA 20170, USA

www.iiit.org

The International Institute of Islamic Thought (UK)

P.O. Box 126, Richmond, Surrey, TW9 2UD, UK

www.iiituk.com

“İdrak” İctimai Birliyi

AZ1100, Bakı ş., M. Seyidov 3138, D korpusu, 1-ci mərtəbə

www.idrak.org.az

ISBN

Tərcüməçi, redaktor və şərhlərin müəllifi:

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Elvüsəl Məmmədov

Bədii və texniki tərtibat:

Həsən Həsənov

Kitab Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin

icazəsi ilə nəşr olunur (DK/Q-)

GİRİŞ

Bu kitabda qarşıya qoyulan məqsəd Sünnə ilə Quran arasındakı əlaqənin dəqiq təsvirini verməkdir. Bir-birindən fərqlənən tarixi şəraitdə fərqli formalarda təzahür edən bu əlaqə müxtəlif biliklərin, təcrübələrin meydana çıxmasına səbəb olmuş, “Peyğəmbər sünnəsi” adlandırdığımız elm və bilik sahələrinə təsir göstərmişdir. Bu işdə erkən və sonrakı nəsillər arasında mövcud olan anlayış, dünyagörüşü və mövqe fərqləri müəyyən qədər rol oynamışdır. Fiqhi məzhəblər, üsulşünaslıq¹ məktəbləri şəraitə uyğun olaraq hədis növlərini müəyyənləşdirmiş, “cərh” və “tədil” qaydalarını təsis etmişdir. Qeyd edək ki, bu qaydalar fiqh, kəlamşünaslıq və üsulşünaslıq meyarlarına uyğun olaraq dəyişir. Nəticədə eyni hədis ya təsdiq, ya da təkzib olunur, başqa hədisə zidd düşdükdə isə yozulur. Bəzi rəvayətçilər haqqında mübahisəli fikirlərin mövcudluğu, hədis mətninin tənqidi meyarlarının müxtəlif məktəblərdə dəyişik olması da problemi mürəkkəbləşdirir.

Sünnəyə münasibət problemi Peyğəmbərin dövründə olmamışdır. Çünki Quran mühakimə və icra məsələlərində müraciət edilən əsas mənbə idi. Peyğəmbər də müsəlmanların Qurana riayət etmələrinə səy göstərir,

¹ **Üsulşünaslıq:** Fiqhin ana prinsiplərini (**üsul əl-fiqh**) öyrənən sahə; islam şəriətinin ehkamlarına (əqidə, dini əməllər, üstün əxlaq dəyərləri) riayət çərçivəsində bu və ya digər problemə dinin münasibətini açıqlamaq üçün dəlillər əsasında mühakimə metodologiyası – *tərcüməçinin qeydi*.

heç bir halda, bundan kənara çıxılmasına icazə vermirdi. Bununla yanaşı, Peyğəmbər müsəlmanlara ona uymalarını, onu nümunə götürmələrini əmr etmişdi. Çünki özü Qurana uyur, müsəlmanlara da onun təlimlərinə necə əməl edəcəklərini, onu həyatlarına necə tətbiq edəcəklərini öyrədirdi. O göstərirdi ki, Qurana əməl etməyin, onu həyat nizamına, davranışlara çevirməyin, onunla həyata istiqamət verməyin öz qaydaları vardır. Sünnənin bu cür əməli-tətbiqi rol oynamağı üçün Peyğəmbər səhabələrinə sözügedən hissi, şüuru aşılıyordu. O istəyirdi ki, Qurana başqa nə isə bulaşmasın, müsəlmanların əsas fikri-zikri Quranda olsun. Heç şübhə yoxdur ki, din bütövlükdə Quranda əks olunub, Allah orada nəyisə yaddan çıxarmamışdır, bu kitabda hər şey izah edilmişdir. Sünnə Quranda deyilənlərin əməli tətbiqi və hərtərəfli izahıdır.

Peyğəmbər imkan verə bilməzdi ki, nə isə Qurani sıxışdırıb, müsəlmanların könül və düşüncələrinə hakim kəsilsin, əsas diqqəti Qurana deyil, özünə yönəlsin. Keçmiş təcrübəyə, yəni əvvəlki peyğəmbərlərin xalqları ilə olan əhvalatlarına bələd olan Həzrət Məhəmməd ehyiatlanırdı ki, əvvəlkilərin başına gələnlər ümmətinin də başına gəlsin. Məsələn, yəhudilər Mişnanı¹ Tövratdan üstün tutmuşdular. Bu səbəbdən Peyğəmbər Qurandan başqa şeylə məşğul olmamaq barədə qətiyyətlə xəbərdarlıq etmişdi.

İnsanlar hədislər yazıya köçürüldükdən sonra üzlərini Qurandan hədislərə çevirdilər. Bəhanələri bu idi ki, hədislər özündə Qurani ehtiva edir. Daha sonra hədis-

¹ Əhdi-Ətiqə dair şərh və izahlar məcmuəsi – *tərcüməçinin qeydi*.

lərdən üz çevirib fiqhlə məşğul olmağa başladılar. Bu dəfə də bəhanə gətirdilər ki, fiqh dolayısı ilə Quran və Sünnəni özündə birləşdirir.

Ümid edirik ki, bu kitab Sünnənin və nəqli¹ elmlərin qayğısını çəkənlər arasında mübahisələrə səbəb olmuş məsələlərlə əlaqəli bir çox narahatedici suallara cavab verəcəkdir.

Taha Cabir əl-Ülvani

¹ Rəvayət üsuluna əsaslanan dini elmlər – *tərcüməçinin qeydi*.

Birinci fəsil

NÜBÜVVƏT VƏ PEYĞƏMBƏRLƏRİN
VƏZİFƏLƏRİ

1. “Nübüvvət” və “risalət” məfhumları

1.1. Nübüvvət və bəşərilik baxımından nəbi kimdir?

Sonuncu peyğəmbərlik əvvəlki bütün peyğəmbərlik təcrübələrini özündə ehtiva edir, peyğəmbərlərin öz xalqları ilə əhvalatlarının icmalını əmələ gətirir. Xalqlarının “hə”, yoxsa “xeyr” deməsindən asılı olaraq peyğəmbərlərin ritorika üsulları fərqli olmuşdur. Quranda bu təcrübələrin bir çoxu təqdim edilir, əmr və qeyb dünyasına aid nübüvvət və ilahilik anlayışları arasındakı xırda və böyük fərqlərə toxunulur. Toxunulur ki, əvvəlki xalqların səhvləri təkrarlanmasın. Belə ki əvvəlki xalqlar nübüvvət və risalət¹, rübubiyyət² və üluhiyyət³, iradə və məşit⁴ arasındakı fərqləri başa düşə bilməmişdilər. Bu səbəbdən Quranda Həzrət Məhəmmədin bəşər olmağına, Allahdan ona göndərilən təlimlərdə ona itaət edilməsinin zəruriliyinə təkidlə vurğu edilir. Elə buradan başa düşürük ki, nə üçün Peyğəmbər insanlara ona təzimdə həddi aşmamaq barədə xəbərdarlıq etmişdir. Eyni vaxtda insanlara onun yanında səslərini qaldırmamaq əmr edilmişdi. Peyğəmbər deyirdi: “Mən bir insanam, sizin kimi mənim də (bir şeyi) unutmağım, yaddan çıxarma-

¹ “Nübüvvət” və “risalət” sözləri müəyyən semantik fərqlərlə peyğəmbərlik məfhumunu ifadə edir. Bu fərqlər haqqında sonrakı səhifələrdə danışılacaqdır – *tərcüməçinin qeydi*.

² Hər şeyin sahibinin, hər şeyi yaradanın Allah olduğunu qəbul etmək – *tərcüməçinin qeydi*.

³ İlah, tanrı olaraq Allahın seçilməsi; ancaq Allahın ilah olduğunu qəbul etmək – *tərcüməçinin qeydi*.

⁴ İradə, istək mənasına gələn kəlamşünaslıq termini – *tərcüməçinin qeydi*.

ğım mümkündür”¹. Başqa vaxt demişdi: “Mən quru ət yeyən qadının oğluyam”². “Qəbrimi ibadətqah etməyin”,³ – deyən də odur.

Bu ümmət keçmişdə fitnə-fəsada düşər olmuş, dağınıqlığı daha da artmışdı. Bəzi bədəvilər Peyğəmbər haqqında bir qəbilə başçısı kimi danışır, ona müraciət edərkən “ey Peyğəmbər!” demir, bəziləri də ona müəyyən ilahilik və rəbbolma xüsusiyyətlərini aid edirdilər.

1.2. “Nəbi” anlayışı

Ərəb dilində nəbi “yüksək yer”, “heyvanların dırnaqları arasından sıçrayan daş” deməkdir. Bəzi mənbələrdə deyilir ki, nəbi “yolu göstərən hündürlük” mənasını verir⁴.

Məhz bu sözdən “nəbi” (peyğəmbər) sözü törəmişdir, çünki peyğəmbər Allahın ən uca bəndəsidir, yol göstərəndir⁵.

Nəbi Allahdan xəbərlərin ötürüldüyü kimsədir. Bu mənada “nəbi” sözü “nəbə” (şanı olan şəxsdən gələn xeyirli xəbər) sözündən düzəldilmiş ismi sifətdir.

Dilçi-alimlərdən Rağib əl-İsfəhani demişdir: “Nübüvət “yerdən hündür ərazi, təpəlik; yüksəklik” deməkdir. Bu söz həm aktı icra edən (*fail*), həm də üzərində akt icra ediləndir (*məful*). Çünki həm Allahdan xəbər gə-

¹ Hədisi Nəsai rəvayət etmişdir.

² Hədisi İbn Macə rəvayət etmişdir.

³ Hədisi İmam Əhməd rəvayət etmişdir.

⁴ İbn Mənzur. Lisan əl-ərəb. Beyrut: “Dar sadir”, (çap tarixi göstərilməyib), XV cild, səh. 301; Rağib əl-İsfəhani. Müfrədat fi qərib əl-Quran. Beyrut: “Dar sadir”, 1961, səh. 481-482.

⁵ Yənə orada.

tirəndir (*münbi*), həm də Allahdan xəbərin gətirildiyi, ötürüldüyü şəxsdir (*münbə*). “Nəbiyyun” sözü isə daha çox işlədilir”¹.

Əhli-Kitaba görə, “nəbi” qeyb işlərindən xəbər verən ilhamlı şəxsdir. Qədim ibrani dilində “nəbi” qanunvericilik məsələləri haqqında danışan şəxsə deyilirdi. Bizdə isə Allahın vəhy göndərdiyi şəxs “nəbi” hesab olunur. Əgər Allah ona vəhyi (insanlara) çatdırmağı əmr edərsə, rəsula çevrilir. Hər bir rəsul nəbidir². Uca Allah buyurur:

“O kəslər ki, əllərindəki Tövratda və İncildə (adını, vəsfini və əlamətlərini) yazılmış gördükləri rəsula – ümmi (heç kəsin yanında oxuyub elm öyrənməmiş və ya məkkəli) peyğəmbərə (nəbiyə) tabe olurlar...” (əl-Əraf, 157).

1.3. “Rəsul” anlayışı

Ərəb dilində “ərsələ” feli “göndərmək”, “atmaq” mənasını verir.

“Məgər kafirlərin üstünə onları yoldan çıxarıb günaha sövq edən şeytanları göndərdiyimizi görmədin?” (Məryəm, 83).

Burada göndərmək “müsəllət etmək” mənasında işlədilmişdir. Allahın peyğəmbərlər göndərməsi ilə düşmənlərinə şeytanlar göndərməsi arasında fərq vardır. Allahın peyğəmbərlər göndərməsi o deməkdir ki, onlara Onun

¹ Rağib əl-İsfəhani. Müfrədat fi qərib əl-Quran. Beyrut: “Dar sadır”, 1961, səh. 482.

² Rəşid Rza. Məhəmmədə gələn vəhy. Beyrut, 2005, səh. 28.

bəndələrini xəbərdar etmələri üçün vəhy endirir. Şeytanların göndərilməsi isə Allahın həmin şəxslərdən imtina etməsi mənasına gəlir¹.

“Rəsul” sözü həm təkdə, həm də cəmdə işlədilir:

“Sizə özünüzdən bir peyğəmbər gəldi ...” (ət-Tövbə, 128);

“Fironun yanına gedib belə deyin: “Biz Aləmlərin rəbbinin peyğəmbərləriyik!” (əş-Şüəra, 16).

Quranda cəm halda “rusulun” (elçilər) sözü işlədilir. Bu sözlə ya mələklər, ya da peyğəmbərlər nəzərdə tutulur:

“(Mələklər) dedilər: “Ey Lut! Biz sənin rəbbinin elçiləriyik...” (Hud, 81);

“Məhəmməd ancaq bir peyğəmbərdir. Ondan əvvəl də peyğəmbərlər gəlib-getmişlər” (Ali-İmran, 144);

“Biz elçiləri (peyğəmbərləri və mələkləri) ancaq müjdə verənlər və (əzabla) qorxudanlar sifəti ilə göndərdik” (əl-Ənam, 48).

1.4. Nübüvvət və risalət bir-birindən nə ilə fərqlənir?

Quranda “nəbi” və “rəsul” sözləri arasında fərq qoyulur. Oxşar cəhət budur ki, hər ikisinə Allahdan vəhy gəlir. Fərq isə bundadır ki, rəsula nazil edilən vəhy qanunverici missiya, vəzifə daşıyır, nəbiyə gələn vəhydə isə yeni hökmlər, qanunlar mövcud deyildir; nəbi ondan əvvəl yaşamış rəsulun gətirdiyi hökm və qanunlara əməl edir. Hər ikisi nazil edilmiş vəhyi xalqa çatdırmaqda,

¹ İbn Mənzur. Lisan əl-ərəb. Beyrut: “Dar sadir”, (çap tarixi göstərilməyib), XI cild, səh. 281; Məhəmməd ibn Əbubəkr ər-Razi. Muxtar əs-sihah. Beyrut, 1995, səh. 688.

xalqı ona çağırmaqda mükəlləfiyyət daşıyır. Deməli, rəsulun vəzifəsi Allahın ona göndərdiyi qanunverici əmrləri oxumaq və təbliğ etmək, beləliklə, missiya (*risalət*) sahibi olmaqdır. Uca Allah buyurur:

“Peyğəmbərin (rəsulun) öhdəsinə düşən isə yalnız (dini, Allahın hökmlərini, risalətini) açıq-aşkar təbliğ etməkdir” (ən-Nur, 54).

Nəbinin vəzifəsi isə təbliğ, təlim və insanlara rəhbərlik etməkdir. Çünki nübüvvət ali məqamdır. Bununla da nəbi tabe rəsula çevrilir. Bu məzmun özünü Musa və Harunun peyğəmbərliyində açıq-aşkar göstərir. Allah Təala buyurur:

“Və öz mərhəmətimizdən qardaşı Harunu da bir peyğəmbər olaraq ona bəxş etdik” (Məryəm, 53).

Harun bir peyğəmbərdir (*nəbi*), eyni vaxtda, Allah onu Musa ilə birlikdə Fironun yanına göndərmiş, bu işdə ona köməkçi etmişdi. Beləliklə, Harun həm də rəsul vəzifəsini icra etmişdi. Fərq bu idi ki, Musaya missiya yükləndiyi halda Haruna yüklənməmişdi; o sadəcə olaraq Musanın missiyasına tabe idi. Belə bölgü Bəni-İsrail peyğəmbərlərinə xas olmuşdur. Belə ki onların hamısı Musanın missiyasına tabe idilər; onlara heç bir qanunvericilik (qanunlar) nazil edilməmişdi; onlara əmr və təlimatlar göndərilmişdi ki, Musanın missiyası çərçivəsində yol göstərsinlər, istiqamət versinlər. Amma İsa peyğəmbər bunda istisnadır. O, rəsul olub, missiya (risalət) sahibi idi.

Qurani-Kərimdə nübüvvət və risalət arasındakı bir fərq də məsumluq məsələsi ilə əlaqəlidir. Nəbilərin məsumluğu yoxdur, adi insanlar kimidirlər; aralarında öldürüləni də vardır; insan oğluna xas unutqanlıq, yanılma, günah

etmə kimi xüsusiyyətlərdən kənar deyillər. Çünki azad iradəyə sahibdirlər. Nəbi Allahı tanıyan şəxs olmaq etibarı ilə özünü yalan və günahlardan qoruya bilir. Bu, hər bir insandan tələb olunan iradi qorunmadır.

“Hamılıqla Allahın ipi ilə (dini ilə, Quranla) qorunun və (firqələrə bölünüb bir-birinizdən) ayrılmayın!” (Ali-İmran, 103).

Rəsulların məsumluğuna (qorunmuş olmalarına) gəlincə, iki formada özünü göstərir:

Birincisi öldürülməkdən qorunmaqdır. Bu onlara yüklənmiş missiyanı axıra çatdırmaq üçündür. Nəbilər üçün eyni şeyi demək mümkün deyildir. **İkincisi** isə missiya mətnlərini Allahdan alaraq insanlara çatdırmaq işində rəsulun xəta və yanılmadan qorunmasıdır. Bu da öz növbəsində çatdırma prosesində səhv olmasın deyərək rəsulun yaddaşı və nitqində vəhyin qorunub-saxlanılmasını zəruri edir. Rəsul elə ki nazil edilən mesajı (*risalət*) oxuyub (insanlara) çatdırdı, bir rəsul olaraq rolu başa çatır. Bundan sonra onun nəbilik vəzifəsi başlanır: Allahın ona nazil etdiyi risalətlə iç-içə olur, hər kəsdən əvvəl özü əməl etməklə insanları ona çağırır, onlara Kitabı öyrədir.

Nübüvvətdə nəbinin bəşəriliyi inkar edilmir; sadəcə olaraq, bununla yanaşı, ona elm və bilik verilmişdir. Nəbi həmçinin rəsula çevrildikdə onun bəşəriliyi və peyğəmbərlik (*nübüvvət*) vəzifəsi saxlanılır. Bu vaxt ona, sadəcə olaraq, rəsulluq dərəcəsi verilir, amma o, bəşərlik və nəbilik xüsusiyyətini qoruyub-saxlayır. Uca Allah buyurur:

“De: “Mən də sizin kimi ancaq bir insanam. Mənə vəhy olunur ki, sizin tanrınız yalnız bir olan Allahdır...” (əl-Kəhf, 110).

Nübüvvət bilik və elm məqamı olduğundan nəbilər alimlərdən üstüdürlər. Onların ictihad bacarığı alimlərinkindən üstündür. Nəbi dəvət və öyrətmədə, əvvəlki peyğəmbərliklər əsasında hökmlər çıxarmada ictihada müraciət edir. Əgər o rəsuldursa, ona nazil edilən risalətdən istifadə edir. Risalət, ictihad və məsumluq baxımından fərqlər mövcud olduğu üçün bir qayda olaraq, tabe rəsul – nəbidir, yaxud risalətə sahib nəbi rəsuldur. Belə bir deyim mövcuddur: “Hər rəsul nəbidir, hər nəbi rəsul deyildir”.

Nübüvvət (peyğəmbərlik) qazanılmır, əksinə, Allah tərəfindən verilir. Nübüvvət elm və dəvət (təbliğ) məqamıdır, insanlara rəhbərlikdir. İnsanlar üçün icazəli şeylər nəbi üçün də icazəlidir. Nəbinin məsumluğu iradi olub, ilahi deyildir. Nəbi bilikli olduğundan ictihad haqqına sahibdir. Rəsul isə Allahın risalətini insanlara çatdırmaq öhdəliyini daşıyır; o, Allahın göndərdiklərini oxumalı və insanlara çatdırmalıdır. Onun vəhy mətnlərində ictihad etmək hüququ yoxdur. Rəsul vəhyi əzbərləyib və danışdıqda səhv etməkdən qorunmuşdur. Eləcə də missiyasını tamamlamaq üçün Allah onu öldürülməkdən qoruyur. Nübüvvət və risalət arasındakı bu fərq göstərir ki, birincisi nəbinin şəxsi ilə əlaqəli məqamdır; nəbinin ölümü ilə nübüvvət məqamının fəaliyyəti dayanır. Misal kimi Harun peyğəmbəri göstərə bilərik. Amma rəsulun statusu risalətlə əlaqədardır: rəsul ölsə də, risalət davam edir. Musa peyğəmbər və Tövrat buna misaldır. Nübüvvət xüsusi olub, zaman və məkanla məhdudlaşır. Risalət isə ümumidir, hətta rəsulun ölümündən sonra da davam

edir. Bu fərqlə əsasən deyə bilərik ki, Həzrət Məhəmmədin nübüvvəti ərəblər, risaləti isə bütün insanlar üçündür. Quranda deyilir:

“(Ya rəsulum!) De: “Ey insanlar! Mən Allahın sizin hamınıza göndərilmiş elçisiyəm” (əl-Əraf, 158).

Bu faktiki olaraq baş vermişdi: Quranla təmsil olunan risalət Peyğəmbərin hədislərinin əksinə olaraq, bütün bəşəriyyətdə intişar tapmışdı. Peyğəmbərin hədisləri isə müzakirə, iqrar və inkar, müsəlmanlar arasında mübahisə obyektidir. Nuhun dövründə başlanan, İbrahim, Musa və İsanın dövründən keçərək Həzrət Məhəmmədə başa çatən islam dininin göndərilməsi başa çatdıqda son peyğəmbərlik peyğəmbərlərə olan ehtiyacı bütövlükdə təmin etdi. Bu sonuncu missiya (*risalət*) alimlər tərəfindən davam etdirildi. Onların hər biri öz dövründə peyğəmbərləri əvəz edirdilər. Alimlər dövrün bilik vasitələrindən istifadə edərək insanlara (dini) öyrədir, onları haqqa və ədalətə çağırır, yeni ictimai mühitin tələblərinə uyğun olaraq risalətdən hökmlər çıxarırdılar.

Hər hansı bir peyğəmbərə (*nəbi*) Allahın açıq və dolaylı müraciəti qanunvericilik olmayıb, ən yaxşı, ən ideal həll variantını göstərən təlim-tərbiyəvi direktivi təmsil edir.

“De” sözü ilə başlanan müraciətə gəlincə, əlaqədar ayənin məzmunundan çıxış etməklə məqsədi (mətləbi) müəyyən etmək mümkündür. Məsələn, hökmlərlə əlaqəli ayələrdə “de” əmri ilə rəsula müraciət olunur:

“Səndən heyz (aybaşı) barəsində sual edənlərə **söylə**: “Heyz əziyyətli bir haldır” (əl-Bəqərə, 222).

Amma ayə öyrətmə və yolgöstərənlik məzmununa sahibdirsə, onda “de” əmri nəbiyə aiddir:

“De ki, Allah təkdir” (əl-İxlas, 1).

Müraciətdə “rəsul” sözünün işlədildiyi ayələrə gəlin-cə, əgər ayənin məzmunu hökmlər, yaxud Allaha itaətlə əlaqəlidirsə, söhbət – risalətdən, yox, təlimatlar və Allaha itaətə çağırışla əlaqədardırsa, nübüvvətdən gedir.

Nəbi və ya rəsul seçiləcək insan bunu nə qabaqcadan bilir, nə də arzu edir.

“Allah mələklərdən də elçilər (peyğəmbərlər) seçər, insanlardan da” (əl-Həcc, 75);

“Allah peyğəmbərliyi hara (kimə) göndərəcəyini Özü daha yaxşı bilir” (əl-Ənam, 124).

Nübüvvət və risalət anlayışlarını təhrifçilərin istədikləri kimi deyil, Quranda göstərilmiş məzmununda nəzərdən keçirmək lazımdır.

1.2. Quranda peyğəmbərlər (nəbilər)

Quran peyğəmbərlər haqqında səsləndirilən əsassız iddiaları rədd edir. Qeyd olunur ki, onlar da bəşərdir:

“(Ya rəsulum!) Biz səndən əvvəl də (hər bir ümmətə mələk deyil) ancaq kişilər (kişi peyğəmbərlər) göndərdik ki, onlara vəhy edirdik. Əgər bilmirsinizsə, zikr (kitab) əhlindən soruşun!

Biz onları (peyğəmbərləri) yeməz-içməz (yemək yeməz) bir bədən yaratmadıq. Onlar (dünyada) əbədi də deyil-lər” (əl-Ənbiya, 7-8).

Quranda peyğəmbərlərə münasibətin düzgün forması göstərilmişdir. Quran qissələri bizdə hər peyğəmbərin yaşadığı cəmiyyətin başlıca cizgilərinin müəyyənləşdiril-

məsinə kömək edəcək təsəvvürlər yarada bilər. Həzrət Məhəmməd də peyğəmbərlik institutunun “struktur”unu aşağıdakı kimi təsvir etmişdir:

“Mən və əvvəlki peyğəmbərlərin məsəli ev tikmiş, özü də yaxşı və yaraşılıq tikmiş şəxsin məsəlinə oxşayır. Amma həmin şəxs evin bir küncündə birkərpiclik yeri boş buraxmışdır. İnsanlar evin ətrafına dolanırlar, heyran qalır və deyirdilər: “Buraya da bir kərpic qoyulsaydı!” Mən həmin kərpicəm, mən peyğəmbərlərin sonuncusuyam!”¹

Quran və Sünnədə təkidlə deyilir ki, peyğəmbərlər məsumdurlar, yəni böyük günahlardan uzaqdırlar. Quranın bəzi ayələri ittiham və böhtanlar qarşısında peyğəmbərləri müdafiə məqsədilə nazil edilmişdir. Bununla da insanlar peyğəmbərləri özlərinə nümunə götürə biləcəkdilər. Peyğəmbərlər də şəxsiyyətləri və missiyalarına kölgə salacaq böhtanlardan uzaq tutulacaqdılar.

1.2.1. Həzrət Məhəmmədin əvvəlki peyğəmbərlərlə əlaqəsi

Quranda Həzrət Məhəmmədin əvvəlki peyğəmbərlərlə əlaqəsi müxtəlif ayələrdə xülasə edilmişdir. Məsələn, “Ənbiya” surəsində ümumiyyətlə peyğəmbərlər haqqında danışılır² və sözə belə xitam vurulur:

“Həqiqətən, bu, tək bir ümmət olaraq sizin ümmətinizdir. Mən də sizin rəbbinizəm. Buna görə də yalnız Mənə ibadət edin!” (əl-Ənbiya, 92).

¹ Hədisi Əbu Hürayrəyə istinadən İmam Buxari və İmam Müslim rəvayət etmişdir.

² Bax: “əl-Ənbiya” surəsi, 48-92-ci ayələr.

Deməli, peyğəmbərlər missiyaları, missiyalarının mənbəyi, ali dəyərlərin canlı saxlanılmasına çağırışın əsasları, nəfsin tərbiyə edilməsi, yer üzünün abadlaşdırılması baxımından tək ümmətdirlər.

Quran peyğəmbərlərin missiyalarının oxşar və fərqli cəhətlərini izah edir, sabit və dəyişkən məsələlərə toxunur. Ayələrdə dörd dəyişməz mövzudan danışılır: etiqad, dəyərlər, bəşəri əxlaq, şəriət və ictimai münasibətlər (*müamilat*).

Xırda mövzular və qanunlara gəlincə, zaman və məkan dəyişikliklərinə uyğun olaraq bir dindən digərinə dəyişir.

1.2.2. Həzrət Məhəmmədin peyğəmbərlikdən qabaqkı ibadəti əvvəlki dinlərə görə idimi?

Üsulşünaslar peyğəmbərlikdən qabaq və sonra Həzrət Məhəmmədin əvvəlki şəriətlərə görə ibadət edib-etməməsi məsələsində üç qrupa bölünürlər. Birinci qrup bunu təsdiq, ikincisi isə inkar edir. Problemə baxışda tərəddüd keçirən üçüncü qrup da vardır. Əslində bu problem Quran kontekstini səhv başa düşməkdən irəli gəlir. Birinci qrup öz mövqeyini isbatlamaq üçün aşağıdakı ayələri argument göstərir:

“...Sən də onların haqq yolunu tutub get...” (əl-Ənam, 90);

“Sonra (Ya rəsulum!) sənə: “Batildən haqqa dönərək müşriklərdən olmayan İbrahimin dininə tabe ol!” – deyə vəhy etdik” (ən-Nəhl, 123).

Onların argument göstərdikləri bu və digər ayələr Al-laha imanda, ibadətdə, dəyərlər və əxlaqda “kök” birliyini təsdiqləyən ayələrdir. Bu ayələr Kitab əhlinə Quranın

gətirdiyi hidayət və nuru qəbul etdirmək üçündür. Çünki əvvəlki kitablarda da hidayət və nur olmuşdur. Onlar həmin kitablara səmimi-qəlbdən iman gətirmişlərsə, deməli, Qurana da iman gətirəcəklər. Şəriətlərə gəlincə, hər peyğəmbərin öz üslubu, öz şəriəti vardır. Bu şəriətlər mərhəmət və yüngülləşdirmə dini ilə başa çatmışdır:

“(Ya rəsulum!) De: “Ey insanlar! Mən Allahın sizin hamınıza göndərilmiş peyğəmbəriyəm” (əl-Əraf, 158).

Bu üzdən “əvvəlki peyğəmbərlərin şəriətinə müraciət” ideyasını mənimsəməyin təhlükəsi ondadır ki, o, islam sayəsində xilas olduğumuz çətinlik və buxovlar şəriətini yenidən aktivləşdirəcək nəticələr doğura bilər.

Deməli, deyə bilərik ki, hər bir nəbi və rəsula nazil edilmiş vəhy aşağıdakı əsaslara söykənmişdir: Allahın təkliyi, peyğəmbərlərin insan olması və peyğəmbərliklərinin mötəbərliyi, peyğəmbərlərə onlara nazil edilmiş vəhyə uymalarını əmr etmək.

1.3. Nəbilərin vəzifələri

Allah peyğəmbərlərə sabit vəzifələr müəyyənləşdirmişdir. Quran bu vəzifələri bütün aydınlığı ilə izah etmək, peyğəmbərlərə dair təsəvvürləri təhrif olunmuş xalqları misal çəkmək, onların yolu ilə getməmək barədə xəbərdarlıq etmək üçün göndərilmişdir. Ayələrdə deyilir ki, peyğəmbərlər insandırlar və Allah tərəfindən qorunurlar. Ayələrdə həmçinin onların möcüzələri, bəşəri bacarıqlarının məhdud olması haqqında danışılır. Göstərilir ki, möcüzələri Allah yaradır və peyğəmbərlərin vasitəsilə həyata keçirir. Bu onların mübarizəsinin haqq olduğunu insanlara göstərmək üçündür:

“(Ya rəsulum!) De: “Mən də ancaq sizin kimi bir insanam. Mənə vəhy olunur ki, sizin tanrınız bir olan Allahdır. Ona tərəf yönəlin və Ondan bağışlanmağınızı diləyin. Vay müşriklərin halına!” (Fussilət, 6).

Əvvəlki peyğəmbərlərin kitabları onlara nazil edilmiş hökmlərə dair tövsiyələrdən ibarət olmuşdur. Bu kitablar həmin peyğəmbərlərin xalqlarına öyüd-nəsihət vermək, vəhy olunmuş təlimlərin icrasını öyrətmək, “dindarlıq fiqhi” adlandırılması mümkün şeyi tətbiq etmək məqsədi daşmışdır. Bu peyğəmbərlərin əməlləri kitablarından ayrı olmamışdır. Məsələn, Musa və Harun, eləcə də Bəni-İsrailin digər peyğəmbərləri, Tövrənin ifadəsi ilə desək, “xalq”a vəhyi çatdırır, insanları ilahi təlimlərin icrasına həvəsləndirir, təlimlərə qarşı çıxmaqdan çəkindirir, onlara öyüd-nəsihət verirdilər.

1.4. Sonuncu Peyğəmbərin vəzifələri

1.4.1. Tilavət

Allah peyğəmbərinə Qurani tilavət etməyi əmr buyurur:

“Allah möminlərə lütf etdi. Çünki onların öz içərisindən özlərinə (Allahın) ayələrini oxuyan, onları (pis əməllərdən) təmizləyən, onlara Kitabı (Qurani) və hikməti öyrədən bir peyğəmbər göndərdi” (Ali-İmran, 164).

Tilavət sözünün mənalarından biri də “arxasınca, ardınca gəlmək, təqib etmək”dir. Uca Allah buyurur:

“And olsun (günəşin) ardınca çıxan aya” (əş-Şəms, 2).

Ay işığını Günəşdən alır; haradasa, o, Günəşin “canışın”ıdır.

Başqa bir ayədə deyilir:

“...ardınca Allahdan bir şahid gəlir” (Hud, 17).

Yəni, Onu özünə nümunə götürür, kəlamlarına uyğun hərəkət edir.

Allahın ayələrini tilavət etmək ayələrə uymaqla, onlardakı əmr və qadağalara, çəkindirmə və həvəsləndirmə motivlərinə əməl etməklə baş verir.

Tilavətin başqa mənası da “nazil edərək oxumaq”dır. Quranda oxuyuruq:

“(Ya rəsulum!) Bunları ayələrdən və hikmətlə dolu olan zikrdən (Qurandan) sənə oxuyuruq” (Ali-İmran, 58).

1.4.2. Çatdırma (təbliğ)

Quranda deyilir:

“Peyğəmbərin öhdəsinə düşən isə yalnız (dini, Allahın hökmlərini, risalətini) açıq-aşkar təbliğ etməkdir” (ən-Nur, 54).

Quran kontekstində “çatdırmaq” dedikdə o başa düşülür ki, peyğəmbərlər Allahın təlimlərini tam şəkildə çatdırırlar. Bununla da, məqsəd hasil olur, yəni doğru tətbiq, nümunə götürülmək, öyrətmək və mənən təmizləmək baxımından vəzifə bitkin şəkildə icra edilir.

1.4.3. Açıqlama, bəyan etmə (bəyan)

Quranın izah edilib açıqlanması ona görə lazımdır ki, onu dərkdə ya şəkk-şübhəyə, fikir ayrılığına yer qalmasın, ya da bu, minimum həddə olsun. Uca və Pak Allah buyurur:

“Sənə də Quranı nazil etdik ki, insanlara onlara göndəriləni izah edəsən və bəlkə, onlar da düşünüb dərk edələr!” (ən-Nəhl, 44).

İzahın (açıqlamanın) sözlü, əməli və təsdiq formaları vardır:

“Ey kitab əhli! Sizə kitabda (Tövratda və İncildə) gizlətdiyiniz şeylərin bir çoxunu bildirən, bir çoxunu da sizə bağışlayıb üstünü vurmayan (və ya sizdən bir çoxunu bağışlayan) Peyğəmbərimiz gəldi” (əl-Maidə, 15).

İzah dedikdə bir neçə şey başa düşülür. Birincisi mənanı izah etməkdir. Məsələn, Allahın rəbb olmağı və ilahiliyi, ilahi atributlar və s. buraya daxildir. İkincisi xüsusi izahdır ki, etiqad və şəriət mövzuları ilə əlaqəlidir. Üçüncüsü ibadət mövzusunə dair izahlardır. Belə izahlara insanların ehtiyacı vardır.

Həmçinin izah dedikdə Quranın digər səmavi kitablara “böyüklik” edib onları təsdiqlədiyini izah etmək nəzərdə tutulur. Peyğəmbər bu mirasın əməli olaraq qorunub-saxlanılmasında izahedici canlı nümunə idi.

Bu səbəbdən Pak və Uca Allah sonuncu kitabını qoruyub-saxlamağı öz öhdəsinə götürmüşdü:

“Çünki onu (sənin qəlbində) cəm etmək, (dilində) oxutmaq Bizə aiddir.

Biz onu (Cəbrayılın dili ilə) oxutduğumuz zaman oxunmasını diqqətlə dinlə.

Sonra onu (sənə) bəyan etmək də Bizə aiddir!” (əl-Qiyamə, 17-19);

“Şübhəsiz ki, Quranı Biz nazil etdik və sözsüz ki, Biz də onu (hər cür təhrif və təbdildən; artırıb-əskiltmədən) qoruyub saxlayacağıq!” (əl-Hicr, 9).

Allah Quranın nazil edilməsində olduğu kimi onun qorunub-saxlanılmasında, Peyğəmbərə oxudulmasında, ayələrin onun qəlbində cəmləşdirilməsində, insanlara bəyan edilməsində kimisə Özünə ortaq tutmayıb. Allah

bunu Quran hər şeydə izah olsun deyə etmişdir. Bununla da hər kəs bir mənbə olaraq Qurana müraciət edə biləcəkdə. Quran sonuncu kitab olub toxunulmaz torpaqlarda sonuncu peyğəmbərə nazil edilmişdi. Quranın böyüklüyü və təsdiqləyiciliyi mütləqdir: o, Peyğəmbərin hədislərinə, onun həyat tərzinə “böyüklük” edir, onları təsdiqləyir.

Əvvəlki peyğəmbərlərin irsinə böyüklük etmək onlara “hökmdarlıq” etmək mənasına gəlir. Təsdiqləmək isə o deməkdir ki, Quran bu irsə bulaşmış təhrifləri, yozum və əlavələri rədd edir, onun saf formasını – əslini təsdiqləyir.

1.4.4. Məsləhət vermək (nəsh)

Quranda oxuyuruq:

“Mən sizə rəbbimin əmrlərini təbliğ edirəm. Mən sizə doğru məsləhət verənəm” (əl-Əraf, 68).

Məsləhətin təbliğdən sonra gəlməsi o deməkdir ki, Peyğəmbər təbliğ etmişdirsə, deməli, öyüd-nəsihət də vermişdir. Nəsihət Quranda o mənaya gəlir ki, hər kəsdən əvvəl məsləhətçi tərəf verdiyi tövsiyələrə özü əməl etməlidir. Bundan sonra tövsiyə olunan tərəf həmin məsləhətə uyğun hərəkət edərsə, bu onun xeyrinədir. Yəni, bir şəxs məsləhət görəcəyi şeyi canı-qəlbdən edibsə, deməli, verəcəyi nəsihət qarşı tərəfin xeyrinə olacaqdır.

1.4.5. Kitabı və hikməti öyrətmək

Quranda deyilir:

“(Bu Peyğəmbər) əvvəllər haqq yoldan açıq-aşkar az-salar da, onlara Kitabı və hikməti öyrədər” (əl-Cümə, 2).

Hikmət geniş mənalı anlayış olub, kainatdakı bütün qanunauyğunluqları, bilik və elmləri ehtiva edir. İnsan Kitabla birlikdə Hikməti də öyrəndikdə kainatı vəhy ilə vəhdətdə götürür. Peyğəmbər səhabələrinə Allahın kainata “yerləşdirdiyi” bütün bu işlərdən istifadə qaydalarını öyrədirdi. Nəticədə səhabələr təbiətlə mübarizə aparmır, əksinə, onunla vəhdətdə hərəkət edir, ondan bixəbər qalmırdılar.

1.4.6. Ağıl və könülləri tərbiyə etmək (təmizləmək, paklamaq)

Quranda oxuyuruq:

“(Bu Peyğəmbər) əvvəllər haqq yoldan açıq-aşkar azsalar da, onlara (Allahın) ayələrini oxuyar, onları (günahlardan, şirk və küfr çirkabından) təmizləyər, onlara Kitabı və hikməti (Quranı və şəriəti) öyrədər” (əl-Cümə, 2).

1.4.7. İnsanlara özüinə uymağı öyrətmək

Uymaq “arxasınca, yolunu tutub getmək; tabe olmaq” deməkdir. Pak Allah buyurur:

“Kimilər ki Mənim hidayətimə tabe olmuşlar, onlara heç bir qorxu yoxdur və onlar (qiyamətdə) qəmgin olmazlar” (əl-Bəqərə, 38).

Quranın “arxasınca getmək” anlayışı təqliddən fərqlənir. Belə ki arxasınca getmək dəlil-sübuta, arqumentə əsaslanan hərəkətdir. Məsələn, Allahın dostlarının arxasınca getmək onların danışdıqlarındakı dəlil-sübutu əsas götürməkdir.

Başqa ayəyə nəzər salaq:

“(Ya rəsulum!) Sən yəhudi və xaçpərəstlərin millətlərinə (dinlərinə) **tabe olmayınca** onlar səndən qətiyyən

razı qalmayacaqdır. (Onlara) de: “Düzgün yol yalnız Allahın göstərdiyi yoldur!” Əgər sənə gələn elmdən (vəhydən) sonra onların (nəfslərindən gələn) istəklərinə uysan, o zaman səni Allahdan qoruyacaq nə bir dost, nə də bir köməkçi tapılar” (əl-Bəqərə, 120).

Bu və digər ayələr nəfsi istək və bilik dalınca getmək üçün təklif edilən yolların qısa icmalını, nəticələrinin təhlilini izah edir. Məqsəd seçim əməliyyatını asanlaşdırmaqdır.

Düzgün şəkildə tabe olmaq (ardınca getmə) güman və nəfsi istəyə deyil, doğru yol və bilməyə (*elm*) əsaslanır. Məsələn, Allah Təala İbrahim peyğəmbərin dili ilə buyurur:

“Atacan! Həqiqətən, sənə gəlməyən bir elm (peyğəmbərlik) mənə gəlmişdir. Ardımca gəl ki, səni (Allahın buyurduğu) doğru bir yola çıxardım!” (Məryəm, 43).

Bununla yanaşı, Allah peyğəmbərinə ona nazil edilənə uymağı əmr edir:

“(Ya rəsulum!) Rəbbindən sənə vəhy edilənə tabe ol. (Sən yəqin bilirsən ki) Ondan başqa heç bir tanrı yoxdur. Müşriklərdən isə üz çevir!” (əl-Ənam, 106).

İman gətirənlərə isə Peyğəmbərə uymaq əmr edilir:

“(Ya rəsulum!) De: “Əgər siz Allahı sevirsinizsə, mənim ardımca gəlin ki, Allah da sizi sevsin və günahlarınızı bağışlasın. Allah bağışlayandır, mərhəmətlidir!” (Ali-İmran, 31).

1.4.8. *Yolu tutub getməyi, tabe olmağı öyrətmək*

Uca Allah buyurur:

“Onlar (adları çəkilən peyğəmbərlər) Allahın doğru yola yönəltdiyi kimsələrdir. Sən də onların haqq yolunu tutub get” (əl-Ənam, 90).

Burada söhbət özünün yolu ilə getməyi tələb edən rəhbərin – peyğəmbər, dəvətçi və s. olmağı fərqləndirir – təqdim etdiyi sübut və dəlillərə tabe olmaqdan gedir.

1.4.9. *Doğru yolu tutub getməyi öyrətmək*

Yolu tutub getmək bir insanın dünya, yaxud axirət işlərində seçim etməsi, buna uyğun yaşamasıdır. Allah buyurur:

“Suyun və qurunun zülmətində (**yolunuzu**) **düz getmək** üçün ulduzları sizin üçün yaradan da Odur.” (əl-Ənam, 97);

“**Doğru yolu tutan** özünə savab, doğru yoldan azan isə özünə günah qazanar” (Yunis, 108).

Allahın insana doğru yolu göstərməsinin dörd forması vardır: **birincisi** hər bir öhdəçi şəxsə (*mükəlləf*) ağıl və zəruri biliklərin verilməsi ilə doğru yolun göstərilməsidir. Ayədə deyilir:

“Rəbbimiz öz məxluqatına hər şeyi verən, sonra da ona doğru yolu göstərəndir!” (Taha, 50).

İkincisi Allahın öz peyğəmbərləri vasitəsilə insanları çağıraraq göstərdiyi doğru yoldur:

“Biz onlardan (İsrail oğullarından) əmrimizlə (insanlara) haqq yolu göstərən rəhbərlər təyin etmişdik” (əs-Səcdə, 24).

Üçüncüsü uğurdur, müvəffəqiyyətdir. Uca Allah buyurur:

“Doğru yolu tapanlara gəldikdə isə, (Allah) onların doğruluğunu daha da artırır” (Məhəmməd, 17);

“Bizim uğurumuzda cihad edənləri öz yollarımıza qovuşduracağıq” (əl-Ənkəbut, 69).

Dördüncüsü axirətdə cənnətə aparan yolun göstərilməsidir:

“Allah dilədiyini doğru yola yönəldər” (ən-Nur, 46).

Bu dörd forma bir-biri ilə əlaqəlidir. Birincisi olmazsa, ikincisi də olmaz. Kim dördüncüsünə nail olubsa, deməli, ondan əvvəl üçüncüsünə də nail olubmuş.

İnsana gəlincə, başqalarına ancaq dua ilə, yolları tərif etməklə doğru yolu göstərə bilər:

“Sən (onunla insanları) düz yola yönəldirsən (islam dininə dəvət edib haqqa qovuşdurursan)” (əş-Şura, 52).

Aşağıdakı ayədə isə hidayətin başqa formalarına işarə edilmişdir:

“(Ya rəsulum!) Şübhəsiz ki, sən istədiyini doğru yola yönəldə bilməzsən. Amma Allah dilədiyini doğru yola salar” (əl-Qəsəs, 56).

Allahın zalım və kafirlərə vermədiyi hidayət üçüncü kateqoriyaya aiddir. Söhbət doğru yolda olanlara Allahın bəxş etdiyi müvəffəqiyyətdən gedir. Dördüncüsü isə axirət savabı və cənnətlə əlaqəlidir:

“İman gətirdikdən, Rəsulun haqq olduğuna şəhadət verdikdən və özlərinə aşkar dəlillər gəldikdən sonra kafir olan tayfanı Allah necə doğru yola yönəldər? Allah zalımlar dəstəsini haqq yola yönəltməz!” (Ali-İmran, 86).

Allahın Həzrət Məhəmməd və insanların bacarığı xaricində tutduğu hidayət dedikdə dua etməklə, yollarla ta-

nış etməklə doğru yolun göstərilməsi nəzərdə tutulmur. Burada hidayət dedikdə ağıl, uğur və cənnət bəxş etmək kimi yalnız Allaha aid hidayətdən söhbət gedir. Məsələn:

“(Ya rəsulum!) İnsanları doğru yola yönəltmək sənin borcun deyildir. Allah kimi istərsə, onu doğru yola yönəldər” (əl-Bəqərə, 272).

“Allahın doğru yola saldığı kəs doğru yoldadır”¹; “Biz ona haqq yolu göstərdik. İstər (nemətlərimizə) minnətdar olsun, istər nankor (bu onun öz işidir)”²; “Biz ona iki yol (xeyir və şər, küfr və iman yollarını) göstərmədikmi?! ”³ ayələrinə gəlincə, burada şüur və şəriətin göstərdiyi xeyir və şər yollarından danışılır. Uca Allah buyurur:

“(Allah) insanların bir qismini doğru yola yönəltdi, onların bir qismi isə (haqq yoldan) azmağa layiq görüldü” (əl-Əraf, 30).

“Kim Allaha iman gətirsə, (Allah) onun qəlbini haqqa doğru yönəldər” ayəsində⁴ isə çəkdiyi zəhmətə görə insana Allahın bəxş etdiyi müvəffəqiyyətə işarə edilir.

Qeyd edək ki, hidayətdən bəhs edən bəzi ayələrdə ön qoşmalı təsirli fellərdən, bəzilərinə isə birbaşa təsirli fellərdən istifadə edilmişdir.

1.4.10. İnsanlara nümunə götürməyi öyrətmək

Nümunəvilik elə bir keyfiyyətdir ki, başqaları ona can atır. Nümunəvi insanda əsas götürüləcək keyfiyyətlər olur. Quranda üç yerdə nümunəvilikdən danışılır:

¹ “əl-İsra” surəsi, 97-ci ayə

² “əl-İnsan” surəsi, 3-cü ayə

³ “əl-Bələd” surəsi, 10-cu ayə

⁴ “ət-Təğabun” surəsi, 11-ci ayə

“Həqiqətən, Allahın rəsulu Allaha, qiyamət gününə ümid bəsləyənlər (Allahdan, qiyamət günündən qorxanlar) və Allahı çox zikr edənlər üçün gözəl örnəkdir!” (əl-Əhzab, 21);

“İbrahim və onunla birlikdə olanlar (möminlər) sizin üçün gözəl örnəkdir” (əl-Mümtəhinə, 4);

“(Ey möminlər!) And olsun ki, onlar sizin üçün, Allaha və axirət gününə ümid bəsləyənlər üçün gözəl örnəkdir. Kim (kafirlerle dostluq edib Allahın buyurduğundan) üz döndərsə (bunun zərəri ancaq onun özünə olar). Allah (heç nəyə) möhtac deyildir; O, tərifə (şükrə) layiqdir!” (əl-Mümtəhinə, 6).

Peyğəmbərin nümunəviliyi Quran dəyərləri və təlimlərini əks etdirirdi. Bunun üçün Möminlərin anası Həzrət Aişə Peyğəmbərin əxlaqı haqqında soruşan şəxsə demişdi: “Quran oxumursanmı sən?! Onun əxlaqı Quran idi”¹.

Nümunə götürmək nümunə götürüləcək söz və davranışlara natamam şəkildə deyil, hökmlə müşayiət edilən universal, bütöv nəticə gözü ilə baxmaqdır. Nümunəviliyi öyrənilməsi mümkün işlər, universal qanunlar kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Söhbət o universal qanunlardan gedir ki, onlara aid ayrı-ayrı məsələlər nümunəvilik axtaran şəxsə nümunə seçiləcək söz və hərəkətlərdəki məqsədləri bütöv çərçivədə öyrənmək imkanı verir.

1.4.11. Qayğı və hamilik

Kitaba qayğı göstərib, onu təsdiqləmək Quranın vəzifələrindəndir. Bununla da Quranda bəşəri mənbələr birləşir. Quran sonuncu kitabdır. Böyüklük, qayğı və

¹ Müslim ibn əl-Həccac ən-Nisaburi. Səhihi-Müslim. Ər-Riyad: “Beyt əl-əfkar əd-düvəliyyə”, 1998, səh. 293, hədis № 746.

hamilik “rəhbərlik” mənasına gəlir. Təsdiqləmək isə o deməkdir ki, peyğəmbərlik irsinin məruz qaldığı ifrat təhriflər, batil iddialar, cahil yozumlar rədd edilir, onun saf forması – əsl əsas götürülür.

1.5. Əvvəlki dinlər və sonuncu peyğəmbərlikdə “ilahi əlamət” (ayə) məsələsi

İlahi hikmət peyğəmbərlərin seçilməsini zəruri edir. Çünki onlar insanlara hidayət və nur vasitələrini çatdırırlar:

“(Ya rəsulum!) Biz səndən əvvəl də peyğəmbərlər göndərdik, onlara zövcələr, övladlar verdik. Allahın izni olmadıqca heç bir peyğəmbər heç bir möcüzə gətirə bilməz. Hər dövrün bir kitabı var” (ər-Rəd, 38).

Onlar fiziki baxımdan insan olsalar da, ruhları sarıdan ilahi aləmin parçasıdırlar. Bu ona görədir ki, peyğəmbərlər ilahi dəstək sayəsində vəhyi qəbul etməyi bacarsınlar. Peyğəmbərlərin mənəvi cəhətdən güclü olmağı lazımdır. Allah Təala Həzrət İsa haqqında buyurur:

“...onu müqəddəs ruhla qüvvətləndirdik” (əl-Bəqərə, 253).

Həmçinin Həzrət Məhəmməd haqqında Quranda oxuyuruq:

“Onu Cəbrayıl (Ruhuləmin) endirdi:

(Günahkarları Allahın əzabı ilə) xəbərdar edən peyğəmbərlərdən olasan deyə sən qəlbinə (nazil etdi)” (əş-Şüəra, 193-194).

Bu onların mələklər vasitəsilə vəhyi almağı bacarmaları üçündür.

Peyğəmbərlər onlara nazil ediləni insanlara çatdırırsalar da, onlarla aralarında bəşəri münasibətlər mövcuddur:

“Əgər Biz onu (peyğəmbəri) mələk etsəydik, yenə də onu insan qiyafəsində göndərərdik...” (əl-Ənam, 9).

Quranda deyilir ki, hər bir dövrdə insanlar peyğəmbərlərdən “əlamət” (*ayə*) tələb etmişlər. Əgər bunu tələb edənlər, doğrudan da, həqiqəti öyrənmək istəyirdilərsə, peyğəmbərlər bu tələbə müsbət cavab verirdilər. Yox, niyyətləri başqa idisə, onda peyğəmbərlər belə bazarlıqdan imtina edirdilər.

Möcüzə, yaxud ilahi əlamət (*ayə*) Allah Təalanın aşağıdakı kəlamı məqamındadır: “Bəndəm Mənim adımdan təbliğ edərkən doğru danışır”.

Görəsən, möcüzələr peyğəmbəri bəşərilikdən çıxarıb, ilahi qanuna uyğunluqların rolunu ləğv etmir ki? Möcüzələr insan aqlını ətalətdə saxlamaq, yaxud tam təslimçilik məqsədi daşıyır.

1.5.1. Qurana görə “ayə” və “möcüzə” məfhumlarının fərqi

Qurani-Kərim peyğəmbərlərin Allahın icazəsi ilə nümayiş etdirdikləri xariqüladə halları “ayə” (əlamət, nişan) adlandırır. Maraqlıdır ki, Quranda “peyğəmbərlərin nişanələri (ayələri)”¹ ifadəsi olduğu halda insanlar başqa təbirə – “peyğəmbərlərin möcüzələri”² təbirinə üstünlük verirlər. Bu məfhumların qarışıq salınması müs-

¹ Ərəb dilində bu ifadə “ayat əl-ənbiya” kimi səslənir. Tərcüməsi “peyğəmbərlərin gətirdikləri əlamətlər, nişanələr” deməkdir – *tərcüməçinin qeydi*.

² Ərəbcə: “möcizat əl-ənbiya” – *tərcüməçinin qeydi*.

bət, yoxsa mənfi nəticə doğurub? Deyə bilərik ki, “ayə” və “möcüzə” anlayışlarının bir-biri ilə qarışıq salınması zehinlərdə meydanaoxuma, dizçökdürmə təsəvvürlərinə səbəb olub. Halbuki “ayə” peyğəmbərin doğru danışdığını isbatlayan arqumentdir. Hər iki təsəvvür arasındakı fərq böyükdür. Belə ki “möcüzə” sözünün törədiyi “əciz” kökü insanda müqavimət və inkar hissi doğurur. Eyni zamanda “ayə” (əlamət) sözünün mənası “möcüzə” məzmununun üstündən xətt çəkmir, sadəcə olaraq, onu dəlil-sübut əsasında təqdim edir. Çünki “ayə”nin funksiyası insanı diqqətlə qulaq asmağa, daha sonra risaləti qəbul edib peyğəmbəri təsdiqləməyə hazırlamaqdır.

1.5.2. Dilçilik və Qurana görə möcüzə məfhumu

Ərəb dilində “möcüzə” sözünün törədiyi “əcuz” kökü “bir şeyi gec etmək, gec əldə etmək” deməkdir. Bu mənada “əcuz” bacarığın, gücün əksidir, acizlikdir. Allah Təala buyurur:

“(Qabil) dedi: “Vay halıma! Bu qarğa kimi olmağa acizəm” (əl-Maidə, 31);

“Siz (insanları peyğəmbərlərin arxasınca getməkdən) çəkindirə (yayındıra) bilməzsiniz!” (əl-Ənam, 134);

“Ayələrimizi batil (aciz) etmək (Bizi aciz buraxmaq) üçün cəhd göstərənlər isə şiddətli, iyrənc bir əzaba düşər olacaqlar” (Səba, 5);

“Siz (Allahı) yer üzündə aciz buraxa bilməzsiniz” (əş-Şura, 31).

Aydın olur ki, “möcüzə” kökü ilə bağlı olaraq, Quranda işlədilmiş söz-formaların peyğəmbərlərin öz peyğəmbərliklərini təsdiqləmək məqsədilə göstərdikləri əlamətlərlə (ayələrlə) əlaqəsi yoxdur. Hətta Quranda möcüzə

və ayə sözlərinin sinonimliyi haqqında heç nə deyilmir. Bu səbəbdən “möcüzə” sözünün işlədilməsi, Qurandakı “ayə” sözünün sinonimi seçilib aksiom halına gətirilməsi göstərir ki, Qurana xas anlayışları yenidən öyrənmək, insan beyninin məhsulu sayılan məfhumlardan fərqləndirmək çox mühümdür. Qurana aid anlayışları Allah müəyyən etmişdir, odur ki bütövləşməyə, müvazinətli şəkildə bir-birini tamamlamağa qadirdir. Bu anlayışlar bütövləşsə də, hər biri öz xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayır. Bu özünəməxsusluq bir anlayışa bütövləşdiyi digər anlayışın məzmununu ifadə etməsinə mane deyildir. Həmçinin Qurana aid anlayışlar sonradan təsis edilən, forma və məzmunca Qurana söykənməyən məfhumları da rədd edir. Buna görə də kənardan hər hansı bir anlayışı “idxal” etmək cəhdi Quranın məzmun bütövlüyünü təhrif edir, ona aidiyyəti olmayan məzmun kəsb etdirir¹. Bu səbəbdən möcüzənin möcüzə sayılmağı üçün Baqillani dörd şərt irəli sürmüşdür: a) ancaq Allahın qüdrəti daxilində olmağı; b) adəti vəziyyət və hallara əks olmağı; c) peyğəmbərlərdən başqa şəxslərin oxşar digər möcüzələri göstərməkdə aciz olmaları; ç) göndərildiyi insanlara meydan oxuyub, peyğəmbərliyinin əlaməti olduğunu iddia edən peyğəmbər tərəfindən göstərilməsi².

1.5.3. “Ayə” sözünün leksik mənası

Ərəb dili lüğətlərində göstərilir ki, ayə “əlamət” deməkdir. Həmçinin “Quran ayəsi” ifadəsi mövcuddur. Əbu-

¹ Nəsr Məhəmməd Arif. Siyasi inkişaf nəzəriyyələri. Herinden, 1992, səh. 249.

² Əbubəkr Məhəmməd əl-Baqillani. Möcüzələr, kəramət, hiylə və kahinlik arasındakı fərqlər dair izah. Bağdad, 1958, səh. 23-27.

bəkr demişdir: “Quran ayəsi ona görə “ayə” adlandırılıb ki, sözlərin bir-birindən fasilə ilə ayrılmasının əlamətini ifadə edir”. Başqa iddiaya görə, ayə Quran hərflərinin bir qrupunu göstərdiyindən bu cür adlandırılıb.

“Allahın ayələri” dedikdə möcüzələr başa düşülür.

Ayənin bir mənası da “ibrət”dir: “Yusifin və qardaşlarının əhvalatında (bu haqda) soruşanlar üçün (neçə-neçə) ibrətlər vardır” (Yusif, 7)¹.

1.5.4. Peyğəmbərin kəlamlarında “ayə” anlayışı

Əbu Hüreyrə (Allah ondan razı qalsın!) rəvayət edir ki, Peyğəmbər (Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!) demişdir: “Elə bir peyğəmbər yoxdur ki, ona möcüzə² verilməsin, insanlar da ona bu üzdən iman gətirməsinlər. Mənə verilən (möcüzə) isə Allahın mənə göndərdiyi vəhy olmuşdur. Ümid edirəm ki, qiyamət günü ən çox davamçısı olan peyğəmbər mən olacağam”³.

Göründüyü kimi, Peyğəmbər (Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!) “möcüzə” deyil, Qurana xas anlayışdan – “ayə” sözündən istifadə etmişdir.

1.5.5. Qurani-Kərimdə “ayə” anlayışı

İsfahani göstərir ki, ayə “aşkar əlamət” deməkdir. Ərəb dilində hündür tikiliyə də “ayə” deyilir. Məsələn, Quranda oxuyuruq:

“Doğrudanmı siz hər tərəpə bir köşk (ayə) qurub əylənirsiniz?” (əş-Şüəra, 128).

¹ İbn Mənzur. Lisan əl-ərəb. Beyrut: “Dar sadir”, (çap tarixi göstərilməyib), XIV cild, səh. 56.

² Hədisin ərəbcə mətnində “ayə” sözü işlədilmişdir – *tərcüməçinin qeydi*.

³ Hədisi Buxari və Müslim rəvayət etmişlər.

Bu söz “bir şey üzərində sabitləşmək, mövcud olmaq, qalıb yaşamaq” mənasını verən “təyyi” sözündən törəyib¹.

1.5.6. Quranda “ayə” və “ayat” sözlərinin mənalari

Quranın struktur vahidi mənasına gələn “ayə” sözü-nü nişan, əlamət bildirən “ayə” sözündən fərqləndirmək lazımdır. Birinci mənada Quranın hökm və ya məzmun ifadə edən hər bir cümləsi ayə hesab olunur.

Quranda “ayələr” dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1) Kainat və qanunauyğunluqlarına dair əlamətlər.
Uca Allah buyurur:

“Sizi torpaqdan yaratması, sonra da sizin (hərənizin) bir insan olub yer üzünə yayılmağınız Onun qüdrət əlamətlərindəndir.

Sizin üçün onlarla ünsiyyət edəsiniz deyə, öz cinsinizdən zövcələr xəlf etməsi, aranızda (dostluq) sevgi və mərhəmət yaratması da Onun qüdrət əlamətlərindəndir. Həqiqətən, bunda (bu yaradılışda) düşünən bir qövm üçün ibrətlər vardır!

Göylərin və yerin yaradılışı, dillərinizin və rənglərinizin müxtəlifliyi də Onun qüdrət əlamətlərindəndir. Şübhəsiz ki, bunda bilənlər (ağıl və elm sahibləri) üçün nişanələr vardır!

Gecə və gündüz yatıb dincəlməyiniz, nemətindən ruzi (qismətinizi) axtarmanız da Onun qüdrət əlamətlərindəndir. Həqiqətən, (öyüd-nəsihət) eşidənlər üçün bunda ibrətlər vardır!

¹ Rağib əl-İsfəhani. Müfrədat fi qərib əl-Quran. Beyrut: “Dar sadir”, 1961, səh. 33.

Sizə həm qorxu, həm də ümid verən (sizi vurma-sından qorxduğunuz, dalınca isə yağış yağmasına ümid bəslədiyiniz) ildırımını göstərməsi, göydən yağmur endirib öləndən sonra (onunla) torpağı diriltməsi də Onun qüdrət əlamətlərindəndir. Şübhəsiz ki, bunda ağılla düşünən bir qövüm üçün ibrətlər vardır.

Göyün və yerin Onun əmrində durması, sonra sizi bircə dəfə çağıran kimi dərhal yerdən (qəbirlərinizdən dirilib) çıxmağınız da Onun qüdrət əlamətlərindəndir” (Ər-Rum, 20-25).

2) Peyğəmbərlərin əhvalatlarındakı ictimai əlamətlər (ibrətlər). Quranda deyilir:

“Biz Nuhu öz tayfasına (peyğəmbər) göndərdik. Nuh onların arasında min ildən əlli əskik (doqquz yüz əlli il) qaldı. Onlar zülm edərkən tufan onları yaxaladı.

Biz onu (Nuhu) və onunla birlikdə gəmidə olanları (tufan bəlasından) qurtardıq və bunu (bu hadisəni) aləmlərə (insanlara, sonrakı nəsillərə) bir ibrət etdik” (Əl-Ənkəbut, 14-15).

3) Quranın struktur vahidləri – ayələr. Allah Təala buyurur:

“Ta, Sin! Bu, Quranın və (haqqı batildən ayıran) açıq-aydın bir Kitabın ayələridir!” (Ən-Nəml, 1).

1.5.7. Peyğəmbərlərin “əlamətlər”i (möcüzələri)

“Əlamət”, “nişanə” sözləri Quranda bəzi yerlərdə təkdə (*ayə*), bəzi yerlərdə isə cəmdə (*ayət*) işlədilmişdir:

“Məryəm oğlunu (İsanı) və (bakirə) anasını (qüdrətimizdən yaranmış) bir əlamət (möcüzə) etdik” (Əl-Muminun, 50).

Burada “ayə” sözü təkdə işlədilmişdir. Çünki onların hər biri digərinə dəlalət edən möcüzə idi¹.

Uca Allah buyurur:

“Biz Musaya doqquz aşkar əlamət (möcüzə) verdik” (əl-İsra, 101);

“ Allahın bu dişi (maya) dəvəsi sizin üçün bir əlamətdir (möcüzədir)” (əl-Əraf, 73).

Əlamətlər onun üçündür ki, insanlara dəlil rolunu oynayıb, bəhanələrə yer qoymasın:

“Onlara (Məkkə müşriklərinə) rəbbinin ayələrindən elə bir ayə gəlməz ki, onlardan üz çevirməsinlər!” (əl-Ənam, 4);

“Lakin iman gətirməyən bir tayfaya ayələr və (Allahın əzabı ilə qorxudan) peyğəmbərlər heç bir fayda verməz!” (Yunis, 101).

1.5.8. Qorxutma və meydanoxuma motivli ayələr

Quranda oxuyuruq:

“Biz əlamətləri (möcüzələri) yalnız (bəndələrimizi) qorxutmaq üçün göndəririk” (əl-İsra, 59).

Söhbət əvvəlki xalqlara göndərilmiş möcüzələrdən gəlir. Bu möcüzələr qorxutma məqsədi daşıyır. Çünki həmin qövmlər bir işi ancaq qorxduqda görürdülər. Amma elə qövmlər vardır ki, bir işi sevə-sevə, fəzilət olduğu üçün edirlər. Yəni, söhbət ən yaxşı ümmətdən gəldikdə, qorxutma onlara şamil edilmir: “Siz insanlar üçün ortaya çıxarılmış ən yaxşı ümmətsiniz” (Ali-İmran, 110). Göstərilir ki, onlara hamılıqda əzab gəlməyəcəkdir, odur

¹ Rağib əl-İsfəhani. Müfrədat fi qərib əl-Quran. Beyrut: “Dar sadir”, 1961, səh. 33.

ki onlara göndərilən möcüzələr dəlilləri bildirir. O da bildirilir ki, onlara ancaq dəlillər göstəriləcək və onlar tez gəlməsini istədikləri əzabdan qorunacaqlar:

“Onlar səndən əzabın tez gəlməsini istəyirlər” (əl-Ənkəbut, 64).

1.5.9. Sonuncu peyğəmbərliyin möcüzəviliyi

Sonuncu peyğəmbərlik möcüzə ritorikasında üslub, məzmun və təzahürlər baxımından fərqlənir. Allah Təala Həzrət Məhəmmədin (*Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!*) peyğəmbərliyini istinad və məzmun cəhətdən bilik və ağılla şərtləndirib. Allah bu yolla bəşəriyyəti Sonuncu Müraciətin “sözlər”ini qavramaq üçün hazırlamışdır. Bu müraciətdə peyğəmbərlik “əlamətlər”i fəlsəfəsinin daxili strukturu-nun “detallar”ı ona görə müfəssəl izah edilib ki, insanlar sonuncu peyğəmbərlikdən sonra Oxunan Kitabın ayələri ilə görünən kainatdakı “nişanələr” və qanunauyğunluqlar arasında əlaqə yarada bilsinlər. Bu, həm də onun üçündür ki, onlar mütləq qeybə iman gətirsinlər. Odur ki Pak Allah buyurur:

“İmanı küfrə dəyişən kəs, həqiqətən, doğru yoldan azmışdır” (əl-Bəqərə, 108).

Bu, həm də o məqsədi daşıyır ki, insan mühakimə, idrak, təfəkkür vasitələrini inkişaf etdirməklə dünyanı öyrənsin, dəyişməz qanunları araşdırsın, Allahla kainat arasında əlaqə yaratsın. Bu müraciətdə kainat və ondakı qanunauyğunluqlar insanlara möcüzələr, nişanələr, əlamətlər olaraq təqdim edilir. Bu minvalla biz ondakı aşkar və gizli məsələlər haqqında fikirləşir, özü də dünyanı abadlaşdırmaq üçün fikirləşirik.

Pak Allah Sonuncu Peyğəmbərə (*Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!*) möcüzə (əlamət) olaraq Quranı vermişdir. Allah istəyir ki, insan oğlu müxtəlif dövrlərdə məsələlərin mahiyyətini aşkara çıxarmaq üçün düşünsün, mühakimə yürütsün, baş sındırsın. Allah Quranı əlamət (möcüzə) seçməklə insan oğluna düşünmək məsuliyyəti yükləyir. Uca Allah buyurur:

“Yerdə (Allaha) tam yəqinliklə inananlar üçün əlamətlər vardır.

Sizin özünüz də əlamətlər vardır. Məgər görmürsünüz?

Göydə də ruzinin (yağış, qar) və vəd olunduğunuz şey (mükafat, cəza) vardır!” (əz-Zariyat, 20-22).

Bu yerdə iki “oxu”nun vəhdətdə götürülməsi məsələsinə toxunmaq istəyirik. Yəni, bir çox ayədə vəhyi və kainatı vəhdətdə öyrənmək haqqında danışılır. Bu ayələr sonuncu peyğəmbərliyin mahiyyəti haqqında düşüncələrimizə, mühakimə bacarığımıza istiqamət verir. Sonuncu peyğəmbərlik Quranı kainat və dəyişməz qanunlarının öyrənilməsi əsasında “oxumaqla” bizə düşüncələrimizi tənzimləyən vasitə təqdim edir. Bu vasitə varislik məqsədinin həyata keçirilməsi və öhdəliyin qorunması¹nda kara gəlir, düşünən, mühakimə yürüdən məfkurə formalaşdırır. Bu məfkurənin tərkib hissələri sayılan təfəkkür, mühakimə, fəhm, izah, təhlil, ictihad, yaradıcılıq, təbii ki, azad, sağlam, bacarıqlı intellekt tələb edir.

Quran ayələri qeybə ona görə müraciət etmir ki, ağılı iflic etsin; əksinə, ona görə müraciət edir ki, onu

¹ Söhbət Allahın insanı “xəlifə” (varis) təyin etməsi və insanın bu vəzifəni yerinə yetirməsindən, Allahla insan arasındakı öhdəlikdən gedir – *tərcüməçinin qeydi*.

hərəkətə keçirsin, “işə salsın”; qoy ağıl qeybin Allaha aid məsələ olduğunu öyrənsin, insanın da Allah tərəfindən yaradıldığını, ona tabe olduğunu bilsin. O bilməlidir ki, Allahla insanın əlaqəsi çox dəqiqliklə müəyyən edilib; insan təbiətdən qorxmamalı, məchuldan qaçmamalı, yaxud ona tapınmamalıdır; ondan tələb olunan budur ki, Kitabı oxumaqla kainatı başa düşsün, onu öyrənib sirlərini aşkara çıxarsın. Kainat abadlaşdırma, qurub-yaratma meydanıdır. Abadlaşdırma isə xəlifəlik vəzifəsinin özüdür.

Qurana aid anlayışların eyni sistemə uyğun gəlməyən, insan beyninin məhsulu sayılan məfhumlarla qarışıq salınmasının təhlükəli tərəfləri vardır. Məsələn, bu, Qurana aid anlayışlara obyektiv münasibət bildirməyimizə əngəl yaradır. Mənbəyi “Allah” olduğu üçün Quran anlayışları mütləq məzmunə sahibdir. Odur ki eyni mənbədən meydana çıxmayan istənilən anlayışın Quranla əlaqələndirilməsi postulatlar fərqinə səbəb olur ki, bu da məzmun təhrifi ilə, məna pozulması ilə nəticələnir. Sadəcə bir anlayışın yerinə başqa kənar anlayışın işlədilməsi kifayət edir ki, sistemdəki bütövlük pozulsun, həqiqi mənanı ifadə etməyən forma meydana çıxsın. “Möcüzə” və “ayə” (əlamət) mövzusunda özünü büruzə verən vəziyyət bundan ibarətdir. Müsəlman kəlamşünasları və filosoflarının Quranın “peyğəmbərlərin nişanələri” (ayat əl-ənbiya) anlayışını “peyğəmbərlərin möcüzələri” termini ilə əvəzləmələri Quranın “ayə” anlayışına, mənası və məqsədlərinə zidd məsələlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu anlayış insanı kainatdakı nişanələri, qanunauyğunluqları Allahın kitabının ayələri ilə vəhdətdə öyrənməyə çağıran məzmunə sahibdir¹. Bununla da sonuncu peyğəmbərliyin

¹ Çünki əlamət, nişanə mənasını verən “ayə” sözünü oxuduqda

qarşıya qoyduğu məqsəd həyata keçir: xəlifə təyin edilən insan peyğəmbərin birbaşa iştirakı olmadan kainatdakı hissi, təcrübi nişanələrlə Qurandakı ayələr arasında əlaqə yaratmağı bacarır.

Həzrət Məhəmmədin möcüzəsi – Quran ilə əvvəlki peyğəmbərlərin, Həzrət Musa, İsa və başqalarının möcüzələri bir-biri ilə qarışıq salınmışdır. Əvvəlki peyğəmbərlərin, xüsusən Həzrət Musa və Həzrət İsanın möcüzələri hissi (maddi, sensual) olub, peyğəmbərliyin müvəqqətiliyinə dəlalət edirdi. Allah Təala bu möcüzələri təkzib-həlak əlaqəsinə təhkim etmişdir. Söhbət möcüzə tələb edən qövmün onu təkzib etməsi ilə həlak olmasından gedir. Odur ki möcüzə bu mənada qorxutmadır:

“Biz möcüzələri yalnız (bəndələrimizi) qorxutmaq üçün göndəririk” (əl-İsra, 59).

Eyni zamanda, Quran əqli imkanları iflic edən qorxuducu deyil, müjdələyici və xəbərdaredici kitab rolunu oynayır. Həmçinin Musaya göstərilən on möcüzə və İsayə Allahın bəxş etdiyi möcüzələr şəriətin sərtləşdirilməsi ilə əlaqəli olmuşdur. Musanın zamanında şəriətin sərtləşdirilməsi, israiloğullarının ilahi hakimliyə təhkim edilmələri, bəlkə də, kökün kəsilməsi cəzasının əvəzinə olmuşdur. Bu üzdən, bir nəfəri öldürən bütün insanları öldürmüş hesab olunur, odur ki öldürülməsi lazım gəlirdi, bağışlanma və ya qan pulundan söhbət gedə bilməzdi. Quran müsəlmanlara bu barədə xəbərdarlıq etmişdir. Allah Quranda müsəlmanları bu cür maddi (hissi, sensual) möcüzələrdən məhrum etməyi haqqında danışır:

insan intuitiv olaraq bu əlamətlər haqqında düşünməyə, yaxud onları öyrənməyə başlayır – *tərcüməçinin qeydi*.

“Bizə möcüzələr göndərməyə mane olan şey ancaq əvvəlkilərin (keçmiş ümmətlərin) onları yalan hesab etmələridir. Biz Səməd tayfasına açıq-aşkar bir möcüzə olaraq dişi (maya) bir dəvə verdik, lakin onlar ona zülm etdilər (dəvəni tutub kəsdilər). Biz möcüzələri yalnız (bəndələrimizi) qorxutmaq üçün göndəririk” (əl-İsra, 59).

Onların möcüzələrin göstərilməsini tələb etməsi bir bəhanə idi. Məqsədləri Həzrət Məhəmmədə imanı rədd etmək, onun peyğəmbərliyini qəbul etməmək olmuşdur. Onlar axirətə iman gətirməyi arzulamırdılar, odur ki bəhanə ilə möcüzə tələb edirdilər. Uca Allah buyurur:

“(Ya rəsulum!) Səndən əvvəl göndərdiyimiz peyğəmbərlər də, şübhəsiz ki, yemək yeyər, bazarları gəzib dolaşdılar. Sizin bir qisminizi digərinizə sınaq vasitəsi etdik ki, görək (möhnətlərə) dözə biləcəksinizmi? Sənin rəbbin görəndir!” (əl-Furqan, 20).

Onların elə bir şübhəsi yox idi ki, Quran ona qüvvətli dəlillərlə cavab verməsin. Onlar Quranın hissə-hissə nazil olmağına etiraz etdiklərində Allah onlara belə cavab vermişdi:

“Kafirlər: “Quran ona (Məhəmmədə) bütöv (birdəfəlik) endirilməli idi!” – dedilər. (Ya rəsulum!) Sənin ürəyinə səbat (qətiyyət) vermək üçün Biz onu ayə-ayə nazil etdik.

(Ya rəsulum! Müşriklər) sənin yanına gəlib elə bir məsəl çəkməzlər ki, Biz sənə (onun) doğrusunu və onların gətirdikləri misallardan) izahatca daha yaxşısını gətirməyək” (əl-Furqan, 32-33).

Ən böyük möcüzə, ən əzəmətli əlamət sayılan Qurandan bəhanə ilə üz çevirməsinlər deyə ayələrdə belə şəxslərin diqqətinə tutarlı dəlillər çatdırılır. Qeyd edək

ki, heç bir peyğəmbərə Qurana oxşar möcüzə verilməyib. İnsanların düşüncəsinə möcüzələrlə əlaqəli ənənəvi rəvayətlər hakim kəsildiyindən belə zənn edirdilər ki, maddi möcüzələrin olmamağı Həzrət Məhəmmədin dərəcəsinə aşağı salır. Çünki, məsələn, Həzrət Musa və İsayə müxtəlif maddi möcüzələr, o cümlədən ölüləri diriltmə, xəstələri sağaltma, dənizi ayırma, düşmənin dənizdə qərq edilməsi və sair verilmişdi. Amma bu cür maddi möcüzələr israiloğullarını qızıl buzova tapınmaqdan çəkindirə bilməmişdi. Çünki həmin möcüzələr onların düşüncə və könüllərinə müraciət etmirdi.

Bütün bunların nəticəsində bəzi şəxslər Həzrət Məhəmmədə də *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* maddi möcüzələr aid etmiş, insanları bu möcüzələrlə Qurandan yayındırmış, Quranın dəlil-sübut məntiqini, bəşəriyyətə rəşadət formasını həqiqi məzmunundan uzaqlaşdırmışdılar. Bununla da, Həzrət Məhəmmədin *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* peyğəmbərliyini müəyyən xalqlara xas peyğəmbərlik forması ilə eyniləşdirən nöqtəyi-nəzər meydana çıxmış, müsəlman düşüncəsi bunu iddia edən rəvayətlərin əsiri olmuşdur. Nəticə etibarı ilə Həzrət Məhəmmədin *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* möcüzəsinin Quran olduğunu heç bir şübhəyə yer qoymadan, açıq-aşkar şəkildə bildirən ayələrlə bu rəvayətlərin uyğunlaşdırılmasına cəhd göstərilmişdir. Ümumiyyətlə, Peyğəmbərin adından rəvayət edilən hər şey Qurana təhkim edilməli, Quran əsasında nəzərdən keçirilməlidir. Əks halda, müsəlman düşüncəsi xurafatın dedi-qodu seçildiyi məkana çevriləcəkdir. Bu məsələdə Quranın mövqeyi aydındır, elə isə müsəlman alimlərin də mövqeyi Quranın kimi olmalıdır. Hər bir

rəvayət Quranla təsdiqlənməlidir. Müsəlmanlara bu böyük və əbədi möcüzə – Quran kifayətdir. Doğrusunu Allah bilir.

1.5.10. Sonuncu peyğəmbərlik və xüsusiyyətləri

– **Qorunmuş Kitab.** Allah Təala Quranı məzmun, üslub və ecazkarlıq baxımından qoruyub hifz etmişdir. Əvvəlki kitabların qorunması isə bu kitabların göndərildiyi xalqların din başçılarına tapşırılmışdı. Onlar isə bu kitabları unutmuş, təhrif və zay etmişdilər.

– Sünnə Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!)* SÖzləri, əməl və təsdiqləmələrinin məzmunca qorunub saxlanılmasını bildirir, izah və tətbiq baxımından Quranı tamamlayır. Quran da Sünnəni təsdiqləyir və ona “böyüklük” edir.

Allah insan oğlunu da qanunvericilik əməliyyatlarında Qurana ortaqdır etmişdir. Bu, ictihad yolu ilə baş verir. Beləliklə, şəriət əleyhinizə olan qurum kimi deyil, sizdən olan qurum kimi çıxış edir, özünü xariqüladə hallarla, möcüzələrlə, zorla qəbul etdirmir. Nəticədə insan zəkasına ehtiram göstərilmiş, dini hökmlərin çıxarılmasında ona da iştirak hüququ verilmişdir. Təbii ki, bu ortaqlığı tənzimləyən qaydalar mövcuddur. Düzdür, bu qaydalar yekdilliklə təsdiqlənməyib, amma bu dinamiklik islam şəriətinin ümumiliyini, universallığını, hər dövrə və coğrafiyaya uyğunluğunu təmin etməklə ona həmişəyaşarlıq qazandırmışdır.

1.6. Həzrət Məhəmmədin sünnəsi digər peyğəmbərlərin təcrübə və “yollar”ının xülasəsidir

Həzrət Məhəmmədin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) sünnəsi əvvəlki peyğəmbərlərin təcrübələrini özündə birləşdirən Ali Təcrübə olub, bəşəriyyət üçün bir məşəldir. O, əvvəlki bütün peyğəmbərlərin həyat hekayələri və “yollar”ının xülasəsidir. Biz onda Nuh və səbrini, İbrahim və əməlisalehliyini, itaətkarlığını, Musa və mübarizliyini, əzmkarlığını, İsa və zahidliyini, xalqına həqiqətləri çatdırmaq naminə göstərdiyi cəfakəşliyi görürük. Bu əlaqə zahiri və formal deyildir.

Quran – ilahi vəhy silsiləsinin, Sünnə isə əvvəlki peyğəmbərlərin öz xalqları ilə əhvalat və təcrübələrinin yekunudur. Pak Allah buyurur:

“De: “Mən peyğəmbərlərin birincisi deyiləm. Mən yalnız mənə vəhy olunana tabe oluram. Mən ancaq (sizi Allahın əzabı ilə) açıq-aşkar qorxudan bir peyğəmbərəm!” (əl-Əhqaf, 9).

Bu etibarla Quran və Sünnə səcdə edən kütlələri onları səcdəyə “yox” deyənlərin cərgəsinə qatmağa cəhd göstərən İblis və “komandası”ndan qoruya bilər. Sünnə Quranın universal prinsipləri, dəyər və məqsədləri ilə vəhdət götürülməzsə, natamam münasibət meydana çıxacaqdır. Deməli, Sünnə Qurani-Kərimlə dəqiq şəkildə elə əlaqələndirilməlidir, aralarında ziddiyyət meydana çıxmasın, “nəsx”¹ də ehtiyac qalmasın. Hər iki mənbə

¹ Bir ayənin digər ayəni, yaxud bir hədisin digər hədisi qüvvədən salması. Burada söhbət aralarında ziddiyyət yarandığı təqdirdə ya

ayrılmaz struktur daxilində nəzərdən keçirilməlidir. Bu səbəbdən Quran Sünnə və Sirətin¹ qoruyucusudur. Doğrudan da, Sünnənin həqiqi mühafizəsi Quranla şərtləşir. Təəssüf ki, erkən dövr alimlərimizdən bizə gəlib çatanlar bunun əksini göstərir. Bu mövzu, doğrudan da, müzakirə edilməlidir.

bu və ya digər ayənin, yaxud hədisin qüvvədən salınmasından gedir – *tərcüməçinin qeydi*.

¹ Peyğəmbərin həyatı

İkinci fəsil

SÜNNƏ: MƏFHUM, YOXSA TƏRMIN?

2.1. “Sünnə” məfhumunun məzmunca təkamülü

Fikrimizcə, “sünnə” sözü termin olmayıb məfhumdur¹. Sünnə ümumiyyətlə bizim ideoloji-dini ənənəmizə mü-hüm təsir göstərmiş ən həssas dini məfhumdur. Həmçinin Sünnə məfhumların ənənəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməyən anlayışdır. Bu ona görədir ki, o, “yol”, “adət”, “təbii və sosial qanun” və sair kimi törəmə anlayışlar kompleksini özündə birləşdirir. “Sünnə” sözünün istər Quran nazil edilməzdən əvvəl ərəb dilçilik ənənəsində, istər Quran leksikonunda, istər Peyğəmbərin kəlamlarında, istərsə də Peyğəmbərdən sonra erkən dövr üsulşünasları, fəqihləri, kəlamçıları və hədisşünaslarının əsərlərində fərqli mənalarda işlədilməsi göstərir ki, biz məfhumların bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən, termin çərçivəsində nəzərdən keçirilməsi mümkün ol-

¹ Məfhum və termin arasındakı fərq böyük olub, nəzərəcarpacaq dərəcədə konkretdir. Bu fərqlər həm məzmun, həm də forma baxımındandır. Qisası, məfhum formaya yüklənən mənaya qeyri-dəqiq, nizamsız sözlərlə verilmiş təriflə müşayiət olunur (operasional tərif). Amma termin, çox vaxt, mənənin dəqiq və sistemli tərfi ilə seçilir (definitiv tərif). Bu vaxt konkret, bir-birini tamamlayan sözlərdən istifadə olunur. Bu fərq ondan irəli gəlir ki, “məfhum” adlanan sözlə yanaşı, eyni mənəni ifadə edən digər söz, yaxud eyni mənəni fərqli cəhətlərdən əks etdirən ayrı-ayrı sözlər mövcuddur. Eyni şeyi termin rolunu oynayan söz üçün demək mümkün deyildir. Termin-sözlər mənəni konkret forma ilə ifadə edir, sinonimik cərgə yaratmır. Konkretlik, özünəməxsusluq terminə xas cəhətdir. Bu baxımdan, məfhum işlədilməsinə görə təsəvvürlə əlaqəli məntiqi mənəni aşib-keçir ki, həmin mənəni konkretləşdirən qrammatik “nizam-intizam” olmadan mənəyə dəlalət edən formanı açıb-göstərsin. Ətraflı məlumat üçün bax: İbrahim Bəyumi Qanim. Məfhumların strukturu: koqnitiv tədqiqat və tətbiq nümunələri // Ön sözün müəllifi: Taha Cabir əl-Ülvani. Qahirə: Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutunun nəşrləri, 1998.

mayan anlayışla qarşı-qarşıyayıq. Odur ki görəcəyik ki, natamam münasibət nəticəsində bu anlayış istifadəsində heç bir mübahisənin olmadığı terminlərə çevrilmişdir. Söhbət elə qarmaqarışıqlıqdan gedir ki, müsəlman düşüncəsi ona məruz qalmamalı idi¹.

Bu səbəbdən bu anlayışın həqiqi məzmununu üzə çıxarmaq, semantik strukturunu yenidən müəyyənləşdirmək çox mühümdür. Belə olduqda sünnə anlayışı məfhum dairəsindən termin dairəsinə daxil edilərkən yaranmış qarmaqarışıqlıqdan xilas olacaqdır. Arzumuz budur ki, mütəxəssislər sünnə məfhumu ilə əlaqəli çoxsaylı terminlərə nəyisə əlavə etmək istəyimizin olduğunu düşünməsinlər; məqsədimiz bu anlayışların eyni şey olduğunu izah etmək, aralarındakı əlaqələri üzə çıxarmaqdır. Məhz bu əlaqələr təsdiqləyir ki, sünnə vahid “qanuni” həqiqəti ifadə edən məfhum olub, terminologiya mütəxəssislərinin istənilən mənanı yüklədikləri termin deyildir.

2.2. *Məfhum nədir?*

“Məfhum” sözü ərəb dilində “başa düşmək” (*fəhimə*) felindən “məful” modeli ilə düzəldilmiş feli-sifət olub “başa düşülən (şey)” deməkdir. Məntiq ədəbiyyatında isə bu sözün sinonim kimi “müdrək”, yəni “dərk olunan (şey)” sözü işlədilir. “Müdrək” zehində feli və ya sözlü olaraq, yaxud özlüyündə, ya da bilavasitə baş verən şeydir. Üsulşünaslar “məfhum” dedikdə “məntuq”, yəni danışığın əksini – anlayışı, ifadəni nəzərdə tuturlar. “İfadə”

¹ Sünnə dedikdə dilçilərə görə “yol, adət və qanun”, üsulşünaslara görə “şəriətin ikinci mənbəyi”, fəqihlərə görə “edildiyi təqdirdə savab gətirən, edilmədikdə isə məzəmmətə səbəb olmayan şey (əməl, hərəkət, söz...)”, hədisçilərə görə isə “Həzrət Məhəmmədə aid edilən sözlər, əməllər və təsdiqlər” nəzərdə tutulur.

(*məntuq*) dedikdə danışığ zamanı formanın (*ləfz*) bildirdiyi məzmun, məna başa düşülür. Söz (forma) mənanı ya bütövlükdə, ya da qismən bildirir. Bu mənada məfhum uyğunluq (*müvafiqət*) və əkslik (*müxalifət*) növlərinə bölünür. Uyğunluq danışığ anında sözün (formanın) məna ilə üst-üstə düşməsidir. Uyğunsuzluq isə sözün bu və ya digər mənaya dəlalət etməməsi, yaxud danışılmanın danışılana əks olmağıdır¹.

Sünnə ümumi söz-forma olub, məzmununda bir çox semantik elementləri ehtiva edir. Yerinə görə bu söz müxtəlif mənaları verir. Belə bir ümumi anlayışın elementləri sözlə (forma) əlaqəsinə görə bir-birindən çox fərqlənir. Belə olduqda biz söz-formanı “müşəkkək”² (ikimənalı) hesab edə bilərik. Amma üsulşünaslar və məntiqçilər yekdilliklə təsdiqləyirlər ki, ümumi anlayışın elementləri, əgər bir-birindən fərqli deyilsə, deməli, eynimənalıdır (*mütəvati*).

“Sünnə” sözü, dilçi alimlərin dediyi kimi, dörd mənada (yol, adət, təbiət (xarakter), tərz (üsul)) işlədildiyindən çoxmənalı (*müşəkkək*) anlayış kateqoriyasına daxildir. Çünki bu mənalar bir-birindən fərqlənir. Amma biz onu (“sünnə” sözünü – *mütərcim*) eynimənalı sözlər kateqoriyasından hesab etməyə üstünlük veririk. Çünki onun mənaları arasında fərqləri aradan qaldıran sıx əlaqə vardır. Məsələn, “yol” və “tərz, üsul” sözləri bir-birinə çox yaxındır. Həmçinin “yol”, “üsul” və “adət” sözləri ortaq mənada birləşir. Məsələn, yol seçilməzsə, üsul olaraq gö-

¹ Bax: Əhməd əd-Dimənhuri. İzah əl-mübhəm min məani sülləm fil-məntiq. Qahirə: “Mustafa əl-Babi əl-Hələbi”, 1948, səh. 6-7.

² **Müşəkkək**: məntiq termini olub, hər hansı bir sözün mahiyyəti və xassələri müxtəlif olan varlıq kateqoriyalarını fərqli formalarda ifadə etməsi mənasında işlədilir – *tərcüməçinin qeydi*.

türülməzsə, adətə, vərdişə, ümumu ənənəyə çevrilməz. “Xasiyyət” sözü də sabitliyi və kökə uyğunluğu baxımından “qanun” mənasını verir. Bu səbəbdən bizim sünnəni mənaları bir-birinə yaxın anlayış adlandırmağımıza heç nə əngəl deyildir.

Əgər üsulşünasların, hədisşünas və fəqihlərin terminlərinə müraciət etsək, “sünnə” sözünə verdikləri mənalara nəzər salsaq, görəcəyik ki, onların istifadə etdikləri paradigmalardan təsirinə düşürük. Odur ki üz tutacağımız ilk mənbə Qurani-Kərimdir.

2.3. Qurani-Kərimdə “sünnə” məfhumu

Qurani-Kərimi araşdırdıqda görürük ki, “s-n-n” kök formalı sözlər Məkkə ayələrində doqquz, Mədinə ayələrində isə on yerdə işlədilmişdir. Quran ayələrində “sünnə” və ya “sünən” sözləri eyni qanunu özündə ehtiva edən fiziki-ictimai qanunauyğunluqlar mənasında işlədilir. Həmin ayələrdə Allah Təala müşriklərə və Onun yolundan azanlara bildirmək istəyir ki, etdiklərindən sonra həmin dəyişməz qanunlardan canlarını qurtara bilməyəcəklər. Belə ictimai qanunlar davamlılığı, dəyişməzliyi etibarlı ilə fiziki qanun və qanunauyğunluqlardan heç nə ilə fərqlənir. Uca Allah buyurur:

“(Ya rəsulum!) Kafir olanlara de: “Əgər onlar (öz küfrlərindən, Peyğəmbərə və möminlərə qarşı müharibədən) əl çəksələr, keçmişdəki günahları bağışlanar. Yox, əgər yenə (yaramaz işlərə, döyüşməyə) qayıtsalar, əvvəlkilərin (keçmiş ümmətlərin) başına gələnlər onların da başına gələr” (əl-Ənfal, 38);

“(Bu isə onların) yer üzündə təkəbbür göstərmələri (iman gətirməyi özlərinə sığışdırmamaqları) və pis əməl-

ləri ucbatından idi. Pis əməl ancaq onun öz sahibinin başında çatlayar. Məgər onlar Allahın adəti (qayda-qanunu) üzrə (özlərindən) əvvəlkilərin düçar olduqları müsibətlərini (həmin müsibətlərin onların öz başlarına da gəlməsinimi) gözləyirlər? (ya Peyğəmbər!) Sən Allahın qoyduğu qayda-qanunda heç bir dəyişiklik tapmazsan!" (Fətir, 43).

Sünnə sözü Quranda "üsul, qayda, qanun" mənasında işlədilmişdir¹. Rəğib əl-İsfahani yazır: "Allahın "qayda"-sı, ola bilsin ki, Onun hikmət qaydası mənasındadır. Məsələn: "(Ya Peyğəmbər!) Allahın əvvəldən qoyduğu qayda-qanun (adət) belədir. Sən Allahın qayda-qanununda heç vaxt bir dəyişiklik görə bilməzsən!" (əl-Fəth, 23); "Sən Allahın qoyduğu qayda-qanunda heç bir dəyişiklik tapmazsan!" (Fətir, 43).

2.4. "Sünnə" sözüünün lüğəvi mənalari

Ərəb dilində sünnə "pis və ya yaxşı qayda, üsul, tərz, yol" deməkdir. Peyğəmbər *(Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!)* demişdir: "Kim islamda yaxşı cığır açarsa və ondan sonra (insanlar) bu cığıra uyğun hərəkət edərlərsə, həmin şəxsə o insanların qazandığı qədər savab yazılar, onların da savablarından heç nə əskilməz. Kim də ki islamda pis cığır açarsa və ondan sonra (insanlar) bu cığıra uyğun hərəkət edərlərsə, həmin şəxsə o insanların günahı qədər savab yazılar, onların da günahlarından heç nə

¹ Məhəmməd Mürtəza əz-Zəbidi. Tac əl-ərus. Beyrut: "Dar məktəbə əl-həyat", (çap ili göstərilməyib), IX cild, səh. 244.

əskilməz”¹. Hədisdə Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) “sünnə” sözünü “yaxşı və ya pis yolun başlanğıcını qoymaq” mənasında işlətmişdir.

Dilçilərdən Xətəbi demişdir: “(Bu) sözün əsl mənası yaxşı, tərifəlayiq yol, cığır, tərz deməkdir. Başlanğıcı qoyularsa, (hər kəs) ona yönələr. Bəzən başqa mənada işlədilir, məsələn, hədisdə olduğu kimi, məhdud çərçivədə göstərilir: kim pis cığır açarsa...”².

Şövkəni yazır: “Kisai demişdir: “Sünnə davamlılıq bildirir”. Ola bilsin, o burada davamlı şəkildə görülməli işi nəzərdə tutmuşdur.

Həmçinin sünnə “xasiyyət”, “hamar və parlaq üz”, “surət” deməkdir.

2.4.1. “Sünnə” sözünün mənşəyi

Fəxrəddin Razi “sünnə” sözünün mənşəyi haqqında üç fikir irəli sürür: “Birincisi, o (“sünnə” sözü – *mütərcim*), “məfulət” (üzərində iş icra olunan) mənasını verən “fu`lət” (sunnət) qəlibində işlədilir. Məsələn, ərəb dilində sənnəl-məə, yəsunnuhu, yəni suyu düz, rəvan şəkildə axıtdı (axıdır); bu o halda olur ki, suyu davamlı şəkildə tökəsən. Ərəblər düz yolu axıb gedən suya oxşadırdılar. Bu ona görədir ki, suyun hissələri eyni formada, tərzdə bir-birinin ardınca axıb getməklə, tək şeyə çevrilirlər.

İkincisi, “sənnə” kökündən “tiyəni hamar, düz etdim (*sənəntu*)”, “tiyə hamardır (*məsunn*)”, “zindan (*misənn*)”

¹ Müslim ibn əl-Həccac ən-Nisaburi. Səhihi-Müslim. Ər-Riyad: “Beyt əl-əfkar əd-düvəliyyə”, 1998, səh. 1074, hədis № 1017.

² Taha Cabir əl-Ülvani. Sabit və dəyişkən məsələlər baxımından yeni İraq. Beyrut: “Dar əl-intişar əl-ərəbi”, 2011.

söz-formaları törəmişdir. Bu səbəbdən Peyğəmbərə aid edilən iş “sünnə”, yəni “hamarlanan, düz iş” adlandırılmışdır.

Üçüncüsü, ərəblər deyirlər: “Sənnəl-ibilə”, yəni “dəvəni yaxşı şəkildə, qayğıkeşliklə otardı”. Peyğəmbərin də davamlılıq və çalışqanlıq göstərdiyi iş “sünnə” adlandırılıb, çünki Peyğəmbər həmin işi qayğıkeşliklə, çalışqanlıqla görmüşdür.

2.4.2. Sünnə “ənənə” mənasını verirmi?

Əzüd və bir çox üsulşünas demişdir: “Sünnə ərəb dilində “üsul və adət (vərdiş, ənənə)” deməkdir. Zəməxşəri “Məgər onlar Allahın adəti (qayda-qanunu) üzrə (özlərindən) əvvəlkilərin düçar olduqları müsibətlərimi (həmin müsibətlərin onların öz başlarına da gəlməsini) gözləyirlər? (ya Peyğəmbər!) Sən Allahın qoyduğu qayda-qanunda heç bir dəyişiklik tapmazsan!” ayəsini¹ izah edərkən demişdir: “(Ayədəki) “sünnə əl-əvvəlin” (ifadəsi) “peyğəmbərləri yalançı saymış əvvəlki xalqlara əzabın gəlməsi” deməkdir”. Zəməxşəri izah etmişdir ki, Allahın “adət”i peyğəmbərlərini yalançı sayanlardan intiqam almasıdır. Bu adəti (ənənəni, qayda-qanunu) isə dəyişdirmək olmaz. O, “sünnə” sözünü adət kimi izah etmişdir. Eyni mövqedən bəzi alimlər də çıxış etmişlər.

“Vərdiş, adət” anlayışı insanlar üçün doğru olsa da, onu Allaha aid edərək işlətmək məqbul deyildir. Bəlkə də, Allaha münasibətdə “sünnə” sözünü “qayda-qanun” kimi izah etmək daha yaxşı olardı. Düzdür, kafirlərə edilən bədduanın mətnində Allaha “adət” sözü aid edilmişdir: “Allahumə adətukə fi əmsəlihim (Allahım, onlar

¹ “Fətir” surəsi, 43-cü ayə

kimi olanlara öz qayda-qanunu (tətbiq et!)". Onlar bir sözün mənalarından birini qəbul edib, dəlil-sübutlarla ümumişlək vəziyyətə gətirirlər. Bunu ona görə edirlər ki, həmin mənə onların nəzdində qəbul olunmuş paradıq-maya daha çox uyğundur.

Ərəb dili lüğətlərində sünnənin adət bildirməsi, yaxud adətin yol, tərz (üsul) mənasında işlədilməsinə dair məlumat yoxdur. "əl-Qamus" lüğətində və ona yazılmış şərh-kitabda deyilir: "Adət vərdiştir, təkrar müraciət edilən şeydir. Bu ona görə belə adlandırılıb ki, insan həmin şeyə öyrəşib, adətkərdə olub, yəni ona vaxtaşırı olaraq müraciət edir. Bəziləri demişlər: "Adət bir şeyi düşünmədən həmişə, yaxud əksər hallarda təkrar etməkdir. O da deyilir ki, adət sağlam xasiyyət sahiblərinin təkrar-təkrar gördükləri ağlabatan işlərdir. Ustadımız Əbdülqəni demişdir: "Adət və ürf eyni mənə daşıyır".

Bir sıra dilçilər iddia edirlər ki, adət təkrar edilən əməllər, ürf isə sözlərdir. Deməli, sünnə və adət ərəb dilində başqa-başqa şeylərdir. Amma bizim ənənəmizdə "adət" sözü "sünnə" sözünə müncər edilib. Məqsəd adətin ifadə etdiyi mənaları sünnə məfhumuna yükləməkdir. Bununla da, bu iki sözün sinonim olmağına işarə edilmişdir. Halbuki onlar sinonim deyillər".

"Adət" sözünün bütün mənalarına nəzər salsaq, onun davamlılıq, mütəmadilik bildirdiyini görəcəyik. "Sünnə" sözünü adət kimi izah edənlər, bəlkə də, Kisainin "Sünnə davamlılıqdır" fikrini əsas götürmüşdülər.

"Əl-Qamus"un şərhində yazılıb: "Adət nəfslərdə sabitləşmiş şeydir". "Eyn" lüğətinin müəllifi yazır: "(Adət) bir şeydə mütəmadılıqdır." "Təbiət (xarakter)" sözünün izahına dair Rəğib əl-İsfahaninin dediklərinə baxdıqda

görürük ki, “adət” sözü bəzən təbiət (xasiyyət) mənasında işlədilir. Amma adət nə təbiətin, nə də sünnənin sinonimi deyildir.

Əgər biz onun “bir şeyi həmişə, yaxud əksər hallarda təkrar etmək”, yaxud “ürf” kimi izah edilməsinə nəzər yetirsək, görəcəyik ki, o, “yol, üsul” mənasındadır, davamlılıq, təkrar bildirir.

Əbu Hilal əl-Əskəri “Qrammatik fərqlər” kitabında adət və sünnə sözlərinin fərqiindən danışmışdır: “Adət bir insanın davamlı şəkildə gördüyü işdir. Sünnə isə yuxarıda dediklərimiz kimidir”¹.

“Adət, xasiyyət, yol (üsul), davamlılıq” sözləri arasında müəyyən qədər oxşarlıq vardır. Bu oxşarlıq ortaqlıq və ya sinonimlikdən uzaq olsa da, çoxmənalılıqla səciyyələnir.

2.5. Peyğəmbərin sünnəsində “sünnə” anlayışı

Ənəs ibn Malik demişdir: “(Bir dəfə) Peyğəmbər *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* mənə: “Oğlum, səhərə çıxdığında, yaxud axşamladığında bacarsan ürəyində kiməsə kin saxlama. – dedi və davam etdi: – Oğlum, bu mənim sünnəmdir, kim sünnəmi dirçəldərsə, məni sevər, kim də ki məni sevdi, cənnətdə mənimlə olar”².

Əbu Musa əl-Əşəri demişdir: “Peyğəmbər *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* bizə müraciət etdi, yolumuzu (*sünnə*)

¹ Əbu Hilal əl-Həsən əl-Əskəri. Qrammatik fərqlər lüğəti. Beyrut: “Dar əl-kutub əl-elmiyyə”, 2006, səh. 254.

² Əbu İsa Məhəmməd ət-Tirmizi. əl-Came əs-səhih /Çapa hazırlayan və şərh edən: Əhməd Şakir. Qahirə, 1975, V cild, səh. 46, hədis № 2678.

bizə izah etdi, namazımızı bizə öyrətdi və dedi: “Namaz qıldığında səf tutun, daha sonra aranızdan biri sizə imamlıq etsin...”¹.

2.6. *Səhabələrin leksikonunda “sünnə” sözü*

Qəbisə ibn Züeyb demişdir: “Nənəm Əbubəkr əs-Siddiqin yanına gələrək öz mirasını ona verməsini xahiş etdi. Əbubəkr *(Allah ondan razı qalsın!)* ona dedi: “Allahın kitabına görə sənə heç nə düşmür. Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* sünnəsində (buna dair) heç nə bilmirəm. Amma insanlardan bu barədə soruşaram, onda gəlsən.” (Əbubəkr) insanlardan bu məsələni xəbər aldıqda Müğirə ibn Şö'bə dedi: “Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* yanında idim, həmin vaxt ona altıda birini vermişdi.” Əbubəkr soruşdu: “Bunu təsdiqləyəcək kimsə varmı?” Bu vaxt Məhəmməd ibn Məsləmə əl-Ənsari ayağa qalxaraq Müğirə ibn Şö'bənin dediyinin eynisini dedi. Əbubəkr də qadına altıda bir pay verdi”².

Cabir ibn Abdullah rəvayət edir ki: “Peyğəmbər *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* yeddi nəfərə bir dəvəni və ya inəyi qurban kəsməyi bir qayda olaraq qoydu (sünnə qoydu)”³.

Əli Həsən Əbdülqadir özünün “İslam fihi tarixinə ümumi baxış” adlı kitabında yazır:

¹ Müslim ibn əl-Həccac ən-Nisaburi. Səhihi-Müslim. Ər-Riyad: “Beyt əl-əfkar əd-düvəliyyə”, 1998, səh. 173, hədis № 404.

² Əbu İsa Məhəmməd ət-Tirmizi. əl-Came əs-səhih /Çapa hazırlayan və şərh edən: Əhməd Şakir. Qahirə, 1975, IV cild, səh. 420, hədis № 2101.

³ Əhməd ibn Hənbəl əş-Şeybani. Müsnəd /Çapa hazırlayan: Şüeyb əl-Ərnəut. Beyrut: “Müəssəsə ər-Risalə”, 1999, , XXII cild, səh. 446, hədis № 14593.

“Sünnə” sözü qədimdə ərəblər arasında işlədilir, fərdin, yaxud qrupun düzgün həyat tərzini bildirirdi. Bu söz müsəlmanlar tərəfindən “kəşf” edilməmişdir. Cahiliyyət dövründə ərəb adət-ənənələri və əvvəlki nəsillərin adətlərinə uyğun düşən hər şey “sünnə” adlanırdı. Bu söz islam yarandıqdan sonra Hicaz və İraqdakı klassik məktəblərdə də eyni mənada işlədilmişdir. Həmin dövrdə “sünnə” müsəlman cəmiyyətində mövcud olan, hər kəsin etdiyi iş, sağlam davranışda ali nümunə” mənasına gəlir, Peyğəmbərə (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) aid edilmirdi. Axırda, bu anlayış konkret məzmun qazanmış, təkcə Peyğəmbərə aid edilmişdir. Bu konkretləşdirmə hicri II əsrin axırlarında, İmam Şafeinin ənənəvi anlayışa qarşı çıxmağı ilə baş vermişdir”¹.

2.2. “Sünnə” termininin semantik təkamülü

Hicri I əsrdə “sünnə” anlayışı bir neçə mənada işlədilmişdir. Marqolius² “Təbəri tarixi” kitabında bu sözün bir neçə mənada işlədilməsini qeyd edir:

1) Sonradan meydana çıxan bidətlərin əksi olaraq, hər kəsə məlum qanuni işlər haqqında işlədilmişdir. Məsələn, Həzrət Əli ilə Həzrət Osmanın arasında hicri 34-cü ildə baş vermiş danışıqda deyilir: “O, məlum olan işi (*sünnə*) dirçəltdi, tərk edilmiş bidəti isə ləğv etdi”.

¹ Əli Həsən Əbdülqadir. İslam fiqhi tarixinə ümumi baxış. Qahirə, (çap ili göstərilməyib), səh. 122-123.

² Devid Samuel Marqolius (1858-1940): britaniyalı ərəbşünas və islamşünas – *tərcüməçinin qeydi*.

Hicri 36-cı ildə Həzrət Əliyə qarşı müharibədə Təlhənin dediklərinə baxaq: “Bu, indiyədək olmamış şeydir. Əgər olsaydı, barəsində Quran (ayəsi) enər, (və bizə) Peyğəmbərdən əməl (*sünnə*) gəlib çatardı”.

2) Qəbahət işin əksi sayılan yaxşı əməl mənasında işlədilmişdir. Məsələn, Həzrət Osmanın hicri 35-ci ildə məkkəlilərə müraciətində deyilir: “Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) və ondan sonrakı iki xəlifənin yolu ilə gedərək etdiyim yaxşı əməl...”.

3) Özbaşınalığın əksi sayılan nizam-intizam mənasında işlədilir. Hicri 64-cü ilə aid bir yazıda deyilir: “İnsanlara nizam-intizamı əmr edir, hərc-mərcliyi qadağan edir”.

4) Heç bir tərifi yol verilmədən “iş, əməl” mənasında işlədilmişdir. Bu mənada Həzrət Əlinin Xirritlə mübahisəsini misal göstərmək olar. Xirrit hicri 38-ci ildə münsiflik (təhkim) məsələsində Əliyə qarşı çıxmış, ondan uzaqlaşmaq istəyərək demişdir: “Gəl səninlə Kitabı oxuyub, əməllərdə (*sünən*) bəhsə girək”.

Marqolius oğullarına Mühəlləbin vəsiyyəti faktını da nümunə gətirir: “Quranı oxuyun, əməlləri (*sünən*) öyrədin, əməlisalehlərin ədəb-ərkanına sarılın”.

5) Bu söz bəzən müxtəlif tərəflərə aid edilir. Məsələn, “hicri 34-cü ildə islamın hökmü (*sünnə*); hicri 36-cı ildə müsəlmanların yolu (*sünnə*); hicri 38-ci ildə Allahın hökmü (*sünnə*)”.

6) Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) və ondan sonrakı iki xəlifənin əməlləri (təcrübəsi) mənasında işlədilir. Məsələn, hicri 35-ci ilə aid çıxışın mətnində deyilir: “Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) və ondan sonrakı iki xəlifənin etdiyi yaxşı iş”.

7) Peyğəmbərin əməllərindən başqa əməlləri bildirmək üçün işlədilir. Məsələn, Zeyd ibn Əlinin (vəfatı – hicri 122) bir sözündə deyilir: “Biz sizi ancaq Allahın kitabına, peyğəmbərinin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) sünnəsinə, (digər) yaxşı vərdislərin (*sünən*) dirçəldilməsinə, bidətlərin ləğvinə çağırırıq”.

8) Həzrət Məhəmməd (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) mənasında işlədilmişdir. Çünki məhz Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) insanları əməllərə sövq etmişdir. Məsələn, Həzrət Əliyə aid edilən, hicri 36-cı ilin müraciət mətnində deyilir: “Və onlara Kitabı, hikməti, vacib əməlləri və Sünnəni öyrətdi. Daha sonra müsəlmanlar Kitab və Sünnəyə riayət edən, yaxşı yol tutan, Sünnədən üz çevirməyən iki əməlisaleh əmiri özlərinə xəlifə bildilər. Elə isə siz də bizə münasibətdə Allahın kitabına, peyğəmbərinin sünnəsinə əməl etməlisiniz”.

9) Qurandakı əməllər mənasında işlədilir. Məsələn, Abbasilər dövlətinin banisi Abdullah Səffahın hicri 129-cu ilə aid çıxışında deyilir: “Pak və Uca Allah ona kitabını nazil etdi... Orada halalları və haramları göstərdi, şəriətini qoydu, qanunlarını (*sünən*) göstərdi”.

Ə`zəmi yazır: “Sünnə” sözünün leksik mənası “yaxşı, yaxud pis olsun, fərqi yoxdur, üsul, tərz, yol, adət (vərdiş) deməkdir. İslam onu lüğəvi mənada işlətmişdir. Daha sonra o, dar mənada – Peyğəmbərin üsulu, tərz-i mənasında işlədilmişdir. Sözün klassik istifadəsi məhdudlaşmışdır”¹.

¹ Məhəmməd Mustafa əl-Ə`zəmi. Peyğəmbərin hədisləri və yazıya köçürülməsi tarixinə dair araşdırmalar. Ər-Riyad: “Mətabe ər-Riyaz”, (çap ili göstərilməyib), səh. səh. 7.

2.2.1. Məna dolaşığı

Bəzi fəqihlər sünnə sözünün mənalarını qarışdırmış, Peyğəmbərin, səhabə və tabiilərin leksikonundakı “sünnə” sözündən sonrakı terminoloji anlayış vasitəsilə icrasına təşviq edilən əməllərin “sünnə (nafilə)” olduğunu isbatlamaq üçün istifadə etmişlər. Bu, açıq-aşkar səhvdir. Peyğəmbərin hədislərində, səhabə və tabiiələrin kəlamlarındakı “sünnə” sözü ümumi dini mənanı ifadə edir, özündə etiqad, ibadət məsələlərini, sosial münasibətləri, əxlaqı, ədəb-ərkanı və sairə birləşdirirdi. Hədislər və səhabələrin leksikonundan məlum olur ki, sünnə dedikdə rəy sahiblərinin, səlahiyyət yiyələrinin məqbul gördükləri iş başa düşülür. Bu ya atalarının, rəhbərlərinin, qərar sahiblərinin onlar üçün qoyduqları qayda-qanunlar, ya da aralarında yayılmış məqbul adətlərdir (vərdişlərdir).

2.2.2. Hicri I əsrin sonu – II əsrin əvvəllərində

Sünnə anlayışı

Ömər ibn Əbdüləziz vali olduqda insanları toplayaraq demişdi: “Ey insanlar! Ayaqüstü dayansanız, biz də dayanar, otursanız, biz də oturarıq. İnsanlar ancaq Aləmlərin rəbbi üçün qalxmalıdırlar. Heç şübhəsiz, Allah vacibləri vacib etmiş, qaydalar, hökmlər (*sünnən*) qoymuşdur. Kim buna əməl edərsə, (haqq yola) yetişər, kim də ki imtina edərsə, məhv olar”¹.

Ömər ibn Əbdüləziz və valiləri arasında gedən dialoqlardan məlum olur ki, onun sünnə anlayışı Mədinə

¹ Əbu Məhəmməd ibn Əbdülhəkim. İmam Malik ibn Ənəs və tələbələrinin dilindən Ömər ibn Əbdüləzizin tərcümeyi-halı / üzünü köçürən və şərhlərin müəllifi: Əhməd Übeyd. Qahirə: “Məktəbə Vəhbə”, 1954, səh. 34.

alimlərinin təsiri ilə formalaşmışdır. Mədinədə vali olduğu illərdə Ömər ibn Əbdüləzizin elmi-fikri cəhətdən formalaşmasında Mədinə alimləri böyük rol oynamışlar. Mədinə alimlərinə görə, Sünnə Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) və səhabələrinin gördükləri o işlərdir ki, həyatı onların əsasında nizamlamaq üçün çalışmaq lazımdır. İmam Malik də eyni görüşdədir və onun bu mövqeyi kitabı “Müvəttə”da açıq-aydın görünür. O, “Müvəttə”yə Mədinə əhlinin əməl etdiyi hədisləri daxil etmişdir. Mədinəlilər Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) həyat, danışq, geyim... tərzini mənimsəmiş insanlar idilər. İmam Malikin kitabında Mədinə əhlinin əməllərində öz əksini tapmayan səhih hədislər də mövcuddur. Odur ki o, belə hədislərin Mədinə alimlərinin əməllərinə uyğun düşmədiyini qeyd edirdi. Sadəcə rəvayət olunmuş söz həmin dövrədək sünnə anlayışına daxil deyildi. Onlara görə, sünnə onların arasında intişar tapan, davamlı şəkildə edilən əməl idi. Şübhə yox ki, belə xüsusiyyəti olan əməl Quranda da öz əksini tapmış əməldir.

2.2.3. Sünnə və hədis

Allah Quranın bir çox ayəsində “sünnə” sözünü özünə aid etmişdir. Məsələn:

“Allahın öncə gəlib-getmişlər haqqında qayda-qanunu belədir. Sən Allahın qoyduğu qayda-qanunda əsla dəyişiklik görməzsən!” (əl-Əhzab, 62).

Ayədəki “sünnə” sözü kainat, insan və cəmiyyətdəki dəyişməz ilahi qanunlardır. Allah “sünnə” sözünü insanlara münasibətdə də xatırlamışdır:

“Allah sizə (bilmədiklərinizi) bildirmək, sizdən əvvəlkilərin getdiyi yolları sizə göstərmək və tövbələrinizi qəbul etmək istər. Allah (hər şeyi) biləndir, hikmət sahibidir!” (ən-Nisa, 26).

Yuxarıdakı ayədə söhbət əvvəlki xalqların peyğəmbərlərin yolgöstərənliyi ilə tutub-getdikləri yollardan, üsullardan gedir. Bu o yollardır ki, davamlı şəkildə gedilir, mütəmadi olaraq əsas götürülür.

Sünnə sözü Peyğəmbərə aid edildikdə onun Quranı əsas tutub etdiyi işlər başa düşülür. Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) təkrar-təkrar etdiyindən bu işlər onun getdiyi ənənəvi yol təsəvvürü bağışlamışdır. Bunun ən yaxşı ifadəsi aşağıdakı sözdür: “Onun əxlaqı Quran idi”. Quranın Peyğəmbərin əxlaqını, davranışlarını, ibadətini əks etdirməsi o deməkdir ki, onun bəşəri təbiətdən xaric, peyğəmbərlik çərçivəsində gördüyü işlər, yol verdiyi davranışlar sünnədir və bizdən ona itaət göstərmək tələb olunur. Bu yerdə Sünnə quransayağıdır, Peyğəmbərə xas üsul və tərzə sahibdir.

Hədis başqa şeydir. Hədis anlayışı insanlar Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) sünnəsi (əməlləri, vərdişləri) haqqında başqalarına danışmağa başladıqda meydana çıxmışdır. Hədis Sünnə haqqında danışmaqdır. Bu danışma (*hədis*) Peyğəmbəri görməyənlərə, yaxud onun əməllərinin şahidi olmayanlara bu əməllər haqqında məlumat verməkdir. Deməli, hədis Sünnə haqqında danışmaqdır, onun özü deyildir. Mötəbərliyi haqqında möminlərdə qənaət hasil olsun deyə hədislər istinadla rəvayət olunur. Hədisin mətni isə bəzən rəvayətçinin həmin əməlləri başa düşdüyü məzmununda nəql edilmişdir. Bu hal belə bir sual doğura bilər: Peyğəmbərin həm sözü, həm də əməli Sün-

nə hesab edilirmi? Yaxud Sünnə Peyğəmbərə aid söz və əməldirmi? Və ya Sünnə ilə əməl nəzərdə tutularsa, söz də ona daxildirmi? Bu, bəlkə də, təkcə üsulşünasları maraqlandıran məsələdir. Çünki mənbələr problemi, onların müəyyənləşdirilməsi, dərəcələrinin açılıb göstərilməsi ilə məhz onlar məşğuldurlar. Üsulşünaslar peyğəmbər əməlinə daha yüksək status verməli idilər. Bu səbəbdən biz sözlə müşayiət edilən əmələ birincilik veririk. Məsələn: “Məni necə görmüşsünüzsə, elə də namaz qılın”, “Həccin üsullarını məndən öyrənin” və s. Bizim sıralamamızda daha sonra sözlə müşayiət edilməyən əməl gəlir. Çünki bu, sünnə anlayışına daha yaxındır. Daha sonra söz gəlir. Alimlərin çəkişmələri “sünnəni danışma” və “sünnə haqqında danışma” ətrafında olmuşdur. Allaha və peyğəmbərinə iman gətirmiş kimsənin Peyğəmbərin ya Quranda öz təsdiqini tapan, ya da mötəbər yolla rəvayət olunan əməlini (*sünnə*) inkar etməsi mümkün deyildir. Deməli, bütün çəkişmələr, əslində sünnənin rəvayət edilməsi (sonrakı nəsillərə danışılması) ətrafında olmuşdur, düzünü Allah bilir.

2.2.4. Müxtəlif ixtisas sahələrinin terminologiyasında “Sünnə” anlayışı

Müxtəlif ixtisas sahiblərinin sünnəyə verdikləri məzmun bir-birindən fərqlənir. Çünki söykəndikləri paradigmalər fərqlidir.

2.2.4.1. Üsulşünaslar

Fiqhdə dəlil olmağa layiq arqumentin ümumi dəlil rolunu oynayıb-oynamamağını isbatlayan paradigma üsulşünasları sünnəni şəriətin ikinci mənbəyi hesab etməyə

sövk etmişdir. Üsulşünaslar sünnənin fiqhda ayrıca dəlil rolunu oynamağı məsələsini isbatlamaq istəyirdilər. Odur ki Sünnəyə yuxarıdakı mənəni vermiş, ifadə etdiyi lüğəvi mənalar arasından “üsul, yol” mənasını seçmişdilər. Halbuki bu sözün digər mənalarını da nəzərə almalı idilər. Bu ona görə idi ki, onlar “terminlərin heç bir mübahisəyə açıq olmamağı” qaydasını mənimsəmişdilər.

2.2.4.2. Fəqihlər

Fəqihlərin yaradıcılığında özünü göstərən gizli paradigmanı öhdəlik (*təklif*) ritorikası formalaşdırmışdı. Bu ritorika öhdəçi şəxsə yüklənmiş əməllərin qiymətləndirilməsini öyrənir. Fəqihlər öhdəlik ritorikasıdan çıxış etməklə görmüşdülər ki, sünnə üsulşünasların yaradıcılığında şəriət dəlilləri arasında ikinci yeri tutan təxmini (zənn ifadə edən) dəlildir. Elə isə bu dəlil öhdəlik ritorikasının öhdəçi şəxslərin (*mükkəlləf*) əməlləri ilə əlaqəsi çərçivəsində xüsusişədirilməli idi. Yəni, sünnə: a) icra edildikdə savab gətirən, edilmədikdə qınağa səbəb olmayan; b) icraçısının tərifləndiyi, imtina edən şəxsin isə qınanmadığı; c) vacib əməllər dərəcəsinə çatmayan, zənn ifadə edən dəlillə isbatlanan əməlləri ifadə edir.

2.2.4.3. Hədisçilər

Hədisçilərin paradigması rəvayət və istinadla, Peyğəmbərə aid edilən hər bir şeyin nəql edilməsi ilə əlaqəlidir. Onlar “sünnə” dedikdə Peyğəmbərə aid edilmiş sözləri, əməl və təsdiqləri nəzərdə tuturlar.

Biz hər bir qrup alimin sünnə sözünə aid etdiyi mənalara nəzər salsaq, bu mənaları birləşdirəcək ortaq xüsusiyyətləri tapmağımıza ehtiyacın olduğunu görəcəyik.

Çünkü hər qrup öz paradiqmasından çıxış etmişdir. Nəticədə Sünnə bəzi üsulşünasların izah etdiyi kimi savab və ya qınaqla əlaqəsi olmayan ikinci dəlil rolunu oynayır, rəvayətçilərin Peyğəmbərə aid etdikləri hər şey kimi qəbul edildikdə isə mübahisələr meydana çıxır və s. Bu mənaların hər biri ayrıca qrupu təmsil edir. Bu səbəbdən “sünnə” sözünün həm lüğəvi, həm də Quran və Peyğəmbərin leksikonunda öz əksini tapan digər mənalarının əks olunduğu ümumi məfhumun yaranması üçün termin çərçivəsindən kənara çıxmaq lazım gələcəkdir.

2.3. “Sünnə” anlayışı ilə əlaqəli məfhumların semantik təkamülü

2.3.1. “Fiqh” anlayışının semantik təkamülü

“Fiqh” sözü ərəb dilində fəhm, başadüşmə, dərkətmə deməkdir. Belə bir deyim var: “Fəhm bilikdən üstün olub, dünyagörüşü və müşahidədən irəli gəlir. Çünki o, ən bitkin bilik növüdür”.

Qurani-Kərimdə “fiqh” sözünün nə mənaya gəldiyinə nəzər salaq. Quranda təxminən 20 yerdə işlədilən bu söz əsasən indiki zaman fel formasındadır, “başa düşmək” mənasını verir. Quran mətnində qəlbin fəhmindən də söz açılır. Dərkətmə, həm də düşünmə vasitəsidir. Fiqh sözü Peyğəmbərin dövründə dərrakəli fəhm mənasında işlədilmişdir.

İslam cəmiyyəti inkişaf edir, ümmətin başbilənlərində dəyişən münasibətlər zəminində daha çox fəhm bacarığına ehtiyac yaranırdı. Biz onlarda dini mətnləri başa düşmək qayğısı müşahidə edirik. Məsələn, Ömər ibn əl-Xəttab (581-644) Əbu Musa əl-Əş'əriyə yazırdı: “Sənə bir

fikir bildirdiyimdə başa düş". Bu yazının şərh edənlər bildirirlər ki, fəhmin doğruluğu bəndənin qəlbinə Allahın bəxş etdiyi nurla şərtləşir...

Müfti, yaxud hakim iki növ fəhm sayəsində düzgün fitva verə bilər: birincisi reallığı başa düşmək, baş verənlər haqqında sağlam mühakimə yürütmək, əlamətlər, təzahürlər, münasibətlər əsasında hadisələrə dair bilik əldə etməkdir. İkincisi isə reallığa uyğun hökmü başa düşməkdir. Söhbət bu və ya digər hadisə ilə əlaqədar olaraq, Allahın Quranda göstərdiyi, yaxud peyğəmbərinin dili ilə səsləndirdiyi hökmdən gedir. Daha sonra onlardan biri digərinə tətbiq edilir. Alim o kəsdir ki, reallığı dərk etməklə Allah və peyğəmbərinin hökmünün nədən ibarət olduğunu öyrənir.

Ardıcılıq belədir: oxumaq, öyrənmək və dərk etmək. Dərk etmək ya öyrənməkdən sonra, ya da onunla paralel baş verir. Bu yerdə dərrakədən istifadənin rüşeymləri meydana gəlir. Yuxarıdakı ardıcılıq Təbərinin təfsirində, aşağıdakı ayənin izahında göstərilmişdir:

"Allah istədiyi şəxsə hikmət (elm, mərifət, müdriklik) bəxş edir. Kimə hikmət bəxş edilmişsə, ona çoxlu xeyir (əbədi səadət) verilmişdir" (əl-Bəqərə, 269).

Təbəri hikmət sözünün izahında müxtəlif versiyalar irəli sürür. Məsələn, Quran və onu başa düşmək; Quran və onda fəhm sahibi olmaq; Quran, elm və fəhm.

Quranı bilmək hədisləri bilməkdir. Çünki öyrənməklə Quran başa düşülür. Bu ki bilmədən sonra baş verən fəhmdir.

Xülasə, ictimai inkişaf "fiqh" sözünün də semantik təkamülünü təmin etmişdir. Bu sözə kəsb etdirilən son məzmun "dərrakəlilik; bir məsələyə dərinədən vafiq ol-

maq"dır. Məlum olanı budur ki, insanların vəziyyəti haqqında hökm çıxaran hakim və müftilər aşağıdakı pillələri adlamışlar:

1) Savadsızlıqdan seçilən oxuma, qiraət. Belələri qare adlanırlar.

2) Vacib, yaxud sünnə adı ilə kənardan təlqin edilən, Quranın mənasını açıb-göstərən biliklər (*elm*). Belə biliklərə sahib olanlar alimlər, Sünnə isə elm adlandırılır.

3) Şüurlu fəhm, dərrakə. Bu bacarığa sahib olanlara fəqihlər deyilir.

Hicri II əsrədək fiqh sözü indiki məzmununda işlədilməmişdir. Məsələn, Əbu Hənifə (vəfatı – hicri 150) fiqhi fərdin öz lehinə və əleyhinə olan şeyləri hərtərəfli və Allahın bəxş etdiyi hikmətə uyğun şəkildə bilməsi hesab edirdi. Yəni, "fiqh" əqidəyə, əxlaq və əməllərə hərtərəfli bələd olmaqdır. İmam Malikin dövründə də fiqh sözü hazırkı terminoloji mənasından daha geniş məzmununda işlədilmişdir. Sonrakı dövrdə isə fiqh dedikdə təkcə əməllər başa düşüldü.

Növbəti mərhələdə fiqh sözünə belə bir məzmunu terminlərlə, biliklərin təsnifatı ilə daha çox maraqlanan nəsilər kəsb etdirmişdilər. Məsələn, Hicaz mühitinin bundakı rolu çox az idi. İraqda isə fiqh sözü semantik təkamül yolu keçmişdi. Səhabələrin dövründə fiqh indiki mənada qəbul edilmirdi. İmam Malik tarix səhnəsində göründükdə fiqh sözünün terminoloji konturları aydınlığı ilə seçilmir, müftilər elmə qayğı göstərir, onu yaxşı başa düşməyə təşviq edirdilər.

2.3.2. “Rəy” anlayışının semantik təkamülü

“Rəy” ərəb dilində “gözlə görmə, baxma” deməkdir. Bu baxımdan, rəy “ağılla müəyyənləşən” mənasını verir. Ağılla müəyyən edilən şey gözlə görülən şey kimidir. “Görmə” gözlə görməni bildirən digər anlayışları da ifadə edir. Məsələn, rəya “yuxuda görmə, qəlblə görmə” deməkdir və s. Ərəb dilində fel formasında “raə” daha çox işlədilir. “(İsra gecəsi) sənə göstərdiyimiz mənzərəni insanlar (Məkkə əhli) üçün yalnız bir imtahan etdik” ayəsində¹ söhbət ayıqlıqda baş verən görmədən gedir. Quranda gözlə görmə mənasında “raə” feli daha çox işlədilir. Təkcə bir surədə eyni kökdən olan, amma etiqad, inanc bildirən söz işlədilmişdir: “Allahın sənə göstərdiyi ilə insanlar arasında hökm edəsən” (ən-Nisa, 105). Quranda “rəy” sözü az hallarda, həm də fəhm, mühakimə mənasında işlədilir.

Rəy fəhmin nəticəsi kimi özünü göstərir. Rəy şəriətin münasibətini tələb edən faktların qiymətləndirilməsi üçün çox vacibdir. Həmçinin rəy hakimin hökm çıxarmaq istədiyi biliklərə münasibətdə çox zəruridir. Müftilər də öz rollarını icra etmək üçün rəyə möhtacdırlar...

Bildiyimiz kimi, ilk mərhələnin nümayəndələri – Qurani oxuyanlar (qarelər) Peyğəmbərin susduğu ilk andan düşünməyə, mühakimə etməyə başlamışlar. Məsələn, onlar Səqifə günü Əbubəkrə beyət edilənədək mübahisə etmiş, çəkişmişdilər. Daha sonralar bu mübahisələr Dönüklük müharibələri vaxtı yenidən başlanmışdı. Bütün bunlar onların reallığa münasibəti səbəbi ilə baş vermişdi. Yəni, reallıq nədən ibarətdir və mövcud dini mətnləri necə tətbiq etmək lazımdır? Onlar bu çətin günlərdə

¹ “əl-İsra” surəsi, 60-cı ayə.

rəy bildirməyə qadir şəxslərdən rəy bildirmələrini istəyir, belə şəxsləri yüksək qiymətləndirib böyük tuturdu-lar. Məsələn, Abbasa “Zürrəy” (Rəy sahibi) adını vermiş-dilər. Bununla yanaşı, adların sonuna “rəy” sözünü əlavə edirdilər: Müğirətürrəy, Rəbiətürrəy və s. Belə əlavə “rəy” sözünün məlum istifadədəki məzmunun müəyyən edirdi: müşkülü aşkarlamaq, ondakı iki cəhətdən birinə üz tutmaq... Bəlkə də, sonralar Hilalürrəy kimi fəqihlərin adların edilən əlavə də bu mənadan çox uzaq olmamış-dır. Burada rəy dedikdə “aşkara çıxaran fəhm” nəzərdə tutulmuşdur.

Mədinə Peyğəmbər elmini öyrənib, onun əsasında rəy və izah baxımından hökm verənlərin məskəni idi. Bu şəhər “rəy” sözünü məlum mənada işlətmək baxımın-dan digər müsəlman şəhərləri və ölkələrini qabaqlamış-dı. Fəqihlər və müctəhidlər bu sözü eyni mənada başa düşürdülər. Məsələn, İmam Malik rəy məfhumunun mə-nası haqqında demişdi: “Hər hansı bir rəy rəydir”. Malik bununla da özünü rəy sahibi hesab edirdi. Həmçinin İbn Qüteybə onu “rəydən istifadə edən fəqih” hesab et-mişdir. İbn Rüşd də Maliki “rəy və qiyasda möminlərin əmiri” adlandırmışdır.

Rəy qrup və ya məzhəb deyil, fəhm və bilik üsulu-dur, məsələləri qəlizləşdirən anlayış deyildir! Bu baxım-dan o, Peyğəmbərdən də, səhabələrdən də, tabiiələrdən də meydana çıxa bilər. Şəxslərə, mədəni mühitə görə rəylər fərqlənir. Fəhm və qiymətləndirmə şəraitə uyğun olaraq baş verir.

2.3.3. “Nəss” anlayışının semantik inkişafı

2.3.3.1. “Nəss” sözünün lüğəvi mənası¹

Ərəb dilində “nəss” sözünün bir neçə mənası vardır:

1) Hansı isə bir şeyi maddi və mənəvi mənada qaldırmaq. Hədisşünaslar “nəss” sözünü hədisi aparıb çatdırmaq, “qaldırmaq” mənasında işlətmislər. Onlar “nəss əl-hədis” deyərkən onu (hədisi) Peyğəmbərə qədər aparıb çıxarmağı, yaxud onu ona deyənə istinad etdirməyi nəzərdə tuturdular. Məsələn, Zöhrri haqqında Əmr ibn Dinar demişdir: “Hədisləri ondan daha çox (rəvilərində) istinad etdirən kimsə görmədim”².

2) Bir şeyi digərinin üstünə qaldırmaq.

3) Bir şeyin ən uzaq nöqtəsi, sonu, küncü.

4) Diqqətlə soruşmaq. Məsələn, ərəblər deyirlər: “Nassa raculun nassan”, yəni “şəxs (öyrənilən məsələni) diqqətlə araşdırdı, tədqiq etdi”.

5) Müəyyənləşdirmə.

6) Vaqif etmək, tanış etmək.

7) Aşkara çıxarmaq.

Ərəblər “nəss” sözünü yuxarıdakı mənələrdə işlədirlər. Bu sözün ümumi mənası “bir şeyi qaldırmaq, üstə çıxarma” deməkdir.

¹ Bax: Mina Əbülfəzl, Taha Cabir əl-Ülvani. Metod və metodologiyada əsas anlayışlar. Qahirə: “Dar əs-səlam”, 2009, səh. 43-53.

² Məcdəddin ibn əl-Əsir. ən-Nihayət fi qərib əl-hədis vəl-əsər. Beyrut: “Dar əl-mərifət”, 1998, V cild, səh. 65.

2.3.3.2. İmam Şafeinin yaradıcılığında

“nəss” anlayışı

İmam Şafei “Risalə” kitabının 56-cı paragrafında yazır: “Peyğəmbərin davamlı şəkildə etdiyi, amma barəsində (ayrıca) “nəss”in (Quran ayəsinin) olmadığı şeylər hökmüdür”. 97-ci paragrafda deyilir: “Allahın kitabında söz açılan (*mənsus*) vacib əməllər haqqında”. 100-cü paragrafda oxuyuruq: “Onun Kitabdakı mətni (*nəss*) göstərmədən peyğəmbərinin sünnəsi əsasında izah etdikləri”. 298-ci paragrafda yazılıb: “Peyğəmbərin sünnəsinin iki cəhəti var: birincisi Kitabda (konkret) göstərilmiş hökmə (*nəss*) Peyğəmbərin Allahın nazil etdiyi formada (necə varsa) əməl etməsidir. İkincisi (Quranda) ümumi (*cümlə*) şəkildə göstərilmiş (hökmü) Peyğəmbərin Onun istədiyi şəkildə izah etməsidir. (Peyğəmbər) hər iki halda Allahın kitabına uymuşdur”.

İmam Şafei “cümlə” deyərkən mübhəm mənasında işlədilən “mücməl”i nəzərdə tutmamışdır. “Ümumi (*icmal*)” məfhumu açıqlamanın (*bəyan*) deyil təfsilatın (*təfsil*) qarşılığıdır. Açıqlama təfsilatda zəruri olsa da, bu yerdə ümumi (*icmal*) ayrı-ayrı tərəfləri (*cüz’iyyat*) ilə məqsədi izah edən bütövlə (*külli*) əlaqəlidir. Bir sözlə, burada ümumi (*cümlə*) dedikdə təfsilatı, ayrı-ayrı detalları göstərilmədən, praktik necəliyi izah olunmadan nazil edilmiş şeylər (hökmlər) nəzərdə tutulur. Sünnə bunu izah etmək rolunu oynayır. Allah doğrusunu bilir, Sünnə “nəss” deyildir, əksinə, onu izah edəndir¹.

Mən İmam Şafeinin “nəss” anlayışını terminoloji mənada hal-hazırda işlədilən “nəss” sözündən əvvəl ona görə

¹ Bax: Məhəmməd ibn İdris əş-Şafei. ər-Risalə. Beyrut: “Dar ən-nəfais”, 1999, paragraflar № 300, 303, 308, 314, 419, 440, 465, 479.

araşdırmışam ki, Şafei böyük dilçidir, dilçilik məsələlərində nüfuzlu alimdir, eyni zamanda, fiqh üsulşünaslığı elminin banisidir. Keçmişdə və indiki dövrdə əksər tədqiqatçılar göstərirlər ki, o, “ahad” hədislərin statusunu möhkəmlətməmiş, arqumentliliyini müdafiə etmiş, hədislərə Qurana paralel status kəsb etdirmişdir. Amma bizim ondan gətirdiyimiz iqtibaslar konkretidir, yozuma açıq deyildir və göstərir ki, təkcə Quran qurucu “nəss” rolunu oynayır, “nəss”in digər mənaları bu və ya digər şəkildə onda “toplanmışdır”. İmam Şafei onu da açıq şəkildə bildirmişdir ki, səhih hədislərin Quranda əsası olmalıdır; bu hədislər digər vəziyyətlərdə həmişə Qurana tabedir, onun ətrafında “dövrə” vurur.

2.3.3.3. Ümumi məna və terminoloji fiqh üsulşünaslığında “nəss” anlayışı

Alimlər “nəss” sözünə ümumi məzmun verir, onunla “mənası başa düşülən hər bir söz”ü nəzərdə tuturlar¹. “Nəss”in mənasını başa düşmək çox mühümdür. “Nəss”in mahiyyəti onun mənasını olduğu kimi başa düşməkdir.

Fihq terminologiyasında belə bir cümlə işlədilir: “Bu hökm “nəss” baxımından mötəbərdir”. Yəni, o, Kitab və Sünnədən gətirilmiş dəlillərlə təsdiqlənmişdir. Quran və Sünnədən gətirilmiş dəlillər istinad baxımından Peyğəmbərə gedib çıxdığı üçün Quran və Sünnə “nəss” adlandırılmışdır. Fəqihlər Quran “nəss”i ilə Peyğəmbərin

¹ Əbülbəqa Əyyub əl-Kəfəvi. Dil terminləri və fərqləri lüğəti. Dəməşq, 1982, IV cild, səh. 366.

izahlarını vəhdətdə götürmüşlər. Çünki Sünnə Quranın tətbiqi və izah edilməsidir. Bununla da, “təğlib” qaydasına¹ uyğun olaraq, Sünnəni də “nəss” adlandırmışlar.

Kəlamçılar, yaxud şafiilər adlandırılan əksər üsulşünaslara görə, “nəss”in tərifi aşağıdakı kimidir: “Nəss” o şeydir ki, aşkarlığı və ehtimaldan uzaqlığı ilə hökmü təsdiqləyir”². Məsələn, bu ayədə olduğu kimi: “Məhəmməd Allahın peyğəmbəridir” (əl-Fəth, 29). Çünki bu ayədə Həzrət Məhəmmədin (*Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!*) peyğəmbər olmağı qəti şəkildə göstərilir, digər ehtimallara yer verilmir.

Hənəfi üsulşünasları, yaxud fəqihlərinə gəlincə, “nəss”ə belə bir tərif vermişlər: “Danışanın sözündəki bu və ya digər əlavə dəlil (*qərain*) sayəsində aydınlığı daha da artan şey. Məhz həmin əlavə dəlil olmadan sözdə aydınlığın meydana çıxmağı mümkün deyildir”³. Onlar misal olaraq aşağıdakı ayəni göstərmişlər: “Allah alış-verişi halal, sələmi isə haram etmişdir” (əl-Bəqərə, 275). Ayə satmanın halal, sələmin haram edilməsi ilə birincini ikincidən fərqləndirən “nəss” hesab olunur. Hənəfi fəqihləri demişlər: “Bu fərqləndirmə ayəyə kontekst baxımından daxil olan əlavə dəlil sayəsində başa düşülür. Həmin

¹ Təğlib: aralarındakı əlaqəyə görə bir sözün digər sözə və mənasına şamil olunmaqla işlədilməsi; bir-biri ilə əlaqəli iki sözdən biri ilə hər iki sözün mənasının nəzərdə tutulması. Məsələn, ərəb dilində “əb” – ata, “ümm” isə ana deməkdir. Ərəblər “valideyn” sözünü düzəldərkən “ata” və “ana” (əb və ümm) sözlərindən istifadə etmək əvəzinə, “ata” sözünü ikili cəmdə işlədirlər: əbəvan (hərfl. iki ata). Beləliklə, “ata” sözü təğlib qaydasına görə, həm ata, həm də ana məfhumunu bildirir – *tərcüməçinin qeydi*.

² Əbu İshaq əş-Şirazi. Əl-Lümə fi üsul əl-fiqh. Beyrut: “Dar əl-kutub əl-əlmiyyə”, 2003, səh. 48.

³ Əbubəkr Məhəmməd əs-Sərəxsi. Üsul əs-Sərəxsi. Beyrut: “Dar əl-kutub əl-əlmiyyə”, 1993, I cild, səh. 164.

əlavə dəlil budur: “Bunların belə olmaları: “Alış-veriş də sələm kimi bir şeydir!” – dedikləri üzündəndir” (əl-Bəqərə, 275). Bu ayə dəlalət edir ki, məqsəd faiz və alış-verişin ayrı-ayrı şeylər olduğunu isbatlamaq, aralarındakı oxşarlığı inkar etməkdir”. Hənəfi fəqihlərinə görə, ayə alış-verişin halal, sələmin haram olmağı baxımından açıq-aydın məzmununa sahibdir. Lakin həmin əlavə dəlil ayənin məzmununu daha da açır, əsas məqsədin alış-veriş və sələmin fərqləndirilməsi olduğunu, bunun üçün birincinin halal, ikincinin haram edildiyini diqqətə çatdırır¹.

Fikrimizcə, hər iki qrup öz məzhəblərinin mövqeyini möhkəmlətməyə cəhd göstərmişlər. Amma həm lüğəvi mənasına, həm də İmam Şafeinin yaradıcılığındakı işlədilmə məzmununa nəzər yetirdikdə görürük ki, “nəss” dedikdə təkcə Quran nəzərdə tutulur. Lüğəvi mənası baxımından “nəss” – “deyilənləri sahibinə aparıb çıxarmaq, bir şeyi aşkara çıxıb görünməsi üçün yuxarı qaldırmaq, bir şeyin axırına çatmaq” deməkdir. “Nəss” adını daşması üçün Qurandan başqa mənbə axtarmağa lüzum yoxdur. Üsulşünaslar bu anlayışın məzmunu “sağa-sola çəkişdirmədən” başqa terminə müraciət edə bilərdilər. Amma bu baş vermədi. Nəticədə bir çox problem bir-biri ilə dolaşmaq düşdü, Quran və Sünnənin əlaqəsi məsələsində təhrif meydana çıxdı, düşüncə böhranın təməli atıldı. Hədisşünaslar hər çıxışa, hər sözə “nəss” donu geydirə bilmək üçün bu anlayışı “mətn” kimi tərcümə etdilər.

Deyilənləri belə xülasə edə bilərik: ancaq Quranın “nəss” hesab edilməsi lazımdır; Qurandan savayı heç

¹ Əbdüləziz əl-Buxari. Kəşf əl-əsrar ən üsul Fəxr əl-İslam. Beyrut: “Dar əl-kutub əl-elmiyyə”, 1997, I cild, səh. 47.

nə “nəss” deyildir. Sünnəyə gəlincə, açılıb izah edilməsi zəruri sayılan “nəss”i izah edir, ona tabedir, onun “orbit”ində dövrə vurur, heç bir halda ondan ayrılmır. Nə Quranda, nə də Sünnədə onların bir-birindən ayrı olduğunu göstərən dəlillər mövcud deyildir. Peyğəmbər və səhabələrinin başa düşdüyü məzmunu uzaqlaşdırıb, sonralar fərqli məzhəb və qrupların verdiyi müxtəlif təriflərə təhkim etmək Sünnənin parçalayıcı məzhəb irsinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Halbuki Sünnə birləşdirici və yol göstərici peyğəmbər mirası idi.

Üçüncü fəsil

**QURAN – QURUCU MƏNBƏ,
SÜNNƏ İSƏ TƏTBİQİ İZAHDIR**

3.1. Giriş

Peyğəmbər səhabələrinə Quranla hədisləri dolaşmaq salmamaq barədə xəbərdarlıq etdikdə, əslində onlarla şəfqətli davranmış, onlara yaxşılıq etmişdi. Rəşidi xəlifələri onun bu məsələdəki göstərişlərinə əməl etmişdilər.

Quranla Sünnə arasındakı əlaqəni Allah Təala dəqiqliklə göstərmiş, Peyğəmbər də açıq şəkildə izah etmişdi. Quran hökmləri təsis edən, aşkara çıxaran mənbədir. Bu kitab hökmlərlə əlaqəli hər bir şeyi izah edir, əsas prinsipləri müəyyənləşdirir, bütün peyğəmbərlərin gətirdiyi dəyişməz dini qaydaları, universaliləri, ayrı-ayrı məsələləri ehtiva edən təfsilatlı qanunları, insan həyatının ayrı-ayrı məsələlərini açıqlayır.

Müsəlmanlar Quranın əsas mənbə olmağı ətrafında fikir ayrılığına düşməyiblər. Amma onların arasında qanunvericilikdə Sünnənin ayrıca mənbə olduğunu deyənlər vardır. Qarşı tərəf isə öz mövqeyini Quranın universal qaydaları ilə əsaslandırır. Çünki Quran Allah Təalanın hökmlərini açıb göstərən kitabdır. Bu üzdən qanunvericilik və izah təkcə Qurana aiddir. Ayədə deyilir: "Hökm ancaq Allahındır". Və Quran hər şeyi izah edən mənbədir:

"Biz Quranı sənə hər şeyi izah etmək üçün... nazil etdik!" (ən-Nəhl, 89).

Peyğəmbərə gəlincə, Quranı oxuyur, göstərişlərinə əməl edir, insanlara öyrədir, onu həyat tərzinə, davranışları, təsəvvürləri, əxlaqı, münasibətləri tənzimləyən sistemə necə çevirməyi öyrədirdi. Bu üzdən Peyğəm-

bərin sünnəsi, mahiyyət etibarı ilə, Quranın təlimlərinə əməl etmək, onları həyata keçirmək, izah və tətbiq etmək deməkdir. Odur ki Uca Allah buyurur:

“Amma, xeyr! (Ya rəsulum!) Rəbbinə and olsun ki, onlar öz aralarında baş verən ixtilaflarda səni hakim (mün-sif) təyin etməyincə və verdiyi hökmlərə görə özlərində bir sıxıntı duymadan sənə tam bir itaətlə boyun əyməyincə, (həqiqi surətdə) iman gətirmiş olmazlar” (ən-Nisa, 65).

Çünki Peyğəmbərin verəcəyi hökm Quranın hökmüdür. Aşağıdakı ayə bunu təsdiqləyir:

“...Sən onların arasında Allahın nazil etdiyi (Quran) ilə hökm et. Sənə gələn haqdan ayrılıb onların nəfslərinin istədiyinə uyma. Sizin hər biriniz üçün bir şəriət və bir yol təyin etdik. Əgər Allah istədiyi, sizi (eyni şəriətə tabe) vahid bir ümmət edərdi...” (əl-Maidə, 48).

3.2. Vəhy anlayışı

“Sünnə” anlayışının müəyyənləşdirilməsi və Quranla əlaqəsinin öyrənilməsi üçün “vəhy” məfhumunun məzmununu açıb-göstərmək çox mühümdür. Bu səbəbdən onun tərifinin verilməsində çox diqqətli hərəkət etmək lazımdır. Bu ona görə lazımdır ki, Peyğəmbərdən meydana çıxan hər şeyin (hədislər, rəvayətlər) vəhy anlayışına daxil edilməsinə imkan verən üzüyolalığı dəf edə bilək. Təbii ki, biz hələ onunla Quran arasındakı fərqliliklərin müəyyənləşdirilməsindən danışmırıq. O Quran ki, Peyğəmbərə ona tabe olmaq, onu nazil olduğu şəkildə insanlara oxumaq düşürdü. Quran, üsulşünaslara

görə, oxunuşu ibadət sayılan, ən qısa surəsi ilə meydana oxuyan, bütün bəşəriyyət üçün möcüzə sayılan Allah kəlamıdır.

Bizim tərifi isə belədir: “Vəhy Allah Təalanın bəndəsi və peyğəmbəri Məhəmmədin könlünə endirdiyi, “Fatihə” ilə başlanan, “Nas” ilə başa çatan, 114 surəsi olan Qurandan ibarətdir”.

Peyğəmbərin sözləri, əməl və təsdiqlərinə gəlincə, hər kəs onların müxtəlif münasibətlərlə meydana çıxdığını qəbul edir. Məsələn, onların arasında Peyğəmbərin şəxsi xarakteri ilə, Quranın və ondakı təlimatların tətbiqi ilə əlaqəli olanı vardır. Bununla yanaşı, Peyğəmbərin icra etdiyi ayrı-ayrı vəzifələrlə: rəhbərlik, hakimlik, müftilik, təlim, tərbiyə və qanunvericiliklə əlaqədar meydana çıxan kəlamlar və əməllər mövcuddur. Şübhə yox ki, Peyğəmbərin sözləri və əməllərinin bəzisi nisbi olub onun yaşadığı dövrlə əlaqəlidir; bəzisi ona və bəzi səhabələrinə xas xüsusi hallarla əlaqəlidir; bəzisi isə qanunverici olub Qurana söykənir, mütləq təbiətini ondan əxz edir. Əgər bu cür fərqləndirmə aparılmazsa, mübahisələr, mənasız çəkişmələr davam edəcəkdir. Quran və Sünnədə, kəlam elmində vəhy anlayışının dəqiq təsvirini verə bilsək, problemin başlıca tərəfini izah etmiş olacağıq. Nəticədə digər anlayışlar da təshih olunacaqdır.

3.2.1. Vəhy nə deməkdir?

Rağib əl-İsfəhaniyə görə, vəhy “sürətlə işarə etmək” deməkdir¹. ərəb dilində sürəti bildirmək üçün deyilir: “əmrün vəhyun”, yəni sürətli iş. Bu, sözlü, yazılı, səsli

¹ Rağib əl-İsfəhani. Müfrədat fi qərib əl-Quran. Beyrut: “Dar sadir”, 1961, səh. 515.

formada, bəzi bədən üzvlərini hərəkət etdirməklə baş verə bilər. Zəkəriyyə peyğəmbər haqqında Allahın dedikləri buna misaldır:

“Sonra (Zəkəriyyə) mehrabdan (məbəddən) öz camaatının qabağına çıxıb (əli ilə) onlara belə işarə etdi: “Səhər-axşam (Allahı) təqdis edib şəninə təriflər dey!” (Məryəm, 11).

Ayədəki “əvhə” feli “işarə etdi” deməkdir.

Aşağıdakı ayələrdə isə “vəhy” kökündən düzəldilmiş söz-formalar “vəsvəsə vermək” kimi izah olunur:

“Beləcə, Biz hər peyğəmbər üçün insan və cin şeytanlarından düşmənlər yaratdıq. Onlar (biri digərini) aldatmaq məqsədilə bir-birinə təmtəraqlı (zahirən gözəl, daxilən çirkin) sözlərlə vəsvəsə verirlər” (əl-Ənam, 112).

“Həqiqətən, şeytanlar öz dostlarına vəsvəsə verirlər...” (əl-Ənam, 121).

Peyğəmbərlərə təlqin edilən sözə də “vəhy” deyilir. Bu, müxtəlif formalarda baş verir: ya gözlə görülən, səsi eşidilən elçi vasitəsilə; ya gözlə görülməyən yerdən səsin eşidilməsi ilə; ya arı vızıltısına oxşayan səsin eşidilməsi ilə; ya yuxuda və ilham yolu ilə¹.

¹ Əhəmiyyətli kitabında Rağib əl-İsfəhaninin “vəhy” anlayışını quransayağı izah etməyə cəhd göstərməsi Quran anlayışlarının öyrənilməsində mühüm koqnitiv “açar” rolunu oynayır. Çünki o, əvvəlcə bir sözün lüğəvi mənasına müraciət edir. Bu və ya digər sözün lüğəvi mənasının müəyyənləşdirilməsi anlayış və terminlərin obyektiv şəkildə meydana gətirilməsində çıxış nöqtəsi hesab olunur. Daha sonra İsfəhani anlayışın təsis edilməsinə cəhd göstərir, Quranda həmin anlayışın necə işlənməsini öyrənir. Bu səbəbdən Rağib əl-İsfəhaninin “vəhy” haqqında dedikləri indiyədək deyilənlər arasında mühümlüyü və məqsədəuyğunluğu ilə seçilir: vəhy qeybə aid fenomendir. İlahi vəhy qeyblə əlaqəli məsələdir; Allah vəhy endirmək üçün qullarından istədiyini seçir. Həmçinin Allah vəhyi ondan qəbul edib yer üzündəki peyğəmbərlərinə çatdırması üçün mə-

3.2.2. “İlham” sözünün lüğəvi mənası

İlham feyz yolu ilə Allah və Ali Aləmdən könülə təlqin edilən şeydir. İlham qəlbə daxil edilir, könül onunla xatircəm olur, Allah tərəfindən Özünün bəzi pak bəndələrinə verilir.

Quranda deyilir:

“Sonra da ona günahlarını və pis əməllərdən çəkinməsini öyrədənə...” (Əş-Şəms, 8).

Peyğəmbər demişdir: “Ruhülquds könlümə üfürdü...”¹.

İbn Sina ilhama aşağıdakı tərifini vermişdir:

“(İlham) Fəal Ağıl tərəfindən son dərəcə saflıqla, əqli prinsiplərlə əlaqənin gücləndirdiyi insan könlünə daxil edilən şeydir”².

“Cəm əl-cəvame” kitabının müəllifi yazır: “(İlham) qəlbə elə bir şeyin daxil edilməsidir ki, könül rahatlıq tapır, Allah onu bəzi pak bəndələrinə bəxş edir. İlham məsum olmayan kimsənin öz fikirlərinə inanmamağı üçün dəlil deyildir”³.

Sufilərə görə, ilham “könülə üflənmədir, “mühakimə və deduksiyaya əsaslanmayan biliklərin qəlbə daxil edilməsidir”⁴.

lək təyin edir. Bu mələk peyğəmbərə ya həqiqi surətində, ya da başqa qiyafədə görünür.

¹ Rəğib əl-İsfəhani. Müfrədat fi qərib əl-Quran. Beyrut: “Dar sadır”, 1961, səh. 455.

² Cəmil Səliba. İzahlı fəlsəfə lüğəti. Beyrut: “Dar əl-kitab əl-lübnani”, 1978, I cild, səh. 131.

³ Həsən əl-Əttar. Həşiyə əl-Əttar əla cəm əl-cəvame. Beyrut: “Dar əl-kutub əl-elmiyyə”, 1999, II cild, səh. 398.

⁴ Əbdülmünim əl-Hifni. Sufilik terminləri lüğəti. Beyrut: “Dar əs-sirət”, 1400 (hicri), səh. 23.

Məhəmməd Əbdühh göstərir ki, ilham nəfsin mötəbər bildiyi tapıntı, bişüür üz tutduğu şeydir. Aclıq, susuzluq, kədər və sevinc necə meydana çıxırsa, ilham da o cür yaranır.

Rəşid Rza isə vəhy ilə ilhamı bir-birindən fərqləndirir: “Bəzilərinin psixoloji vəhy adlandırdıqları şeyi filosoflar ali nəfsin istedadı nəticəsində “aşib-daşan” ilham kimi izah etmişlər. Şəriət təsis etmiş vəhyin Peyğəmbərin könlündən kənarda, Səmadan nazil edilməsi məsələsində bizimlə başqaları arasında fikir ayrılığı vardır. Onlar vəhyin daxildən aşib-daşdığını güman edirlər. Həmçinin Allahın dərgahından Peyğəmbərə nazil olmuş mələyin mövcudluğu məsələsində həmin kəslərlə fikir ayrılığına düşmüşük”¹.

“Şübhəsiz ki, bu (Quran) aləmlərin rəbbi tərəfindən nazil edilmişdir!

Onu Cəbrayıl (Ruhüləmin) endirdi:

(Günahkarları Allahın əzabı ilə) qorxudan (xəbərdar edən) peyğəmbərlərdən olasan deyər, sən qəlbinə (nazil etdi);

Özü də açıq-aydın ərəb dilinə” (əş-Şüəra, 192-195).

İlham və rüyaya aşağıdakı ayə dəlalət edir:

“Allah bəşər övladı ilə ... pərdə arxasından danışar” (əş-Şura, 51).

Cəbrayılın vəhyi müəyyən formada çatdırması isə aşağıdakı ayədə sübut olunur:

“Və ya bir elçi (mələk) göndərər ki, o da Allahın izni ilə Onun istədiyini vəhy edər” (əş-Şura, 51).

“(Ya Rəsulum!) Səndən əvvəl elə bir peyğəmbər göndərmədik ki, ona: “Məndən başqa heç bir tanrı yoxdur.

¹ Rəşid Rza. Məhəmmədə gələn vəhy. Beyrut, 2005, səh. 26.

Buna görə də yalnız Mənə ibadət edin!" – deyə vəhy etməyə" ayəsinə¹ gəlincə, burada vəhy ümumi mənada başa düşülür. Yəni, Allahın təkliyi və Ona ibadətin zəruriliyini bilmək ululəzm peyğəmbərlərə xas vəhylə məhdudlaşmır, əksinə, bu, həm də düşünmə və ilham vasitəsi ilə hasil olur. Ayədə işarə edilir ki, ki, bir peyğəmbərin Allahın təkliyi və Ona ibadətin zəruriliyini bilməməyi qeyri-mümkündür.

"Xatırla ki, o zaman həvarilərə (İsanın on iki əshabəsinə): "Mənə və peyğəmbərimə iman gətirin!" – deyə vəhy etmişdim" ayəsində² Həzrət İsanın vasitəçiliyi ilə edilən vəhydən danışılır.

"Musaya və qardaşına: "Camaatınız üçün Misirdə evlər tikdirib onları qiblə (namazgah) edin, namaz qılın və möminləri (zəfərlə, Cənnətlə) müjdələyin!" – deyə vəhy etdik"³ və "Bizə vəhy olundu ki, (Allahın vəhdaniyyətini və ayələrini, qiyaməti və peyğəmbərləri) yalan hesab edənləri və (haqdan) üz döndərənləri (axirətdə) əzab gözləyir!"⁴ ayələrində isə Musaya Cəbrayıl mələk, Haruna isə Cəbrayıl mələk və Musa vasitəsilə edilmiş vəhydən söz açılır.

Aşağıdakı ayələrdə Məhəmməd peyğəmbərə edilən vəhydən danışılır:

"(Ya rəsulum!) Rəbbindən sənə vəhy edilənə (Qurana) tabe ol. (Sən yəqin bilirsən ki) Ondan başqa heç bir tanrı yoxdur. Müşriklərdən isə üz çevir!" (əl-Ənam, 106);

¹ "əl-Ənbiya" surəsi, 25-ci ayə

² "əl-Maidə" surəsi, 111-ci ayə

³ "Yunis" surəsi, 87-ci ayə

⁴ "Taha" surəsi, 48-ci ayə

“Sonra (Ya rəsulum!) sənə: “Batildən haqqa dönərək müşriklərdən olmayan İbrahimin dininə tabe ol!” – deyə vəhy etdik” (ən-Nəhl, 123).

Mələklərə edilən vəhy haqqında Allah Təala buyurur: “(Ya peyğəmbərim!) Xatırla ki, o zaman rəbbin mələklərə belə vəhy edirdi: “Mən də sizinləyəm. Möminlərə qüvvət (mətanət) verin...” (əl-Ənfal, 12).

Bu vəhy forması lövhə və qələmlə edilən formadır.

Uca Allah buyurur:

“O, hər bir göyün işini özünə vəhy edib bildirdi” (Fussilət, 12).

Əgər vəhy ancaq göy əhlinə olunubsa, onda vəhyin göndərildiyi subyekt ayədə ixtisar edilib. Bəlkə də, söhbət mələklərdən gedir. Yox, əgər vəhy edilən subyekt dedikdə göylər nəzərdə tutulursa, göy anlayışını cansız hesab edənlərə görə söhbət “rametmə”dən (*təsxi*r), canlı hesab edənlərə görə isə “danışma”dan gedir.

“Çünki (bunu) ona (yerə) sənin rəbbin vəhy etmişdir!” ayəsi¹ birinci iddiaya daha uyğundur.

Quranda deyilir:

“Həm də (ey peyğəmbərim!) sənə tamam-kamal vəhy olunmadan əvvəl Quranı oxumağa tələsmə” (Taha, 114).

Ayədə Peyğəmbərdən (*Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!*) təmkinlə qulaq asmaq, vəhyi alarkən tələskənlik göstərməmək tələb olunur.

Həzrət Məhəmmədin (*Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!*) sağlığında peyğəmbərliyi Əbu Cəhlin rəhbərliyi ilə inkar edən insanlar yaşayırdılar. Həmçinin həmin dövrdə vəhyi vəhy olmayan şeylərlə eyniləşdirənlər vardı. Onların başında Vəlid ibn Müğirə dururdu. Tərcümə və hədislə-

¹ “əz-Zilzal” surəsi, 5-ci ayə

rin yazıya köçürüldüyü dövrdə zındıq və allahsız qruplar meydana çıxmışdı. Həmin dövr, həm də müxtəlif fəlsəfi cərəyanların yarandığı dövr idi. Varlıqların (insan, heyvan, bitki və minerallar) mahiyyətini müzakirəyə çıxarıb, onların substansiya deyil, aksidensiya olduğunu iddia edənlər tapılmışdı. Onlar iddia edirdilər ki, bu varlıq kateqoriyaları formal olub, xəyalından başqa bir şey deyildir. Aksidensiya iddiasından çıxış edənlər bildirirdilər ki, peyğəmbərlərin möcüzələri ilə sehrkar və kahinlərin əməlləri arasında heç bir fərq yoxdur.

Bu ümmətin əcdadları vəhyə və vəhyə söykənən peyğəmbərliyə iman gətirmişdilər. Çünki vəhy qeybə imanla əlaqəli məsələ idi. Onlar vəhydəki ecəzkarlığı, meydanoxumanı, insan oğlunun Qurana oxşar kitab, yaxud, heç olmazsa, bir surə ərsəyə gətirməkdə aciz qaldığını gördükdə ona iman gətirmişdilər. Həmin vaxt onlar vəhyi fəlsəfi zəkanın qəbul edə biləcəyi şəkildə yozmağa ehtiyac hiss etməmişdilər.

3.2.3. *“Qurandaxili və qurandanxaric vəhy” anlayışı*

Allah Quranda göstərir ki, Onun insanlarla danışmağı ya vəhy yolu ilə, ya pərdə arxasından, ya da göndərdiyi elçi-mələk vasitəsilə baş verir. Pak Allah buyurur:

“Allah bəşər övladı ilə (Musanın anası ilə olduğu kimi) ancaq vəhy ilə (ilham və rəya ilə), yaxud (Musa kimi) pərdə arxasından danışar (Allahın kəlamı eşidilər, amma Özü görünməz). Və ya bir elçi (mələk) göndərər ki, o da Allahın izni ilə (göndərildiyi kimsəyə) Onun istədiyini vəhy edər. Həqiqətən, O (hər şeydən) ucadır, hikmət sahibidir!” (əş-Şura, 51).

Allah bildirir ki, həmin mələk Ruhüləmindir, Ruhüləmin isə Cəbrayıldır.

Məlumdur ki, Peyğəmbər *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* vəhyi qəbul etmək üçün qabaqcadan psixoloji və əqli cəhətdən hazırlaşdırılırdı. Allah ona bunun yollarını öyrətmişdi. Bu səbəbdən biz Quranın bir sıra ayələrinə bunun bəzi işarələrinə rast gəlirik. Bu, ya öz-özünə verilən sualdır, ya xatirə gələn fikirdir, ya müşahidəyə əsaslanan qeyddir, ya da bütün bunları ifadə edən qəti Quran sözüdür. Məsələn, Allah Təala buyurur:

“(Ya rəsulum!) Biz sənin üzünün göyə tərəf çevrildi-yi-ni görürük, ona görə də səni razı olduğun qibləyə tərəf döndərəcəyik...” (əl-Bəqərə, 144).

Məsələn, Quranda göstərilir ki, xanımlarından biri Peyğəmbərlə arasında keçən bir söhbəti başqalarının yanında açıb-ağardıb. Bu səbəbdən ayə nazil olmuşdu:

“Bir zaman Peyğəmbər öz zövcələrindən birinə gizli bir söz demişdi. O bu sözü (digər zövcələrdən birinə) xəbər verdikdə və Allah bunu ona (Peyğəmbərə) əyan etdikdə (Peyğəmbər) bunun bir qismini bildirmiş, (alici-nablığı üzündən) bir qismini bildirməkdən isə vaz keçmişdi. (Peyğəmbər) əhvalatı bildirdikdə o: “Bunu sənə kim xəbər verdi?” – deyə soruşmuş, o da: “Bunu mənə (hər şeyi) bilən, (hər şeydən) agah olan (Allah) xəbər verdi!” – deyə cavab vermişdi” (ət-Təhrim, 3).

Həzrət Məhəmmədə peyğəmbərliyi Allah vermişdi. O, ancaq Allahın halal etdiyini halal, haram etdiyini də haram edə bilərdi.

Quranla əlaqəli vəhy onun nazil olduğu dövrdəki ayrı-ayrı məsələləri, hadisələri əhatə etməli idi. Bu səbəbdən Allah bizə vəhyin nazil olduğu dövrə aid hadisə və

halları, İstəyi və Hikmətinə uyğun olaraq, nəql etmişdir. Allah insanların bilməli olduqları məsələləri qorunmaq, toplamaq, izah və qiyamətədək qalmaq vədinin verildiyi Quran mətnində nazil etmişdi. Allah bildirmişdi ki, Quranı təhrifdən qoruyacaqdır. İlahi vədin olmadığı bütün kitabların başına bu müsibət – təhrif müsibəti gəlmişdir.

Allah Təala buyurur:

“Batmaqda olan ulduza and olsun ki, sizin yoldaşınız (Məhəmməd əleyhissəlam) nə haqq yoldan sapmış, nə də azmışdır! O, kefi istəyəni (havadan) danışmır. Bu, ancaq (Allah dərgahından) nazil olan bir vəhydir. Onu (Məhəmməd əleyhissəlama) çox qüvvətli olan (Cəbrayıl) öyrətdi” (ən-Nəcm, 1-5).

Peyğəmbər nə vaxt yolunu azmaqda ittiham edilmişdi? O, Qurandan danışmağa, özünün peyğəmbər olduğunu elan etdikdən sonra yolunu azmaqda ittiham edilmişdi. Allah peyğəmbərini müdafiə etmiş, yolunu azmadığını bildirmiş, aşkar şəkildə göstərmişdi ki, onun danışdıqları Qurandandır, Quran isə Allahın ona göndərdiyi vəhydir. Danışığına və üslubuna yaxından bələd olduqları Peyğəmbər Qurandan danışmağa başladığında yolunu azmaqda təqsirləndirilmişdi:

“Sizin yoldaşınız (Məhəmməd əleyhissəlam) haqq yoldan sapmamışdır”.

O, Qurandan danışarkən özündən danışmır:

“O, kefi istəyəni (havadan) danışmır”.

Əksinə, Allahın ona göndərdiyi vəhyə istinad edir:

“Bu, ancaq (Allah dərgahından) nazil olan bir vəhydir”.

“O, kefi istəyəni (havadan) danışmır. Bu, ancaq (Allah dərgahından) nazil olan bir vəhydir” ayəsini ümumiyyətlə

yətlə Peyğəmbərin ağzından çıxan hər söz kimi təfsir edənlər ayəni kontekstindən qoparmışlar. Çünki Allah bu ayələrlə möminlərə xitab etmir. Odur ki onlar bu ayələri Peyğəmbərin dediyi hər sözə əməl etməyin zəruriliyini isbatlamaq məqsədilə sübut göstərə bilməzlər. Allah bu ayələrlə Peyğəmbəri yalançı hesab edənlərə müraciət edir. Bu o demək deyil ki, Sünnənin qanuniliyinə dair dəlillər mövcud deyildir. “Nisa” surəsinin 80-ci ayəsi daha tutarlı dəlildir:

“Kim Peyğəmbərə itaət edərsə, Allaha itaət etmişdir”.

Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* Quran vəhyindən kənar gündəlik əməl və davranışları bəşəri qanunlara uyğun idi. Amma bu əməllərdə kamillik, alilik vardır. Həzrət Məhəmmədə bəşər və rəsul deyil, bəşər və nəbi olaraq müraciət edən bir çox ayədə bu haqda məlumat vardır. Məsələn, Pak və Uca Allah buyurur:

“Heç bir peyğəmbərə əmanətə xəyanət etmək yaraşmaz. Əmanətə xəyanət edən şəxs, qiyamət günü xəyanət etdiyi şeylə (boynuna yüklənmiş halda) gələr. Sonra isə hər kəsə gördüyü işlərin əvəzi verilər və onlara haqsızlıq edilməz!” (Ali-İmran, 161).

Peyğəmbərlə xalqının ictimai münasibətlərinə dair yuxarıdakı faktlar göstərir ki, Peyğəmbər həmin vəziyyətlərdə bəşər kimi hərəkət etmişdir. Quranda bu bəşəri xüsusiyyətə işarə edilir, bəzi davranışlar təshih olunur. Məsələn, Uca Allah buyurur:

“(Ya Peyğəmbər!) Xatırla ki, bir zaman Allahın (islam dininə yönəltməklə) nemət verdiyi və sənin özünün (köləlikdən azad etməklə) nemət verdiyi şəxsə (Zeyd ibn Harisəyə): “Zövcəni (Zeynəb bint Cəhşi) saxla (boşama), Allahdan qorx!” – deyir, Allahın aşkar etdiyi şeyi (Zey-

nəbin boşanacağı təqdirdə onu almağın haqda sənə nazil olan vəhyi) ürəyində gizli saxlayır və adamlardan (onların Peyğəmbər oğulluğunun boşadığı övrətlə evlənir, – deyəcəklərindən) qorxurdun. Halbuki əslində sən qorxmalı olduğuna ən çox layiq Allahdır” (əl-Əhzab, 37);

“Bundan sonra (bu övrətlərindən əlavə) sənə (başqa) qadınlar halal olmaz. Bunları, gözəllikləri xoşuna gəlsə də, başqa qadınlarla dəyişmək olmaz. Sahib olduğunuz cariyələr isə istisnadır. Allah hər şeyə nəzarət edəndir!” (əl-Əhzab, 52).

Peyğəmbərinə Allahın yazıya köçürüb insanlara çatdırmağını əmr etdiyi vəhyin necəliyi Quranda müəyyənləşdirilmişdir. Görəsən, söhbət qurandaxili vəhydən gedir, yoxsa, bununla yanaşı, digər vəhy formaları da olmuşdurmu? Pak və Uca Allah buyurur:

“De: “Şahidlik baxımından nə daha böyükdür? Mənimlə sizin aranızda Allah şahiddir. Bu Quran mənə sizi və ona (gələcəkdə) yetişəcək kimsələri (qiyamətə qədər) xəbərdarlıq edib qorxutmağım üçün vəhy olundu. Məgər siz Allahla yanaşı başqa tanrılar olduğuna şahidlik edirsiniz?” De “O, tək bir Tanrıdır. Mən sizin Ona şərikləşdiyinizdən (bütlərdən) tamamilə kənaram!” (əl-Ənam, 19).

Deməli, Allah və peyğəmbəri təsdiq edirlər ki, qurandaxili vəhy insanlara çatdırılması əmr olunan dinin əsasını əmələ gətirir.

Həqiqi bilik mənbəyi qurandaxili vəhydir:

“ (Ya Peyğəmbər!) Sənə özündən əvvəlkiləri təsdiqləyici olaraq vəhy etdiyimiz Kitab (Quran) haqdır. Həqiqətən, Allah bəndələrindən xəbərdardır, (hər, şeyi) görəndir!

Sonra Kitabı bəndələrimizdən seçdiklərimizə (Məhəmməd ümmətinə) miras verdik. Onlardan kimisi özünə zülm edər (pis əməlləri yaxşı əməllərdən çox olar), kimisi mötədil (pis əməlləri ilə yaxşı əməlləri bərabər) olar, kimisi də Allahın izni ilə yaxşı işlərdə (başqalarını ötüb) irəli keçər (yaxşı əməlləri pis əməllərindən çox olar). Bu (Kitaba varis olmaq) böyük lütfdür!" (Fatir, 31-32).

Bu, ilahi kitabın müəyyənləşdirilməsidir. Pak və Uca Allah buyurur:

"(Ya Peyğəmbər!) Şəhərlərin anası (olan Məkkə) əhlini və onun ətrafındakıları (bütün başqa insanları) haqqında heç bir şübhə olmayan (bütün məxluqatın bir yerə cəm olacağı) toplanış (qiyamət) günü ilə qorxutmağın üçün beləcə sənə ərəbcə Quran vəhy etdik. (Axirətdə insanların) bir qismi (möminlər) Cənnətdə, bir qismi (kafirlər) isə Cəhənnəmdə olacaqdır!" (əş-Şura, 7).

Və bu, Peyğəmbərin missiyasının xarakteri və Peyğəmbərin ondakı rolunun müəyyən edilməsidir. Uca Allah buyurur:

"(Ya rəsulum! Səndən əvvəl peyğəmbərlər göndərdiyimiz kimi) səni də özündən əvvəl çoxlu ümmətlər gəlib-getmiş bir ümmətə Peyğəmbər göndərdik ki, onlar Rəhmanı (Allahı) inkar etdikləri halda, sənə vəhy etdiyimiz (Qurani) onlara oxuyasan. De: "O (Rəhman) mənim Rəbbimdir. Ondən başqa heç bir tanrı yoxdur. Mən ancaq Ona təvəkkül etdim. Axır dönüşüm (və ya tövbəm) də yalnız Onadır!" (ər-Rəd, 30);

"(Ya rəsulum!) Müşriklərin: "Heç olmasa, (Peyğəmbərliyinə) doğruluğunu təsdiq etmək üçün) ona bir xəzinə endiriləydi və ya onunla birlikdə bir mələk gələydi!" – deməklərindən dolayı, bəlkə də, sənə gələn vəhyin bir

hissəsini tərک etməli (bəzi ayələri dərhal təbliğ etməyib təxirə salmalı) olacaqsan və (bəzən) buna görə ürəyin qısılacaq! Sən ancaq (müşrikləri və kafirləri Allahın əzabı ilə) qorxudan bir peyğəmbərsən. Allah isə hər şeyə vəkilidir!" (Hud, 12).

Həmçinin bu, Peyğəmbərə nazil edilmiş vəhyin xarakterinin müəyyən edilməsidir. Belə ki vəhy kəmiyyət və keyfiyyətə müəyyən edilmişdir. Nəticədə Peyğəmbər vəhyin müəyyən hissəsini bütövündən ayırd edə bilirdi. Bu, təkcə Qurana aid məsələdir. O Qurana ki, hələ Peyğəmbər sağ ikən yazıya köçürülmüş və yoxlanılmışdı.

Uca Allah buyurur:

"(Ya rəsulum!) Səndən ruh (ruhun mahiyyəti və keyfiyyəti) haqqında soruşarlar. De: "Ruh Rəbbimin əmrindədir. (Allahın əmri ilə yaradılmışdır). Sizə (bu barədə) yalnız cüzi (az) bir bilik verilmişdir!"

Əgər istəsəydik, sənə vəhy etdiyimizi (qəlbindən) çıxardıb aparardıq. Sonra Bizə qarşı özün üçün bir müdafiəçi (vəkil) də tapa bilməzdin. (Əgər Biz Qurani sənə unutdursaq, yenidən heç kəs onu sənin yadına sala bilməz).

Lakin (bunu etməməyimiz) Rəbbinin yalnız sənə qarşı bir mərhəmətidir. Həqiqətən, Onun sənə olan neməti böyükdür!" (əl-İsra, 85-87).

Bu ayələrdə bir müsəlmanın dini biliklərini, şəriətin hökmlərini öyrənə biləcəyi elm mənbəyi göstərilmişdir. Elə bir mənbə ki, Allah onun yox olmasını istəməmişdir; o, Allah tərəfindən qorunur. Elə bir mənbə ki, Peyğəmbərin haqq olmağına dəlalət edir. Elə bir mənbə ki, Allah onunla ərəb dilinin mahir bilicilərinə meydan oxuyur, onlardan onun eynisini ərsəyə gətirmələrini tələb edir,

onlar isə bunda acizdirlər. Sual yaranır: Təkcə Quranla meydanoxuma o mənaya gəlmirmi ki, Peyğəmbərə vəhy edilmiş və insanlara çatdırmağı tapşırılmış mətn (*nəss*) məhz Qurandır?!

Pak Allah bir çox ayədə bildirir ki, qeybə dair istənilən xəbərin, yaxud rəvayətin həqiqi olub-olmadığını ancaq Allaha aidliyi yəqinliklə isbatlanmış ilahi bilik mənbəyindən öyrənə bilərik.

“(Ya Rəsulum!) Bunlar qeyb xəbərlərindəndir ki, vəhy ilə sənə bildiririk. Onlar: “Məryəmi kim öz himayəsinə alacaq?” – deyə, qələmlərini (suya) atdıkları və bir-birilə mübahisə etdikləri zaman sən ki onların yanında deyildin” (Ali-İmran, 44).

Allah başqa ayədə ona atılan iftiralar, qeyri-şəriət mənbələri iddiası barədə xəbərdarlıq edir:

“Allaha iftira yaxan, özünə heç bir vəhy olunmadığı halda: “Mənə də vəhy olunmuşdur, mən də Allahın nazil etdiyi (Quran) kimi bir kitab endirəcəyəm”, - deyən şəxsdən daha zalım kim ola bilər?” (əl-Ənam, 93).

Quranda nazil edilmiş vəhyə uymayanlar da xəbərdar edirlər:

“Rəbbinizdən sizə parlaq dəlillər gəlmişdir. Kim (onları) görsə, öz lehinə, kim görməsə, öz əleyhinədir. Mən sizə nəzarətçi deyiləm. (Mənim vəzifəm ancaq dini təbliğ etməkdir)

Biz ayələrimizi belə açıqlayırıq ki, onlar (sənin peyğəmbərliyini inkar edənlər): “Sən dərs almısan (bunları başqalarından öyrənmisən)”, - desinlər və Biz də onu (Qurani) bilən (elm və bilik sahibi olan) bir camaata izah edək.

(Ya rəsulum!) Rəbbindən sənə vəhy edilənə (Qurana) tabe ol. (Sən yəqin bilirsən ki) Ondan başqa heç bir tanrı yoxdur. Müşriklərdən isə üz çevir!" (əl-Ənam, 104-106).

Məhz qurandaxili vəhy şəriət əmələ gətirir. Allah Təala peyğəmbərinə və müsəlmanlara ona tabe olmağı əmr etmişdir. Bu şəriətdə təkə Quran əsasında, yaxud ondan gətirilmiş arqumentə söykənərək ictihad aparmaq mümkündür. İctihad isə rəbbani məziyyətə sahib müctəhidlər tərəfindən aparıla bilər. Bütün peyğəmbərlərin çağırış etdikləri bu məziyyətin adı təqvadır. Təqva haqqında Quranda deyilir:

"Heç bir kəsə yaraşmaz ki, Allah ona kitab, hikmət və peyğəmbərlik bəxş etdikdən sonra o, insanlara: "Allahı buraxıb mənə qul olun!" – desin. Əksinə, o: "Öyrətdiyiniz kitabın və öyrəndiyiniz şeyin sayəsində rəbbani (mükəmməl elm və əməl, gözəl əxlaq və itaət sahibi) olun!" - deyər" (Ali-İmran, 79).

Bu da öz növbəsində təsdiqləyir ki, Hikmətli Kitabda Allah Təalanın Qiyamətədək insanlara çatdırmaq istədiyi hər şey cəm edilmişdir. Pak Allah bunu təsdiqləyərək göstərmişdir ki, bir xəbərdaredici olmaq etibar ilə Peyğəmbərin vəzifəsi Quran vəhyi ilə xəbərdarlıq etməkdir:

"De: "Mən sizə demirəm ki, mənim yanımda Allahın xəzinələri vardır. Mən qeybi bilmirəm və sizə də demirəm ki, mən mələyəm. Mən yalnız özümə gələn vəhyə tabe oluram" (əl-Ənam, 50).

Quran Peyğəmbərin haqq olmağına dəlalət edən peyğəmbərlik əlamətidir:

"(Müşriklərə) ayələrimiz açıq-aydın oxunduğu zaman (qiyamət günü haqq-hesab üçün) Bizimlə qarşılaşacaq-

larına ümid etməyənlər: “Bundan ayrı bir Quran gətir və ya onu dəyişdir!” – deyərlər. Onlara de: “Mən onu özbaşına (istədiyim kimi) dəyişə bilmərəm. Mən ancaq mənə gələn vəhyə tabe oluram. Əgər Rəbbimə asi olsan, (müsibəti) böyük günün (qiyamət gününün) əzabından qorxuram” (Yunis, 15).

Bu ayə qəti şəkildə göstərir ki, Peyğəmbərdən məhz qurandaxili vəhyin insanlara çatdırılması tələb olunmuşdur. Məhz bu vəhy onun son və əbədi peyğəmbərliyinin əsas məzmununu əmələ gətirir.

Allah təkcə müsəlmanları deyil, həm də bütün insanların Quranın şəriət mətnlərindən qeyrisini qanunvericilik mətnləri olaraq seçməmək barədə xəbərdar etmişdir. Quran mətnlərinə gəlincə, Peyğəmbərin sağlığında elə onun özünün nəzarəti ilə yazıya köçürülmüşdür.

Pak Allah buyurur:

“Diliniz (bizə belə əmr edildiyi deyə) yalana vərdiş etdiyi üçün (dəlilsiz-sübutsuz): “Bu halaldır, o haramdır!” – deməyin, çünki (bununla) Allaha iftira yaxmış olursunuz. Allaha iftira yaxanlar (axirət əzabından) nicat tapmazlar!” (ən-Nəhl, 116);

“Buna görə də sən özünə vəhy olunandan (Qurandan) yapış. Həqiqətən, sən düz yoldasan!

Şübhəsiz ki, o (Quran) sənin üçün və sənin qövmün üçün şərəfdir (şərəfli bir xatırlama, öyüd-nəsihətdir). Siz (qiyamət günü Allahın əmrələrinə dünyada necə əməl etdiyiniz barədə) mütləq sorğu-sual olunacaqsınız!” (əz-Zuxruf, 43-44).

Deyilənlərdən bu nəticə hasil olur ki, sonralar Sünə adlandırılan peyğəmbər bəyanı və praktikası (tətbiqi) Quran tərəfindən təsdiqlənir, onun “himayə”sinə daxil

olur. Bu məsələdə onun statusu bütün peyğəmbərlərin mirasının statusu kimidir. Bu səbəbdən Şərəfli Quran Peyğəmbərin hərəkətlərinə düzəliş verir, atdığı addımları cilalayır. Məsələn, aşağıdakı ayələrdə olduğu kimi:

“Heç bir peyğəmbərə yer üzündə (küfrün kökünü kəsmək üçün bacardığı qədər çox kafir) öldürməyə nə qədər əsirləri özünə mal etmək (onları öldürməyib fidyə müqabilində azad etmək) yaramaz. (Ey möminlər!) Siz (fidyə almaqla) puç dünya malını istəyirsiniz, Allah isə (sizin) axirəti qazanmağınızı istəyir. Allah yenilməz qüvvət sahibi, hikmət sahibidir!

Əgər əvvəlcə (bu barədə) Allahdan bir hökm olsaydı (lövh-i məhfuzda qənimətlərin və əsirlərin halal olması haqqında yazılmasaydı), aldığınız (fidyə) müqabilində sizə şiddətli bir əzab üz verərdi (toxunardı)” (əl-Ənfal, 67-68);

“Allah səni bağışlasın! (Allah səni əfv etdi). Doğru danışanlar sənə bəlli olmadan, yalançıları tanımadan əvvəl nə üçün onlara (cihadda iştirak etməməyə) izin verdin?” (ət-Tövbə, 43).

Yuxarıda göstərdiyimiz və digər ayələr Quranın Peyğəmbərdən meydana çıxan hər şeyi təsdiqləməsi faktını möhkəmləndirir. Bu da göstərir ki, Allah peyğəmbərini qorumuş, əməlləri və sözlərini “cilalamışdır”. Nəticədə Peyğəmbərin izahlarına iman güclənmiş, şübhələr aradan qalxmışdır. Bu barədə İmam Şafei demişdir: “Din əhlindən kiməsə nazil olan elə bəla yoxdur ki, Allahın kitabında ona yol göstərən bir dəlil olmasın”. O bununla əlaqədar olaraq, aşağıdakı ayələri sübut göstərmişdir:

“İbrahim”, 1; “ən-Nəhl”, 44; “ən-Nəhl”, 79; “əş-Şura”, 52.

Bundan belə çıxır ki, bizdən əməl etmək tələb olunan və vəhy hesab edilən hədislər (*sünən*) Quranda qanunvericilik bazası olan hədislərdir. Quranda əsası olmayan hədislərə gəlincə, onları tətbiqə qabil hikmət və ya tərbiyə kimi qəbul etmək mümkündür, amma onların vəhyə söykənən qanunvericilik xüsusiyyəti yoxdur.

3.3. *Sünnə və “bəyan” nəzəriyyəsi*

“Sünnə” məfhumunun əsəlanacağı, Quran və Sünnə arasındakı münasibətin məzmununu dəqiqliklə müəyyənəşdirə biləcək nəzəriyyə “bəyan” nəzəriyyəsidir. Söhbət məhz Qurandakı “bəyan” anlayışına əsəlanan nəzəriyyədən gedir. Biz sonradan əlavə məzmun kəsb etdirilmiş terminoloji “bəyan” anlayışından danışıırıq.

Sünnə Qurani-Kərimin yozum və aktivləşdirmə ilə səciyyəəən açıqlamasıdır (*bəyan*); onun dairəsindən kənara çıxmır, “ox”u ətrafında dövrə vurur, özünü ondan müstəqil görmür, əksinə, onunla yanaşı “addımlayır”, onunla birlikdə “gəzir”.

Əsasında “sünnə” məfhumunu nəzərdən keçirmək istədiyimiz bəyan nəzəriyyəsi bizə Şəriətqoyucunun “Peyğəmbər sünnəsi”ndəki məqsədini həyata keçirməyə imkan verəcəkdir.

Peyğəmbərin sünnəsi və həyatı digər peyğəmbərlərin təcrübə və əməllərini özündə cəm etmişdir. Allah Təala buyurur:

“Onlar (adları çəkilən peyğəmbərlər) Allahın doğru yola yönəltdiyi kimsələrdir. Sən də onların haqq yolunu tutub get. De: “Mən bunun (islam dinin təbliği) müqa-

bilində sizdən bir əvəz istəmirəm. Bu (Quran) aləmlər (bütün bəşəriyyət) üçün yalnız bir moizədir (öyüd-nəsihətdir)" (əl-Ənam, 90);

"De: "Mən peyğəmbərlərin birincisi deyiləm. (Rəbbimin) mənimlə və sizinlə nə edəcəyini bilmirəm. Mən yalnız mənə vəhy olunana tabe oluram. Mən ancaq (sizi Allahın əzabı ilə) açıq-aşkar qorxudan bir peyğəmbərəm!" (əl-Əhqaf, 9).

Peyğəmbərlərin təcrübələri onlara vəhy edilən təlimlərin praktik və tətbiqi tərəfini əmələ gətirir. Bu ona görədir ki, davamçıları onları özlərinə nümunə götürüb, onlara itaət etsinlər. Pak Allah buyurur:

"Ey kitab əhli! Peyğəmbərlərin ardı-arası kəsildiyi bir dövrdə: "Bizə nə bir (Cənnətlə) müjdə verən, nə də bir (cəhənnəm əzabı ilə) qorxudan kimsə gəldi", - deməməyiniz üçün sizə peyğəmbərimiz gəldi. Artıq sizə müjdə verən və qorxudan (xəbərdarlıq edən) şəxs gəlmişdir. Allah hər şeyə qadirdir!" (əl-Maidə, 19).

"Bəyan" nəzəriyyəsi adı altında təqdim edilməsi mümkün bəzi ayələr açıqlama işi ilə əlaqəli peyğəmbərlik vəzifələrini izah edir. Məsələn, aşağıdakı ayədə Peyğəmbərin təsviri bu cürdür:

"özündən əvvəlki kitabı təsdiq edən və onu qoruyan" (əl-Maidə, 48).

Peyğəmbərin bu vəzifəsi davamçıları arasında o vaxt səmərəsini verə bilər ki, buna əməl edib yerinə yetirsinlər.

"Amma, xeyr! (Ya rəsulum!) Rəbbinə and olsun ki, onlar öz aralarında baş verən ixtilaflarda səni hakim (mün-sif) təyin etməyincə və verdiyi hökmlərə görə özlərində

bir sıxıntı duymadan sənə tam bir itaətlə boyun əyməyincə, (həqiqi surətdə) iman gətirmiş olmazlar" (ən-Nisa, 65).

Sünnə ictihad və qiyasdan fərqli olaraq, iltizam yükləyən izahedici mənbədir. Uca Allah buyurur:

"Əlif, Lam, Ra! (Ya rəsulum! Bu Quran) elə bir Kitabdır ki, onu sənə insanların öz Rəbbinin izni ilə zülmətlərdən nura (küfrdən imana) – yenilməz qüvvət sahibi, (hər cür) tərifə (şükürə) layiq olan Allahın yoluna (islam dininə) çıxartmaq üçün nazil etmişik" (İbrahim, 1);

"Biz onları (peyğəmbərliklərinin doğru olduğunu sübut edən) açıq-aşkar möcüzələr və kitablarla göndərdik. Sənə də Quranı nazil etdik ki, insanlara onlara göndəriləni (hökmləri, halal-haramı) izah edəsən və bəlkə, onlar da düşünüb dərk edələr!" (ən-Nəhl, 44).

3.3.1. İmam Şafeinin yaradıcılığında

"bəyan" anlayışı

İmam Şafei bəyan nəzəriyyəsini təsis edərkən bildirmişdi ki, söhbət mənası açıq-aydın ayələrin tətbiqinin izahından gedir. O bu nəzəriyyəni təfəsilatlı şəkildə izah edərkən deyirdi ki, Quranda "mücməl" ayələr mövcuddur. Məlumdur ki, "mücməl" şey mübhəmlik ifadə edir, – Quran isə bundan uzaqdır. Əhli-rəy məktəbi ilə mübarizə aparıb, əhli-hədis məktəbini müdafiə edən İmam Şafei öz nəzəriyyəsini qurarkən Quranda "mücməl", "mütəşabeh", "kinayə", "istiarə" və "həzf"-in olduğunu, deməli, yarana biləcək mübhəmliyi aradan qaldırmaq üçün izaha ehtiyacın yarandığını bildirən alimlərin görüşlərindən təsirlənmişdi.

Şafei “Risalə” kitabında mövzuya bütöv fəsil ayırmış, “bəyan”ın beş səviyyəsindən söz açmışdı¹. Birinci və ikinci səviyyələrdə Quranın Quranla izahına toxunmuş, üçüncü səviyyələrə Quranın “mücməl” ayələrini, məsələn, “Namaz qılın, zəkat verin” (ən-Nisa, 77) ayəsinə Peyğəmbərin necə izah etdiyini göstərmişdi. Dördüncü səviyyə Sünnədəki izahlardır. Belə ki Sünnə Allahın Peyğəmbərə izahını həvalə etdiyi məsələlərin açıqlamasını verir. Şafei digər yerlərdə də demişdi ki, Peyğəmbərin bu izahlarının Quranda əsası mövcuddur. Odur ki Allahın dininə tapınan şəxslərin başına gələn elə bir bəla yoxdur ki, Quranda onlara yol göstərən birbaşa və ümumi dəlil olmasın. Allahın kitabından birbaşa dəlilin göstərilmədiyi məsələlər isə Quranın ümumi təlimləri və universaliləri daxilində mövcuddur.

Beşinci səviyyədə İmam Şafei dil və hissi (maddi) işarələr baxımından meydana çıxan açıqlamalara müra-ciət etmişdir. Məqsəd dillə “bəyan”ın əlaqəsini üzə çıxarmaqdır. Mərhum imam bu barədə uzun-uzadı söz açmışdır.

3.3.2. İltizam yükləyən izah (əl-bəyan əl-mülzəm)

Şübhə yox ki, Quranın açıqlaması ən ali izah hesab olunur. Ona vəqif olmaq çox zəruridir. Peyğəmbərin açıqlaması da mühümdür və digər açıqlama səviyyələri arasında özünəməxsusluğu ilə seçilir. Çünki o, iltizam yükləyən açıqlamadır. Peyğəmbəri nümunə götürmək onun böyük və kiçik günahlardan qorunmasına olan imanla əlaqəlidir. Əgər Peyğəmbər məsum olmasaydı, onda ona

¹ Məhəmməd ibn İdris əş-Şafei. ər-Risalə. Beyrut: “Dar ən-nəfais”, 1999, səh. 26-53.

itaət etmək və onu nümunə götürmək barədə Allahdan gələn əmr, həm də onun günahlarına, səhvlərinə itaətə çağıran əmr mənasına gələcəkdi ki, bunu da Allahın əmr etməsi qeyri-mümkündür.

Biz Peyğəmbərə itaəti vacib hesab edən digər ayələri bizə həm Quranın özünü, həm də Peyğəmbərin onu izah etməsini lazımlı bilən struktur birliyi kimi nəzərdən keçirə bilərik.

Üsulşünasların müxtəlif dəlillərlə göstərdikləri digər izahlara gəlincə, belə izahlar iltizam yükləmir.

3.3.3. *Üsulşünaslara görə “bəyan” anlayışı*

İmam Razi bir neçə məsələdə “mücməl” və “mübəyyən” ayələrin növlərindən danışmışdır. O kitablarının birində bu məsələyə ayrıca fəsil yazmış, “mübəyyin” və “mübəyyən” dəlillərin statusu məsələsinə də toxunmuşdur.

Biz bu məsələni araşdırdıqda görürük ki, İmam Şafeinin “bəyan” nəzəriyyəsinə sonradan çoxlu əlavələr edilmiş və bu nəzəriyyə təkmilləşdirilmişdir. Buna baxmayaraq, onda bəzi boşluqlar vardır. Məhz bu boşluqlar Quran və Sünnə arasında uçurum yaratmışdır. Elə bir uçurum ki, bu formada olmamalı idi. Əgər üsulşünaslıq təfəkkürünə öhdəlik ritorikası paradigması hakim olmasaydı, üsulşünasların böyük əksəriyyəti sözdən təcrid olunduğu təqdirdə əməlin “bəyan” olmağı fikrini irəli sürəcəkdilər. Onlar bu məsələdə dörd görüş təqdim etmişlər. Bu görüşlər üçün Razinin “əl-Məhsul min elm əl-üsul” kitabına müraciət etmək olar¹.

¹ Bax: Fəxrəddin Məhəmməd ibn Ömər ər-Razi. əl-Məhsul fi elm üsul əl-fiqh. Qahirə: “Dar əs-səlam”, 2011, II cild, səh. 693-700.

Bu yerdə dərk edirik ki, Sünnə anlayışına qarmaqarışıqlıq üz vermişdir. Odur ki İmam Malikin Sünnəni əməllərin məcmusu hesab etməsi faktı əhəmiyyətli faktır. Çünki onun dövründə fiqh üsulşünaslığı məntiqdən təsirlənməmişdi və öhdəlik ritorikasına əsaslanan paradigma da həmin əsrdə mövcud deyildi. Amma təsdiq edə biləcəyimiz şey budur ki, onların söhbətlərində Sünnənin Kitabın ətrafında “dövrə” vurmağı ilə əlaqəli “rüşeym” ideyalar tez-tez səsləndirilirdi. Bu söhbətlərdə Sünnə “açıqlayıcı” tərəf kimi təqdim edilirdi. “Açıqlayıcı” isə “açıqlanan”ın fəvqünə qalxmamalı, ondan əvvələ keçirilməməlidir. Açıqlayan tərəfin öz gücünü açıqlanan tərəfdən almağı faktı da yaddan çıxarılmamalıdır.

3.3.4. “Bəyan” termini

Quranın açıq məzmununda olmağı, yaxud izah üsulu (*bəyan*) onu başa düşmədə insanlar arasındakı fikir ayrılıqlarını yox edir, ya da, ən azından, əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Bununla da, insanlar Qurandan açıq-aydın dəlilə sahib olur və onu tətbiq etməyi bacarırlar:

“Biz onları (peyğəmbərliklərinin doğru olduğunu sübut edən) açıq-aşkar möcüzələr və kitablarla göndərdik. Sənə də Quranı nazil etdik ki, insanlara onlara göndəriləni (hökmləri, halal-haramı) izah edəsən və bəlkə, onlar da düşünüb dərk edələr!” (ən-Nəhl, 44).

Bu açıqlama həm sözlə, həm əməllə, həm də təsdiqlə baş verir. Uca Allah buyurur:

“Ey kitab əhli! Sizə kitabda (Tövratda və İncildə) gizlətdiyiniz şeylərin bir çoxunu bildirən, bir çoxunu da

sizə bağışlayıb üstünü vurmayan peyğəmbərimiz gəldi. Artıq Allah tərəfindən sizə bir nur və açıq-aydın bir Kitab (Quran) gəldi” (əl-Maidə, 15).

Açıqlamanın öz qaydaları vardır. Məsələn:

1) Açıqlama açıqlananı (ayələri) məzmun dəyişikliyinə məruz qoymamalıdır;

2) Açıqlama nəticəsində açıqlanana məzmunundan kənar əlavələr edilməməlidir;

3) Yazılı mətnlərin şifahi şəkildə açıqlanması digər informasiya formalarının izahından fərqlənir.

Quranın təhrifə məruz qalmış peyğəmbərlik ənənələrinə “böyüklük” etməsi həm də o deməkdir ki, sonuncu peyğəmbərin iki vəzifəsi vardır: a) kitab əhlinə, yəni Quran əhlinə çevrilsinlər deyə savadsızları savadsızlıqdan çəkib-çıxarmaq; b) Quranın əvvəlki səmavi kitablara “böyüklük” etməsini, peyğəmbərlərin irsini quransayağı yenidən “oxumaqla” onları təsdiqləməsi faktını Kitab əhlinə çatdırmaq. Həzrət Məhəmməd həmin irsin (ənənənin) praktik formada qorunub-saxlanılmasında, Quran ayələrinin real həyata tətbiqində ən yaxşı açıqlayıcı nümunə idi. Bu üzdən Allah sonuncu kitabın qorunub-saxlanılmasını öz öhdəsinə götürmüşdü:

“Çünki onu (sənin qəlbində) cəm etmək, (dilində) oxutmaq Bizə aiddir.

Biz onu (Cəbrayılın dili ilə) oxutduğumuz zaman oxunmasını diqqətlə dinlə” (əl-Qiyamə, 17-18);

“Şübhəsiz ki, Quranı Biz nazil etdik və sözsüz ki, Biz də onu (hər cür təhrif və təbdildən; artırıb-əskiltmədən) qoruyub saxlayacağıq!” (əl-Hicr, 9).

Quranı endirmədə olduğu kimi, onu qorumada da, peyğəmbərinə çatdırmada da, “möhkəm” ayələrini in-

sanlara açıqlamada da Allah kimi isə özünə ortaq tutmamışdır. Quran sonuncu kitabdır, bütün peyğəmbərlərin ənənəsinə (irsinə), Həzrəti Məhəmmədin sünnəsinə “böyüklük” edib onları təsdiqləyir. “Böyüklük” hakimlik etmək, “təsdiqləmək” isə peyğəmbərlərin təhrifə məruz qalmış irsini ləğv etmək, onu təmizlənmiş, saf vəziyyətə qaytarmaq deməkdir.

3.4. Sünnənin Qurana təhkim edilməsi

Biz bu yerdə şafei alimlərinin əksəriyyətinin “Elə bir səhih “sünnə” mövcud deyildir ki, Quranda əsası olmasın” görüşünü araşdıracağıq. Şafei “Risalə” kitabında demişdir: “Əgər Allah peyğəmbərinə ona nazil edilmiş (hökmlərə) tabe olmağı vacib bilmişdirsə, onda Sünnə Allahın kitabına müxalif ola bilməz. Sünnə Allahın kitabına ya birbaşa (Quran necə nazil edilibsə), ya da Allahın nəzərdə tutduğu mənanı açıqlamaqla tabedir. Hər bir halda, o Allahın kitabına tabedir... Peyğəmbərin sünnəsi heç bir halda Allahın kitabına əks ola bilməz. Sünnə Quranın “ümumi” və “xüsusi” (hökmlərini) açıqlayanıdır... Bu o deməkdir ki, xüsusi və ümumi (hökmlərin) açıqlanması “təvil” anlayışına daxildir... Peyğəmbərin Allahın kitabına əsasən etdiyi hər bir şey (sünnə) Allahın kitabına ya eynilə, ya da “mücməl” hökmü Allahın açıqlaması ilə uyğundur. Açıqlama “mücməl”dən daha çox izah edilmiş şeydir”¹.

Bəzi alimlər Qurana münasibətdə hədisləri üç yerə bölmüşlər: a) Quranda olanlara uyğun düşən hədislər. Bu cür hədislərə əməl etmək vacibdir; b) Quranda olan-

¹ Bax: Məhəmməd ibn İdris əş-Şafei. ər-Risalə. Beyrut: “Dar ən-nəfais”, 1999, paraqraflar № 613, 629, 570.

lara əlavələr edən hədislər. Bu cür hədislərə də əməl etmək vacibdir; c) Quranda olanlara zidd düşən hədislər. Belə hədislər bir kənara atılmalıdır¹.

Əksər hənəfi alimləri Sünnənin Qurana təhkim edilməsini hədisləri tənqidin əsaslarından hesab etmişlər. Sərəxsi rəvayətlərdə kəsilməni (*inqita*) formada kəsilmə (buraya “mürsəl” hədisləri əlavə etmişlər) və mənada kəsilmə olmaqla iki yerə bölmüşdür. O göstərmişdir ki, mənada qopuqluq üzündən hədis Qurana zidd düşür. Belə olduqda onu məqbul hesab etmək, dəlil göstərmək mümkün deyildir. O, gəlidiyi nəticələri “nəqli” və əqli dəlillərlə əsaslandırmağa cəhd etmişdir. Nəqli dəlil olaraq Peyğəmbərin “Quranda mövcud olmayan istənilən şərt puçdur. Allahın kitabı daha haqlıdır” sözünü misal çəkən Sərəxsi bu hədisi aşağıdakı kimi izah etmişdir: “Allahın kitabında mövcud olmayan şərtlər dedikdə mahiyyətə mövcud olmayan şeylər deyil, ona (Qurana) zidd düşən şərtlər nəzərdə tutulur”. Sərəxsi həmçinin aşağıdakı hədisi dəlil göstərmişdir: “Məndən sonra sizə (mənim adımdan) danışılan (sözlər) çoxalacaqdır. Əgər mənim adımdan sizə bir şey danışılrsa, onu Qurana “göstərin”: nə ki onunla uyğun gəldi, qəbul edin və bilin ki, məndəndir; nə də ki zidd düşdü, rədd edin və bilin ki, mən ondan uzağam”.

Sərəxsinin bu məsələdəki əqli mühakiməsinə gəlincə, Quranla rəvayətlərin mötəbərlik baxımından müqayisəsinə əsaslanırdı. O bildirirdi ki, Quran mötəbərlik, yəqinlik ifadə edir, amma ahad hədislərin Peyğəmbərlə əlaqəsində şübhə vardır. Bu vəziyyətdə ikisindən birini

¹ Əli ibn Əhməd ibn Həzm. əl-Ehkam fi üsul əl-əhkam. Qahirə: “Dar əl-hədis”, hicri 1404, II cild, səh. 209.

seçmək qarşısında qalsaq, mötəbər olana üstünlük vermək, şübhə ifadə edənə isə bir kənara qoymaq lazımdır. “Ümumi” və “xüsusi” sözlərdə də bu məsələdə eynidir. “Xüsusi” söz kimi “ümumi” söz də qəti şəkildə münasibət bildirdiyi məsələlərdə hökmü zəruri edir. “Nəss”¹ və “zahir”² də belədir. Çünki Qurana aid istənilən mətn yəqinlik ifadə edir. Hədislərin mətni isə mənanın nəql edilməsi səbəbi ilə şübhədən xali deyildir. Yəni, hədislərdə məzmun formanı üstələyir. Əvvəlcə mətn baxımından seçim etmək, daha sonra məzmunu baxmaq lazımdır. Şübhə yoxdur ki, mətnin mütəvatir formada nəql edilməsi baxımından Quran ahad hədislərdən üstündür. Rəvayətin Qurana əksliyi onda yanlışlığın olmasına aşkar dəlildir”³.

Daha sonra Sərəxsi hədislərin Qurana və “məşhur” hədislərə təhkim edilməsinin əhəmiyyətindən danışır, bu məsələdə hənəfi alimlərinin metodunu tərifləyir: “Hədisləri tənqidin bu iki növündə çoxlu bilik və dinin qorunması əks olunub. Bidətlər və şiltaq istəklər ahad hədislərin Qurana və “məşhur” hədislərə təhkim edilməsinin bir kənara atılması ilə meydana çıxmışdır. Bəzi insanlar Peyğəmbərlə əlaqəsində şübhənin olmağına baxmayaraq, bu hədisləri əsas (baza) halına gətirmiş, Quran və “məşhur” hədisləri onlara söykənməklə yozmuşlar. Bununla da onlar asılı olanı (tabeni) “hakim”ə, əsas olanı

¹ Üsulşünaslıq terminologiyasında “nəss” dedikdə “danışanın göstərdiyi konkret şərt və ya səbəb nəticəsində mənası daha da açıqlıq ifadə edən söz” başa düşülür – *tərcüməçinin qeydi*.

² Danışan şəxsin dediklərini eşitməklə mənası aydınlanan söz.

³ Əbubəkr Məhəmməd əs-Sərəxsi. Üsul əs-Sərəxsi. Beyrut: “Dar əl-kutub əl-elmiyyə”, 1993, I cild, səh. 365.

da yəqinlikdən uzaq mənbəyə çevirmiş, “ahad” hədisləri rədd edənlərdə olduğu kimi, bidətlərə yol vermiş, şıtaq istəklərə uymuşlar...

Alimlərimizin (*Allah rəhmət etsin!*) hər bir dəlili yerində işlətməsi doğrudur. Belə ki Quran və “məşhur” hədisləri əsas seçmiş, şübhələrə açıq bəzi rəvayətləri də onların əsasında müəyyən etmişlər. Söhbət “ahad” istinadla rəvayət edilən hədislərdən gedir. Nə ki “məşhur” hədislərə müvafiqdir, qəbul etmiş, nə ki Quranda və “məşhur” hədislərdə ona dair (birbaşa) qeyd tapmamışlar, onu da qəbul etmiş və ona əməl etməyi vacib bilmişlər. Nə də ki onlara (Qurana və “məşhur” hədislərə – *mütəcim*) ziddir, rədd etmişlər”¹.

İmam Malik də cüzi fikir ayrılığı ilə hənəfilərin mövqeyinə uyğun mövqe nümayiş etdirmişdir. O, ahad hədislərin Qurana təhkim edilməsi məsələsində İraq alimlərinə yaxınlaşmışdır. Maliki alimləri İmam Malikin yaradıcılığına istinadən bu qənaətə gəlmişlər ki, Malik Quranın zahirini Sünnədən üstün tutmuş, bu üzdən bəzi hədisləri qəbul etməmişdir². Şatibi də rəvayətlərin Qurana təhkim edilməsinin zəruriliyi məsələsində hənəfilərin mövqeyini dəstəkləmiş və göstərmişdir ki, əməlisaleh əcdadlar da bu cür hərəkət edirmişlər³.

Quran və Sünnəyə eyni status qazandıran, yaxud Sünnəni Quranın “meyar”ı hesab edən hədisşünaslar və başqalarına gəlincə, Sünnənin Qurana təhkimi prinsipinə

¹ Əbubəkr Məhəmməd əs-Sərəxsi. Üsul əs-Sərəxsi. Beyrut: “Dar əl-kutub əl-elmiyyə”, 1993, I cild, səh. 367-368.

² Məhəmməd əbu Zəhrə. İmam Əhməd ibn Hənbəl. Qahirə: “Dar əl-fikr əl-ərəbi”, 2008, səh. 216-218.

³ İbrahim ibn Musa əş-Şatibi. əl-Müvafəqat. Qahirə: “Dar ibn Əfan”, 1997, III cild, səh. 7-12.

əməl etməmiş, əksinə, onu şiddətlə qınamış, səhih hədislərin Qurana əksliyini rədd etmişlər. İbn Həzm onların mövqeyi haqqında yazırdı: “Səhih hədislərin Qurana əksliyi əsla mümkün deyildir. Hər bir hədis şəriətdir. Hədislər ya Quranda olanlara əlavədir, bağlanandır, ondakı ümumini izah edəndir, ya da ondan onun ümumisinə aydınlıq gətirən müstəsna, – üçüncü bir ehtimala imkan yoxdur”¹.

Görünür, İbn Həzm və alimlərin böyük əksəriyyəti (cümhur) “insanlara onlara göndəriləni izah edəsən” ayəsini² Quranın Sünnə ilə açıqlanması kimi nəzərdən keçirmişlər. Doğru olanı isə budur ki, ayədə söhbət Quranın Quranla açıqlanmasından söhbət gedir.

Hədisşünaslar sözügedən təhkimin zəruri olmadığını göstərən hədisi sübut gətirirlər. Miqdam ibn Mə`di Kərb əl-Kindiyə istinadən İbn Macə rəvayət edir ki, Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!*) buyurmuşdur:

“Vaxt gələcək, taxtına söykənmiş birisinə hədisim haqqında danışıldıqda deyəcəkdir: “Sizinsə aramızda Uca Allahın kitabı vardır. Onda gördüyümüz halalları halal, haramları da haram bilmişik. Peyğəmbərin haram etdikləri Allahın haram etdiklərinin eynisi deyilmi?!”

Xəttabi demişdir ki, bu hədisdə Quranda qeydi keçməyən hədislərə müxaliflik haqqında xəbərdarlıq mövcuddur. Xaricilər və rafizilər bu görüşdədirlər. Onlar Quranın zahiri ilə kifayətlənmiş, Quranı izah edən hədisləri bir kənara atmış, bununla da, yollarını azmışlar. Xəttabi deyir:

¹ Əli ibn Əhməd ibn Həzm. əl-Ehkam fi üsul əl-əhkam. Qahirə: “Dar əl-hədis”, hicri 1404, II cild, səh. 209.

² “ən-Nəhl” surəsi, 44-cü ayə.

“Hədis göstərir ki, hədislərin Qurana təhkim edilməsinə ehtiyac yoxdur. Peyğəmbərə aidliyi sübut olunmuşdursa, hədis özlüyündə dəlildir”¹.

Burada mötəbər olan və olmayan hədislərin qarışıq salınması vardır. Mötəbər hədisin, İmam Şafeinin dediyi kimi, Qurana əks düşməsi mümkün deyildir.

İbn Macə həmçinin Übeydullah ibn əbu Rafeyə və atasına istinadən rəvayət edir ki, Peyğəmbər *(Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!)* buyurmuşdur:

“Sizdən kimisə taxtına dirsəklənmiş halda mənim əmr və ya qadağan etdiyim bir şey ona ərz edildikdə belə dediyini görməyim: “Bilmirəm, biz Allahın kitabında gördüklərimizə uyuruq”².

Sünnənin Qurana təhkim edilməsini vacib bilənlərin rəvayət etdikləri hədisə gəlincə, hədisşünaslar onu “zəif” hesab etmiş, uydurma olduğunu bildirmişlər. Xəttabi rəvayət edir ki, Yəhya ibn Məin demişdir: “Bu, zındıqların uydurduğu hədisdir”³.

Hədisşünaslara görə, Sünnənin Qurana təhkim edilməsi tendensiyası təhlükəlidir. Çünki bu, Sünnənin əsas kimi bir kənara atılmasına, Quranla kifayətlənməyə səbəb olur: “Və bu, dindən nəsibləri olmayan, müsəlmanların “icma”sına qarşı çıxanların görüşüdür”. İbn əl-Qəyyim də İmam Əhmədin görüşünə tərəfdar çıxaraq hədisşünasların mövqeyinə dəstək verir: “Əgər Sünnənin vacib

¹ Əbu Süleyman Məhəmməd əl-Xəttabi. Məalim əs-sünən – şərh sünən Əbu Davud. Beyrut: “Dar əl-kutub əl-əlmiyyə”, 1996, IV cild, səh. 276.

² Məhəmməd ibn Yezid əl-Qəzvini. Sünən ibn Macə. Beyrut: “Dar əl-cil”, 1998, “Sünnənin babları” kitabı, “Peyğəmbər hədisinin uca tutulması” babı.

³ Əli ibn Əhməd ibn Həzm. əl-Ehkam fi üsul əl-əhkam. Qahirə: “Dar əl-hədis”, hicri 1404, III cild, səh. 82.

bildiyi və Quranın bilmədiyi hər şey qüvvədən salınsaydı, onda Peyğəmbərin bir çox hədisi puç olar, deyən də deyərdi ki, bunlar Allahın kitabına əlavədir, məqbul deyildir və ona əməl etməyə ehtiyac yoxdur, – Peyğəmbər məhz bunu xəbər vermiş, barəsində xəbərdarlıq etmişdir”¹.

Ola bilsin ki, bu fikir ayrılıqlarının baş verdiyi dövrdə yaşamış xaricilər, rafizilər və digər qrupların arasındakı çəkişmələr yaxın mənalı anlayışın yaranmasına əngəl olmuşdur. Bununla yanaşı, Rəy məktəbi fəqihləri “nəssə əlavə” (*ziyadə əlan-nəss*) məsələsini də “hədislərin Kitaba təhkim edilməsi” anlayışı daxilində gözdən keçirmişlər. Onlar Quranla yanaşı hökmlər təsis etdiyinə görə hədisləri rədd etmişlər. Buna baxmayaraq, hədislərin Qurana təhkim edilməsi ideyası sağlam ideyadır, bunu dilə gətirmək bidət deyildir. Bu ideya səhabələrin dövründə mövcud olmuşdur və ondan həm daha çox hədis rəvayət edənlər, həm də etməyənlər istifadə etmişlər. Amma onlar bu ideyanı iltizam yükləyən prinsip kimi deyil, ziddiyyət vaxtı müraciət edilən hökm olaraq nəzərdən keçirmişdilər.

Məhəmməd əbu Zəhrə yazır: “Bu baxımdan görürük ki, hədisləri izaha ehtiyacı olmayan “möhkəm” ayələrə təhkim etdikdən sonra qəbul edən Rəy məktəbi fəqihləri öz metodlarında səhabələrə: Əbubəkrə, Ömərə, Aişə və başqalarına istinad etmiş, onların üsulunu özlərinə nümunə götürmüş, cizgilərindən uzaqlaşmamışlar. Onlar bidətçi olmayıb, (səhabələrin yolu ilə) gedirdilər”².

¹ Məhəmməd ibn Əbubəkr ibn əl-Qəyyim. Elam əl-müvəqqəin. Beyrut: “Dar əl-cil”, 1973, II cild, səh. 381.

² Məhəmməd əbu Zəhrə. İmam Əhməd ibn Hənbəl. Qahirə: “Dar

Deyilənlərdən məlum olur ki, ideya özlüyündə sağlamdır. Ondakı fikir ayrılığı isə yerli şəraitə görədir. Hədisşünaslar bu qaydaya əməl etmiş, onu hədisləri tənqid-də əsas qaydalardan biri seçmişlər. Onlara görə, hədisin Quranın açıq-aydın ayəsinə zidd düşməsi mətndəki uydurma əlamətlərindən birini əmələ gətirir¹.

3.5. Sünnə ilə məşğuliyyətin metodoloji problemləri

Müsəlman məfkurəsini keçmişdə düşündürmüş, indi də düşündürən mühüm məsələlərdən biri də Qurani-Kərimlə Pak Sünnə arasında əlaqənin dəqiq şəkildə müəyyən edilməsidir. Qəti şəkildə məlumdur ki, Quran hökmləri təsis edən mənbə, Sünnə isə Quranın iltizam yükləyən izahıdır. Buna baxmayaraq, onların arasındakı əlaqənin təbiəti bir çox suala səbəb olmuşdur. Bu ona görədir ki, bəzi alimlər demişlər: “Hökmlərin təsis edilməsində Sünnənin Qurandan ayrı müstəqil mənbə kimi çıxış etməsi mümkündür”. Bu nöqteyi-nəzər nəticəsində üsulşünaslar və fəqihlər qərara gəlmişdilər ki, Sünnə qanunvericiliyin ikinci mənbəyidir, birinci mənbə isə Qurani-Kərimdir. Onlar bu ənənənin təsis edilməsində “qətilik və zənn” problemindən çıxış edirdilər: Quran qətidir, deməli, birincidir; Sünnə isə ümumi götürdükdə zənn ifadə edir, odur ki, ikinci mənbə ola bilər.

Eyni vaxtda bir çox alim Quran və Sünnəni bir tutmuş, hər ikisini təkcə ecazkarlıq və ibadətdə fərqlənən vəhy hesab etmişdir. Bəziləri isə Quran və Sünnəni “iki vəhy” adlandırırdılar. Onlara görə, Quran forması ilə, Sünnə isə

əl-fikr əl-ərəbi”, 2008, səh. 216.

¹ Məhəmməd Əccac əl-Xətib. Yazıya köçürülməzdən qabaq Sünnə. Qahirə: “Məktəbə Vəhbə”, 1963, səh. 144.

mənası ilə vəhydir; Quran meydan oxuyandır, ecazkarlığı vardır, Sünnə isə ecazkar deyildir; Quran nazil olduğu formada oxunur, Sünnəni isə mənaca rəvayət etmək olar. Belə yanaşma təhlükəli nöqteyi-nəzərlər meydana çıxarmışdır. Bu nöqteyi-nəzərlərə görə, hədis ayəni qüvvədən sala bilir; hədislə ayə arasında ziddiyyət mümkündür; onların arasında ya “nəsx”, ya “təvil”, ya da başqa üsullarla uyğunluq yaratmaq lazımdır. Bütün bunlar bəzilərinə belə bir gümana səbəb olmuşdur ki, Quran və Sünnə arasındakı fərqlər formal fərqlərdir, söz-formalarla əlaqəlidir. Nəticədə Qurani-Kərimin məzmunu Pak Sünnənin formalaşdığı tarixi mühitlə əlaqələndirildi, ayələrin nazil edildiyi mühit, həm də vaz keçilməz təfsir və yozum mühiti kimi nəzərdən keçirildi. Quran ayələrinin məzmunu müəyyən edilərkən vəhy dövrünün praktikasından, İlk Əsrin fəhmindən kənara çıxmamaq ənənəsi yarandı.

Quranın nisbiliyi gümanını doğuran, onu zaman və məkanın fəvqündə dayanan mətn hesab etməyən istənilən fəhm forması təhlükəlidir, bir kənara atılmalıdır. Belə bir təfəkkür o deməkdir ki, Quran zaman və məkana tabe nisbi kitabdır, tarixi təbəddülatdan asılıdır. Bütün bu hallarda Quran və Sünnə arasındakı əlaqənin dəqiq təsvirinə biganəlik vardır. Biz bu təsvirə “Nəhl” və digər surələrdə rast gəlirik. Uca Allah buyurur:

“Biz Kitabı (Qurani) sənə yalnız (müşriklərə) ixtilafda olduqları (tövhid, qiyamət, qəza-qədər və s. bu kimi) məsələləri izah etmək və möminlərə bir hidayət və mərhəmət olsun deyə nazil etdik!” (ən-Nəhl, 64);

“Biz Qurani sənə hər şeyi (dini hökmləri, halal-haramı, günahı və savabı) izah etmək üçün, müsəlmanlara

(və ya Allahın vəhdaniyyətini qəbul edən bütün insanlara) da bir hidayət, mərhəmət və müjdə olaraq nazil etdik!" (ən-Nəhl, 89).

Bununla yanaşı, "Nəml" surəsində oxuyuruq:

"(Ya rəsulum! De:) "Mənə ancaq bu şəhərin (Məkkənin) rəbbinə ibadət etmək əmr olunmuşdur. Elə bir şəhər ki, (rəbbim) onu müqəddəs tutmuşdur. Hər şey yalnız Onundur. Mənə müsəlman (Allaha təslim) olmaq əmr edilmişdir!

Və mənə Quran oxumaq (buyurulmuşdur)!" Hər kəs doğru yolda olsa, yalnız özü (öz xeyri) üçün doğru yolda olmuş olar. Hər kəs doğru yoldan çıxsə, (ona) de: "Mən yalnız (insanları Allahın əzabı ilə) qorxudan peyğəmbərlərdənəm!" (ən-Nəml, 91-92).

Bu ayələrdə açıq şəkildə göstərilir ki, dinin mehvəri və təsisedici mənbəyi Qurani-Kərimdir, Peyğəmbərin vəzifəsi onu təbliğ və izah etmək, ondakı dəyər və hökmlərin tətbiqi nümunəsini göstərməkdir. Elə bir nümunə ki, bəşəriyyət hər bir dövr və coğrafiyada onu mənimsəsin. Bəşəriyyətdən Quranı yenidən "istehsal" etmək tələb olunmur, – belə bir güman kökündən yanlışdır. Aralarındakı fərqləri dəqiqləşdirmək üçün Quranla Sünəninin əlaqəsinin düzgün təsviri verilmədikcə, hər birinin "xarakter"i konkret şəkildə izah edilmədikcə problemi həll etmək çox çətin olacaq, bununla da, "mənbə olmaq" məsələsində qorxulu qarmaqarışıqlıq özünü göstərəcəkdir.

Bizim fiqh, üsulşünaslıq və hədisşünaslıq ənənəmiz Quranla Sünnə arasındakı əlaqəni təhrif edən fikirlərlə doludur. "Sünnə Quranın hakimidir", "Sünnə Quranı qüvvədən sala bilər", "Quranın Sünnəyə ehtiyacı Sünnə-

nin Qurana ehtiyacından çoxdur” və sair bu cür fikirlər-dəndir. Bu fikirlər qeyri-dəqiq olub, Quranla Sünnənin əlaqəsinin səhv başa düşülməsindən doğmuşdur.

Fiqhın ayrı-ayrı məsələləri ilə əlaqəli isbatlama üsullarında Sünnə Quranla müqayisədə daha asanlıqla mü-raciət olunan mənbə kimi nəzərdən keçirilmişdir. Çünki Sünnə sonrakı dövrlərdə oxşarlarına asanlıqla rast gəlin-məsi mümkün ayrı-ayrı faktlarla, şəxslərlə, real hadisələr-lə əlaqəlidir. Bununla da, hər iki mənbənin bir-birindən ayrı olmağı ideyası formalaşmışdır. Üstəlik, Quranla Sünnə arasındakı əlaqənin müəyyənləşdirilməsi cəhdləri “Sünnənin sübutluluğu”nun inkarı və ya əhəmiyyətinin azaldılması cəhdləri ilə qarışıq salınmış, məsələ daha da qəlizləşmişdir. Sünnənin sübut olmaq potensialını inkar etmək isə Quranla onun integrativ əlaqəsinin üstündən xətt çəkmək deməkdir.

3.5.1. Üsulşünaslıq ənənəsinin problemləri

Bəzi müasir müəlliflər Peyğəmbərin bir neçə vəzifəsi-nin olduğunu başa düşməkdə çətinlik çəkir, bir vəzifəni digərindən fərqləndirə bilmirlər. Bəli, bunları fərqləndir-mək heç də asan deyildir, – bu, hərtərəfli araşdırma tələb edir.

Böyük üsulşünas-alimlər Həzrət Peyğəmbərin bir neçə vəzifəsinin olduğunu dərk etsələr də, ondakı peyğəm-bərlik, rəhbərlik və bəşərilik xüsusiyyətlərini fərqləndi-rib, bəşəri xarakterə uyğun davranışları ilə yanaşı, bir peyğəmbər, bir öyrədici, bir rəhbər, bir hakim kimi hərəkətlərindən də söz açsalar da, bunu onun hədislərini öyrənərkən nəzərə almamışlar.

Üsulşünaslar qanunverici hədisləri qanunverici olmayan hədislərdən fərqləndirməmişdilər. Çünki onlar Sünnə ilə məşğul olduqlarında hədis alimlərinin dediklərini mənimsəmiş, hədis alimlərinin mövqeyinin əks olunduğu araşdırmalarla kifayətlənmiş, onları öz alimlərinin xeyrinə dəyişdirmişdilər. Yerdə qalan məsələlərdə isə onların “səhih”, “həsən”, “məşhur”, “müəlləl”, “müdəlləs”, “müən`ən” və sair hədis təriflərini əsas götürmüşdülər. Beləliklə, hədisləri ümumiləşdirmiş, bütün hədisləri, hətta Peyğəmbərin xarakterini əks etdirən sözləri də qanunverici hesab etmişlər. Onlara görə, əsas qayda Sünnənin qanunverici olmağıdır. Bir hədisin Peyğəmbərin xarakterindən irəli gəldiyini desələr də, ona da özündə hökm ehtiva edən hədis gözü ilə baxmışdılar. Bununla kifayətlənməmiş, qanunvericilik qapısını daha da aralayaraq, Quranla yanaşı Sünnəyə də qanunvericilikdə müstəqillik tanımışdılar. Beləliklə, ondan *(Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!)* bizə çatmış hər bir hədis şəriət hesab edilmişdir. O mənada ki, bir hədis heç bir şeyə dəlalət etməsə də, ən azından, mübahlıq bildirmişdir. Bu üzdən onlar arasında mübahlıq məsələsi barədə uzun mübahisələr yaranmışdı: görəsən, mübahlıq dini, yoxsa əqli hökmdür? Onların əksəriyyəti ısrarla bildirmişdi ki, mübahlıq dini hökm ifadə edir, beş öhdəçi hökmün beşincisidir: vacib, haram, məndub, məkruh, mübah. Onların sözlərinə görə, mübahlıq əqli deyil, dini hökmdür. Onlar hədisin mötəbərliyinin isbatlanması ilə kifayətlənmişdilər. Əgər hədisin mötəbərliyi təsdiqlənərsə, iş bitmişdir, çünki hədis hər bir halda şəriət (hökm) təsis edir.

3.5.2. Sünnə ilə məşğuliyyətə fiqh metodologiyasının hakim kəsilməsi

Fiqhə köklənmək, ancaq ayə və hədisləri hökmlərin məxəzi hesab etmək müsəlman düşüncəsində belə bir təhrifə səbəb olmuşdur ki, Quran və Sünnə şəxsiyyət yetişdirməyin, mədəniyyət qurmağın birgə mənbələridir. Bu səbəbdən deyirik ki, fiqh tendensiyasının, yaxud “hakimiyyət”inin meydana çıxması, alimlərin bu istiqamətə üstünlük vermələrinin nəticəsində hökm ayələri və hədislərdə olduğu kimi müsəlman zehniyyətinin diqqətindən kənarda qalmış digər cəhətlərə də aydınlıq gətirmək çox vacibdir. Həmçinin fiqhın ayrı-ayrı məsələləri ilə əlaqəli isbatlama üsullarında Sünnə Quranla müqayisədə daha asanlıqla müraciət olunan mənbə kimi nəzərdən keçirilmişdir. Çünki Sünnə sonrakı dövrlərdə oxşarlarına asanlıqla rast gəlinməsi mümkün ayrı-ayrı faktlarla, şəxslərlə, real hadisələrlə əlaqəlidir. Bununla da, hər iki mənbənin bir-birindən ayrı olmağı ideyası formalaşmış, belə bir təsəvvür əsasında fiqhi məsələlərin ayrı-ayrı detalları işlənilib hazırlanmışdır. Bu minvalla yuxarıdakı ideya müzakirəyə çıxarılması qeyri-mümkün aksioma çevrilmişdir.

Bu yerdə başqa bir problem meydana çıxır: Qurani-Kərim və Sünnənin deduktiv fiqhi nöqtəyi-nəzər əsasında öyrənilməsi “Qurani-Kərimin struktur bütövlüyü” və “Pak Sünnənin struktur bütövlüyü” anlayışlarına, həmçinin birinin izahedici, digərinin də izah edilən mənbə olmaq etibarını ilə vəhdətdə götürülməsinə etinasız münasibətlə nəticələnmiş, bu da öz növbəsində onlar arasında iyerarxik əlaqə təsəvvürünü formalaşdırmışdır.

Bu əlaqəni isə fəqihlər Muaz ibn Cəbəldən rəvayət edilmiş uydurma hədisə¹ əsasən təsis etmişlər. Bu iyerarxiya səhv fərziyyələrə əsaslanır.

Birinci fərziyyə. Bu fərziyyəyə görə, dini mətnlər, yəni ayələr məhdud, hadisələr və faktlar isə tükənməzdir. Ayələr necə məhdud ola bilər ki, Pak və Uca Allah buyurur: “Biz Quranı sənə hər şeyi (dini hökmləri, halal-haramı, günahı və savabı) izah etmək üçün, müsəl-

¹ “Peyğəmbər Muazı Yəməinə göndərmək istədiyində soruşdu: “Sənə bir məsələ ərz edilsə, necə hökm verəcəksən?” Muaz dedi: “Allahın kitabı ilə hökm verəcəyəm.” Peyğəmbər soruşdu: “Əgər Allahın kitabında (bir şey) tapmasan, necə?” Muaz dedi: “Allahın elçisinin sünnəsi ilə verəcəyəm.” Peyğəmbər təkrarən soruşdu: “Əgər Peyğəmbərin sünnəsi və Allahın kitabında nə isə tapmasan, necə olsun?” Muaz dedi: “Onda öz fikrimlə ictihad edərəm.” Peyğəmbər onun sinəsinə əlini vuraraq dedi: “Allahın elçisinin elçisinə Allahın elçisinin razı qaldığı şeyi müvəffəq edən Allaha həmd olsun!”

İbn Həcərin “Təlxis” kitabında deyilir: “Hədisi Haris ibn Əmrin hədisi əsasında və Muaza istinadən onun bəzi yoldaşlarına istinad edərək Əhməd, Əbu Davud, Tirmizi, İbn Ədiyy, Təbərani və Beyhəqi rəvayət etmişlər. Tirmizi demişdir: “Ancaq bu istinad bizə məlumdur. Bu istinad isə “müttəsil” deyildir”. “Tarix” kitabında Buxari demişdir: “Haris ibn Əmr və Muazın yoldaşlarına, Əbu Övnə istinadən: bu, səhih deyildir və ancaq bununla məlumdur”. İbn Həzm demişdir: “Səhih deyildir, çünki Haris məchuldur və müəllimlərinin kim olmaları məlum deyildir. Bəzilərinə görə, hədisin istinadında mütəvatirlik vardır. Amma bu yalandır. Hədisin istinadı mütəvatirliyə ziddir, çünki hədisi Harisə istinadən Əbu Övndən başqa kimsə rəvayət etməyib”. “əl-İləl əl-mütənəhiyə” kitabında İbn Cövzi yazır: “Hədis səhih deyildir, amma mənası səhih olsa belə, bütün fəqihlər onu öz kitablarında göstərir, ona istinad edirlər”. Həmçinin bax: Əbülfəzl Əhməd ibn Əli ibn Məhəmməd ibn Həcər əl-Əsqaləni. Təlxis əl-həbir fi əhadis ər-Rafei əl-kəbir // tədqiq edib çapa hazırlayan: əs-Seyyid Abdullah Haşim əl-Yəmani əl-Mədəni. Mədinə, 1964, IV cild, səh. 206.

manlara (və ya Allahın vəhdaniyyətini qəbul edən bütün insanlara) da bir hidayət, mərhəmət və müjdə olaraq nazil etdik!" (ən-Nəhl, 89).

Sonrakı iki ayədə isə universal prinsiplərdən danışılır. Məqsəd insan həyatında baş vermiş və verəcək hər bir şeyi Quranın ehtiva etdiyini izah etməkdir. Həmin ayələrdə dəqiq qiymətləndirməni göstərən misallar vardır. Buradan məlum olur ki, Allah Quranda söz açmadığı məsələ qoymamışdır.

İkinci fərziyyə. İkincisi budur ki, Muaz Quranda hökm tapmaqdan ümidini kəsdikdə dəlil tapmaq üçün Sünnəyə müraciət edir. Bu isə Quran və Sünnə arasında Allahın təsvir etdiyi, Peyğəmbərin də təsdiqlədiyi əlaqəyə ziddir. Problem budur ki, ənənəvi görüşə görə Quran və Sünnədə hökm mövcud olmadıqda ictihada müraciət edilir. Halbuki dinin dəlilləri əsasında bilirik ki, insanın ilk vəzifəsi Allahu tanımaqdır. Bu isə rəşadətli mühakimə ilə başlanır, daha sonra peyğəmbərin mübarizəsi və möcüzələri rəşadətli mühakiməyə təhkim edilir. Bu cür rəşadətli mühakimə onun üçündür ki, Peyğəmbərin gətirdiyi təlimlərə iman meydana çıxsın.

Bu həqiqəti dərk etdikdə məlum olur ki, Sünnənin sübutluluq gücü, qanunvericilikdə müstəqil mənbə olması, Quranı mühakimə etməyi, yaxud Quranın ona hökm kəsməsi kimi mövzular ətrafında gedən mübahisələrin əksəriyyəti həmin həqiqətlər və bəşəri imkanların öyrənmələrin nəzərində qarışıq salınması nəticəsində baş vermişdir.

İddia oluna bilər ki, müctəhid hər hansı bir məsələni tədqiq edərkən onunla əlaqəli digər hədisləri də tədqiqatda cəlb edir, təsnifatını aparır, "nasix"ini "mənsux"un-

dan, “mütləq”ini “müqəyyəd”indən, “mücməl”ini “mü-bəyyin”indən fərqləndirir. Məgər bu hərtərəfli araşdırma deyil?! Nə üçün onun bu araşdırması natamam hesab edilməlidir?

Cavabımız budur ki, biz universal araşdırma dedikdə bunu nəzərdə tutmuruq. Bu ilk baxışdan universal görünsə də, əslində Quran və Sünnənin ümumi əsaslarını (*külliyyat*) əhatə etmir; əksinə, birbaşa fiqhi sual, yaxud xırda məsələ (*ciz`iyyat*) ilə əlaqəli ümumi əsası əhatə edir. Biz ümumi əsas dedikdə mütləq dəyərləri və universal məsələləri nəzərdə tuturuq.

Bu dəyər və universal məsələlər vəhyə bütövlüyü, məqsədyönlülüyü əsasında, yaradılış məqsədi, kainat, insan və həyat haqqında universal düşüncə çərçivəsində, əsas dəyərlər: tövhid, tərbiyə və mədəniyyət, daha sonra ədalət, bəşəri ehtiyacların təmini baxımından nəzər saldıqda meydana çıxır. Bunlar elə universal məsələlərdir ki, onların müşahidə edilməsi qaydaların təsis edilməsinə, gizlinin aşkara çıxarılmasına, metodoloji anlayışların müəyyənləşdirilməsinə təşviq edir. Həmçinin bu məsələlər vəhyin əsas prinsiplərini aşkara çıxarır ki, müctəhidə, tədqiqatçıya bundan sonra universal məsələlər çərçivəsində xırda məsələləri başa düşməyə kömək etsin. Amma bu üsulun tək cəmi fiqhi paradigma əsasında tədqiqat aparmaq üsulu ilə əvəzlənməsi, ola bilsin ki, hərtərəfli metodoloji tədqiqatın aparılması zərurətini meydana çıxarmasın.

3.5.3. İstinad metodologiyasının müstəsnalığı

İstinad metodologiyası hədislərin səhihliyinin müəyyənləşdirilməsində yeganə üsul hesab edilir. Bu ona görə-

dir ki, hədislər Quran ayələrində olduğu kimi vəhymənşəli formadan, söz və mətnlərdən ibarət vahidlər kimi qəbul edilib. Əgər istinad mötəbərdirsə, deməli, hədis də mötəbərdir. Lakin hədisşünasların təsis etdikləri dəqiq meyarlar – mətni tənqid meyarları istinad metodologiyası ilə vəhdətdə götürülməli idi. Bu da Sünnə üzərində düşünmə imkanlarını artıracaq və məlum olacaqdı ki, Sünnə ayrı-ayrı mətnlərdən, Quranın həyat üsulundan, ondakı dəyər və təlimlərin həyata keçirilməsi yollarından ibarətdir. İstinad metodologiyasına olan bu inam belə bir fərziyyəyə əsaslanırdı ki, Quran bir nəsildən sonrakına mütəvatir yolla ötürüldüyü üçün yəqin məzmunu sahibdir. Halbuki Allah Təala Quranı daxildən, məzmunu baxımından qorumuşdur. Elə bir məzmun ki, onu rəvayət edənlər çox da, az da olsalar, həqiqət ifadə edir, yalan onda özünə yer edə bilmir.

Bir çox fəqih kimi hədisşünaslar da hər iki metoda düzgün əməl etsəydilər, yəni bir hədisin istinadı istinad metodologiyası, məzmunu da həm mətn metodologiyası, həm də islamın tövhid, tərbiyə və mədəniyyət prinsiplərindən irəli gələn meyarlar əsasında öyrənilsəydi, hər iki metodologiya vəhdətdə götürülsəydi, “müxtəlif əl-hədis”, “hədisin sübutluluğu” məsələləri ətrafında qızğın mübahisələr getməz, “qurançılar” adlanan bidətçi qruplar yaranmazdı. Əslində onlar qurançı deyildirlər, çünki Quranın Sünnəni inkar etməsi mümkün deyildir.

Müasir müəlliflərin arasında gedən əksər mübahisələr iki metoddan birinə etinasızlıqla əlaqəlidir. Bəziləri ancaq istinad üsuluna əməl edirlər: əgər hədisin istinadı səhihdirsə, mətni tənqid meyarlarından istifadəyə xoş

yanaşmır, ya da onlara heç müraciət etmirlər. Çünki onlara görə, istinad səhih oldumu, kifayətdir, deməli, hədis “körpünü keçmişdir”.

Elələri də vardır ki, istinad məsələsinə etinasız yanaşırlar: onları hədisi Buxarinin, Müslimin, Təbəraninin, İbn Macənin... rəvayət etməsi maraqlandırmır. Onlar bu və ya digər hədisi istinada müraciət etmədən mətnin tənqidi meyarlarına təhkim edirlər.

İctihad əsrlərindən sonra inkişaf etdirilməmiş bu meyarlara əhəmiyyət verməyənlər də tapılır. Onlar bununla hədisləri öz şıltaq istəklərinin meydana çıxardığı “meyarlar”a, şəxsi görüşlərinə uyğun şəkildə izah etməyə çalışırlar.

Bu problemdən xilas olmaq üçün istinad və mətnin tənqidi metodologiyasını hərtərəfli tədqiqatın mövzusu seçmək, hər iki metodologiyanın tarixi bilik limiti ilə əlaqəsini, inkişaf etdirilmə dərəcəsini, hədisşünasların yaradıcılığında bu metodologiyaların tətbiqi səviyyəsini öyrənmək, onlardan hər hansı birinə təhkim edilməyən hədisləri müəyyənləşdirmək lazımdır. Həmçinin hər iki metodologiyanın tarixi inkişafına nəzər salmaq, ətalət və kəsilmə dövrlərini müəyyənləşdirmək, fəqih və üsulşünasların yaradıcılığında istifadə dərəcəsini tədqiq etmək çox mühümdür. Bununla yanaşı, müxtəlif dini mətnlərin öyrənilməsi bu metodlara yenidən nəzər salmaq işini asanlaşdırır.

Hər bir halda, istinad, mətn, ricalşünaslıq, “illət”, “cərh”, “tədil” və sair məsələlərlə maraqlanan hədis alimləri “hədis uydurma” problemini və onu həll etməyin yollarını olduqca mühüm hesab etmişlər. Bu üzdən onlar əsas diqqəti “səhihliyi müəyyənləşdirmə”, “istinad

metodologiyasının yaradılması” məsələlərinə vermiş, bu metodu əsas meyar halına gətirmişdilər. İndiki dövrdə “müasir problemlər” adlandırdığımız digər məsələlərə isə lazımi diqqət yetirilməmişdi. Həmin məsələlər o dövrdə hədis alimləri üçün problem olmasa da, indiki dövrdə biz onları hədisşünaslıq tədqiqatlarımızın bir parçası olaraq qəbul etməliyik. Odur ki “müxtəlif əl-hədis” (bir-birinə zidd görünən hədislər) deyilən problem meydana çıxdıqda səhihliyi isbatlanmış həmin hədisləri müxtəlif formalarda yozan cərəyanlar təşəkkül tapmışdı. Bu yozumlar isə öz növbəsində forma və məzmunla əlaqəli bəzi suallara səbəb olmuşdu.

Dördüncü fəsil
HƏDİSLƏRİN ROLUNUN
QABARDILMASI: TARİXİ BAXIŞ

4.1. Giriş

Peyğəmbərin həyata baxış tərz, həyat təcrübəsi onun vəfatından sonra cəmiyyətə hakim kəsilsəydi, Quran və Sünnənin əlaqəsi bu qədər gündəmə gələcək mövzu olmazdı. Peyğəmbərin həyat tərz, haqqında Uca Allah buyurur:

“Çünki onların öz içərisindən özlərinə (Allahın) ayələrini oxuyan, onları (pis əməllərdən) təmizləyən, onlara Kitabı (Quranı) və hikməti öyrədən bir peyğəmbər göndərdi. Halbuki bundan əvvəl onlar açıq-aydın zəlalət içərisində idilər” (Ali-İmran, 164).

Amma onun vəfatından sonra qəlblər dəyişib fikir ayrılığına düşdü. Yeni yozumlar bu problemin meydana çıxmasında rol oynamışdı. Bu problem isə təkcə dini elmlərimizə deyil, hətta hədislərin rəvayət edildiyi dilə sirayət edən digər problemlərə səbəb olmuşdu.

Madam ki biz ümmətin formalaşmasında Allahın kitabı ilə yanaşı rol oynayan bir mənbədən danışırıq, onda nəsillərin Quran mətninə və peyğəmbər izahına münasibətini izah edən tarixi təqdimat olduqca zəruridir. Bu nəsilləri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar: öyrənən nəsil, rəvayət edən nəsil, başa düşən nəsil və təqlidçi nəsillər.

4.2. Öyrənən nəsil

Öyrənən nəslin dövründə Quranla Sünnənin əlaqəsi problemi mövcud olmamışdır. Onlar belə bir problemin olacağını təsəvvürlərinə belə gətirmirdilər. Belə ki Peyğəmbərin nazil olan ayələri onlara oxumasına, başa düşmələri üçün üsulları öyrətməsinə, ayələrdəki təlimləri

praktik həyata tətbiq etməsinə öyrəşmişdilər. Peyğəmbər onların suallarına cavab verir, aralarındakı münasibətləri müəyyənləşdirir, halal və haramı, şərlə xeyrin, haqla yalanın fərqlərini onlara izah edirdi. Bəzi ayələr heç bir sual və ya səbəblə əlaqədar olmayaraq nazil olur, bəzi ayələr isə hansı isə suala cavab vermək, müəyyən problemi həll etmək üçün göndərilirdi. Bu üzdən səhabələr Quranda “səndən filan məsələ haqqında soruşurlar” cümləsi ilə başlanan on beş hökmdən artığı haqqında sual verməyə ehtiyac hiss etməmişdilər. Bu sualların səkkizi fiqlə əlaqəli idi. Əgər Peyğəmbər bu və digər məsələdə hökm çıxarmaq səlahiyyətinə sahib olsaydı, Quranın cavabını gözləməz, təxirə salmadan öz münasibətini bildirərdi.

Bəzən də Allah Peyğəmbərə haqqında sual verilməyən məsələlərin dindəki yerini açıqlamağı əmr edirdi. Məsələn, Quranda oxuyuruq:

“(Ya Rəsulum!) De: “Gəlin Rəbbinizin sizə nələrini haram etdiyini deyim: Ona heç bir şərik qoşmayın; ata-anaya yaxşılıq edin; kasıblıq üzündən uşaqlarınızı öldürməyin. Sizin də, onların da ruzisini Biz veririk. Açıq və gizlin pis işlərə yaxın düşməyin. Allahın (qətlini) haram buyurduğu cana qıymayın (müsəlman və ya əhli-zimməni haqsız yerə öldürməyin). (Allah) bunları sizə tövsiyə etmişdir ki, bəlkə, düşünüb anlayasınız!

Yetimin malına, xeyirxah məqsəd (onu qoruyub saxlamaq, çoxaltmaq) istisna olmaqla, həddi-buluğa çatana qədər yaxın düşməyin. Ölçüdə və çəkiddə düz olun. Biz hər kəsi yalnız qüvvəsi yetdiyi qədər yükləyirik. Söz söylədiyiniz zaman (lehinə və ya əleyhinə danışdığınız adam) qohumunuz olsa belə, ədalətli olun. Allah qarşı-

sındakı əhdi (dini vəzifələrinizi, andlarınızı) yerinə yetirin. (Allah) bunları sizə tövsiyə etmişdir ki, bəlkə, düşü-nüb öyüd-nəsihət qəbul edəsiniz!

Bu, şübhəsiz ki, Mənim doğru yolumdur. Onu tutub gedin. Sizi (Allahın) yolundan sapdıracaq yollara uymayın. (Allah) sizə bunları tövsiyə etdi ki, pis əməllərdən çəkinəsiniz!” “(əl-Ənam, 151-153).

“Nisa” surəsinin 2-59 və 92-94-cü ayələri də bu qə-bildəndir. Həmçinin “İsra” surəsinin 22-39-cu ayələrində bir sıra hökm və fiqhi məlumatlar mövcuddur. “Bəqərə”, “Ali-İmran”, “Maidə” və digər surələrdə birbaşa mövcud olan, yaxud ictihad yolu ilə kəsb edilən hökmləri də bu kateqoriyaya daxil etmək olar. Müsəlman qanunlarının əsaslandığı fiqh bütövlükdə Quran mənşəlidir. Peyğəm-bər məhz Qurana əməl edir, onu insanlara çatdırır, necə tətbiq ediləcəyini öyrədirdi. Belə bir yanaşma zəruri və aksiomatik olub, müzakirəyə açıq deyildi. Çünki heç kim Sünnəyə Quran hökmlərini izah etməkdən başqa vəzifə yükləmirdi. Peyğəmbər bir dəfə də olsun deməmişdi ki, Quranla yanaşı onun da qanun qoymaq hüququ vardır. Əvvəla, ona görə ki, Quranda hansı isə bir hökm nəzər-dən qaçırılmamışdı, ikincisi, izah etmək hökm çıxarmaq demək deyildir. Hökm Quranda göstərilir, Peyğəmbər isə onu izah edir, həyata keçirirdi.

Peyğəmbərin ictihadlarına gəlincə, bütün ictihadları tənzimləmə ilə əlaqəli olmuşdur. İctihadlar Peyğəmbə-rin şəxsi rəyini əks etdirirdi. O belə güman edirdi ki, nizamlama məsələlərində şəxsi görüşü əsasında hökm çıxara bilər. Daha sonra Quran ayələri nazil olur, doğru görüşün nə olduğunu onun diqqətinə çatdırırdı. Bədrdə əsir götürmək, Yərmuk döyüşündə iştirak etməmək üçün

icazə istəyən münafiqlərə izn vermək və sair bu cür məsələlərdəndir. Allah həmin ayələrdə insanlara göstərir ki, hökm qoymaq Onun işidir, kimsə bunda Ona orta q deyildir. Bütün bunlar izah edir ki, Peyğəmbər özünə qanunvericilik hüququ tanımamışdır; əksinə, onun işi əməl etmək, çatdırmaqdır. Peyğəmbərin izahları isə ya sözlü, ya əməli, ya da təsdiqləyici mahiyyətdə olurdu.

Öyrənən nəsil yeknəsəq olub qruplara, fiqh məzhəblərinə bölünməmişdi; fikir ayrılıqları, siyasi çəkişmələr yox idi. Hakimiyyət uğrunda mübarizə müşahidə edilmirdi. Siyasi hakimiyyətdə yer almayanlar mədəni-sivil hakimiyyətə sahib idilər. Kim ki onu liderlər cərgəsinə qatacaq qohumluq münasibətlərinə sahib deyildi, özü üçün məzhəb, qəbilə qohumluğu icad edir, onun vasitəsilə başqalarına hökmranlıq etməyə çalışır, şəxsi istəklərini təmin edirdi.

4.2.1. Rəşidi xilafəti dövründə Sünnə ilə məşğuliyyətin metodologiyası

Həzrət Əbubəkr və Həzrət Ömər onlara rəvayət edilən hədislərin mətninin dəqiqləşdirilməsinə əhəmiyyət verirdilər. İmam Zəhəbi demişdir: “Əbubəkr *(Allah ondan razı qalsın!)* xəbərlərin təsdiqlənməsində ehtiyatlı hərəkət edən ilk şəxs olmuşdur. Qəbisə ibn Züeybə istinadən İbn Şihab rəvayət edir ki, onun nənəsi Əbubəkrin yanına gəlib ondan özünə düşəcək miras payını istəyibmiş. Əbubəkr demişdi: “Allahın kitabında sənin məsələnin haqqında heç nə tapmadım. Peyğəmbərin də sənin məsələnin haqqında nə isə dediyini bilmirəm.” (Əbubəkr) insanlardan bu məsələni xəbər aldıqda Müğirə ibn Şö`bə dedi: “Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* yanında idim, həmin

vaxt ona altıda birini vermişdi." Əbubəkr soruşdu: "Bunu təsdiqləyəcək kimsə varmı?" Bu vaxt Məhəmməd ibn Məsləmə əl-Ənsari ayağa qalxaraq Müğirə ibn Şö'bənin dediyinin eynisini dedi. Əbubəkr də qadına altıda bir pay verdi"¹.

Həzrət Əbubəkr bu hərəkəti ilə istənilən problemə münasibət üsulunu göstərmişdir. Deməli, suallara cavab tapmaq məqsədilə problemi əvvəlcə Quran əsasında nəzərdən keçirmək lazımdır. Qabaqcadan fərziyyələr irəli sürmək və bu fərziyyələrə Quranda cavab axtarmaq doğru deyildir. Yəni, Quranı fərziyyələrə cavab axtardığımız kitaba çevirmək olmaz. İkinci addımda Peyğəmbərin həyatına müraciət edilməlidir. Müəyyənləşdirmək lazımdır ki, həmin məsələdə Peyğəmbər Quranın ümumi hök-münə işarə edibmi, problemlə əlaqəli hansı əməli təc-rübə qoyub-gedibmi. Əgər bu məsələdə Peyğəmbərdən bir hədis (izah) rəvayət olunubsa, bu onun qoyduğu qayda üçün dəlil deyildir; əksinə, metodu izah edən mənbədir, sözügedən problemin həllini göstərən faktdır.

Peyğəmbərin adından daha az hədis danışmağa çağırış bu dövrün səciyyəvi cəhəti idi. Bu dövrdə ilk rəvayətçi ilə yanaşı, bəzən başqa rəvayətçi də tələb olunurdu.

Mətnin tənqidinə gəlincə, məsələn, Buxari və Müslim rəvayət edirlər ki, əri Fatimə bint Qeysi üç talaqla boşamış, Peyğəmbər də onun üçün nə yaşayacağı yer, nə də dolanışiq təyin edibmiş. Həzrət Ömər deyir: "Əzbərləyib-əzbərləmədiyinə əmin olmadığımız bir qadının sözündən ötrü Allahın kitabını və Peyğəmbərinin sünnə-

¹ Əbu İsa Məhəmməd ət-Tirmizi. əl-Came əs-səhih /Çapa hazırlayan və şərh edən: Əhməd Şakir. Qahirə, 1975, IV cild, səh. 420, hədis № 2101.

sini bir kənara ata bilmərik. Allah Təala buyurur: “(Ya Peyğəmbər!) Övrətləri boşadığınız zaman onları gözləmə müddətlərində (heyzdən pak olduqdan sonra) boşayın. Gözləmə müddətini (iddəti) sayın. Rəbbiniz olan Allah-dan qorxun. Onları – açıq-aşkar bir pis iş (zina) etməyə nə qədər – (gözləmə müddəti qurtarmamış) yaşadıkları evlərdən çıxartmayın və onlar özləri də çıxmasınlar. Bu, Allahın hədləridir (hökmləridir). Allah müəyyən etdiyi hədləri aşan kimsə özünə zülm etmiş olar. Nə bilirsən, ola bilsin ki, Allah bundan sonra bir iş icad etsin (ərin ürəyinə yenidən zövcəsinin məhəbbətini salsın və onlar barışsınlar)” (ət-Talaq, 1)¹.

Həmçinin Həzrət Aişə bəzi səhabələrin Peyğəmbərin adından danışdıqları bir sıra hədislərə düzəlişlər etmişdir. Məsələn, ailəsinin ağlamağı ucbatından ölünün qəbirdə əzab görməsi ilə əlaqəli hədisə düzəliş etmiş, aşağıdakı ayəni oxumuşdur: “Hər kəsin qazandığı günah ancaq özünə aiddir. Heç bir günahkar başqasının günahını daşımaz” (əl-Ənam, 164)².

4.2.2. Peyğəmbərin əməlləri ikiyə bölünür:

Birincisi, Quranın “möhkəm” əmrlərini həyata keçirmək üçün zəruri əməllərdir. Məsələn, “Namaz qılın, zəkat verin”³ ayəsi Qurandakı ümumi hökmü bildirir. Daha sonra Peyğəmbər *(Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!)* öz əməlləri ilə bu ayənin təfsilatını vermiş və demişdi: “Məni necə görmüşsünüzsə, elə də namaz qılın”. Yaxud: “Həccin ayinlərini məndən öyrənin”.

¹ Hədisi Buxari rəvayət etmişdir.

² Hədisi Buxari və Müslim rəvayət etmişlər.

³ “əl-Bəqərə” surəsi, 43-cü ayə.

İmam Qəzaliyə görə, Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) hər hansı bir hərəkəti (əməli) ümumilik¹ (*ümmum*) ifadə etməyib, mötəbər dini hökmü izah etməsi ilə səciyyələnir².

Belə əməllər vəhyə söykənən təbliğlə əlaqəlidir.

İkinci kateqoriyaya daxil əməllər isə subyektiv olub, Peyğəmbərin şəxsi ilə əlaqəlidir, şəraitə görə meydana çıxmışdır. Alimlər buraya Peyğəmbərin təbliğlə əlaqədar olmayan işlərini, xarakterik davranışlarını aid edirlər. Buraya, ola bilsin ki, Peyğəmbərin ictihadları, anadangəlmə xüsusiyyətləri də daxildir.

Sünnənin ayrıca qanunverici tərəf olmağı məsələsi bu dövrdə qaldırılmamışdı. Bu üzdən İbn əl-Qəyyim bildirmişdi ki, Peyğəmbərin vəzifəsi Qurandakı hökmləri müfəssəl şəkildə izah etmək, bəzi ehkamlarla əlaqəli şərtləri, çərçivələri, vaxtları, situasiyaları müəyyənləşdirmək idi. Üsulşünaslar bu cür hökmləri “pozitivist hökmlər” adlandırmışlar.

Bu dövrdə səhabələr Peyğəmbərin tətbiqi işləri əsasında Quranı başa düşməyə cəhd göstərirdilər. Bu da onlara dini mətn (*nəss*) və situasiyalara düzgün münasibət bildirmək imkanı vermişdi.

4.3. Rəvayətçi nəslin meydana çıxması

Vəfatından sonra Peyğəmbərin qoyub getdiyi boşluq asanlıqla doldurula bilməzdi. Amma Quranın inşa etdiyi, Peyğəmbərin də bəzədiyi “bina” davam gətirmiş, ərəb qəbilələrinin dönüklüyünə müqavimət göstərmiş, ümmə-

¹ Bütün tərəflərini əhatə edildiyi ümumi anlayış, söz

² Əbu Hamid əl-Qəzali. əl-Müstəsfa min elm əl-üsul. Beyrut: “Dae əl-kutub əl-elmiyyə”, hicri 1413, səh. 238.

tin birliyini qoruyub saxlamışdı. Bütün bunlar “öyrənən” nəslin rəhbərlərinin, xüsusən Əbubəkr, Ömər, Əli, Möminlərin anası Aişə və digər “oxuyan” (*qare*) səhabələrin xidməti sayəsində olmuşdu. Nəticədə islam açıq-aydın qalmış və müsəlmanlar Peyğəmbərin vəfatının yaratdığı boşluğa baxmayaraq, qanunvericilikdə boşluq hiss etməmişdilər. Halal da, haram da aydın idi, yerdə qalan şübhəli məsələləri azacıq düşünməklə, ictihad etməklə Qurandakı universal, ümumi və məzmunu açıq ayələrin ehtiva etdiyi ayrı-ayrı detallar kateqoriyasına daxil etmək mümkün idi. Peyğəmbərə dərin sevginin təkcə qanunvericiliyə deyil, həm də ümmətin ayrı-ayrı qruplarının həyatında öz əksini tapmış digər sahələrə də təsiri olmuşdu. Bu təsir sonralar fiqhdən də yan keçməmişdi.

Fəthlər davam etdikcə islam daha geniş coğrafiyada yayılır, xalqlar müsəlman olur, yerinə və dövrünə uyğun çoxlu sual və problemlər meydana çıxırdı. Müxtəlif mədəniyyətlərin bir-biri ilə təması müsbət və mənfi nəticələr doğurmuşdu. “Öyrənən” nəslin dövründə olmayan fikirlər, ideyalar meydana çıxmışdı. Quranı birbaşa Peyğəmbərdən öyrənən nəsil yeni suallara cavab tapmaq üçün Quranla yanaşı başqa mənbələrə də ehtiyac hiss etməyə başladı. Təbii idi ki, ilk olaraq, ayələri təfsir etmək lazım gələcək, bu da yeni nəslin qanunvericilik və ideoloji tələbatlarının təmininə kömək edəcəkdi. Amma şəxsi görüşlər əsasında bir çox suala cavab tapmaq mümkün deyildi. Odur ki insanlar rəvayətlərə müraciət etdilər, hədisləri toplamağa, Peyğəmbərin həyatı ilə əlaqəli hər şeyi öyrənməyə başladılar.

4.3.1. Ömər ibn Əbdüləziz və hədislərin yazıya köçürülməsi

İslam tarixində hədislərin ilk dəfə yazıya köçürülməsi Ömər ibn Əbdüləziz və atası Əbdüləzizin dövrünə təsadüf edir. Onlar müraciət edilən mənbələrin bir-birindən fərqləndiyini müşahidə etmiş, Sünnəni müxtəlif fiqhi məzhəblərin alternativini halına gətirməyə cəhd göstərmişdilər. Əvvəlcə Əbdüləziz, daha sonra oğlu Ömər güman edirdi ki, bütün hədisləri toplayıb Quranla yanaşı, ayələrin tətbiq üsulu olaraq insanlara təqdim etsələr, müsəlmanlar arasındakı fitnə-fəsad, parçalanma aradan qalxacaqdır. Yeni nəsil – rəvayətçi nəslə yaranırdı və bu nəsil əvvəlki nəsildən fərqlənirdi. Əbdüləziz və Ömərə görə rəvayətlər Quranla yanaşı, əlavə və ayrıca qanunvericilik dəliləri tapmaq üçün deyildir. Çünki Quranın Sünnə ilə əlaqəsi belə bir yanaşmaya imkan vermir. İdeyalar dərman kimidir: yan təsirləri də vardır. İlk nəsil – “öyrənən” nəsil rəvayətlərin cəm edilməsi fikrinin yan təsirlərindən ehtiyat etdikləri üçün rəvayətlərin yayılmasına imkan vermir, Quranla maraqlanırdılar. Amma rəvayətlər yayıldıqda vəziyyət dəyişdi. Birinci nəslin qorxduğu baş vermişdi. Məhz bu qorxu üzündən Həzrət Ömər hədisləri topladıqdan sonra onların yazıldığı vərəqləri məhv etmiş, ondan əvvəl isə Həzrət Əbubəkr hədislərin cəm edilib-edilməməsində tərəddüd göstərmişdi.

4.4. Fəqihlər və fiqh nəslə

“Fiqh” anlayışı hicri 40-cı ildən elmə daxil olmuşdur. Bu ona görə idi ki, hədislər geniş yayıldıqdan sonra fiqh də intişar tapmışdır. Hədislər Quranı izah edən Sünnəni başa düşmək üsulu olmaq, ümməti birləşdirmək əvəzinə,

din və fiqh üsulşünaslığı, eləcə də fiqh alimlərinin əlində şəxsi görüş və məzhəblərin, qrupların legitimliyi vasitəsinə çevrilmişdi. Hədislərin yazıya köçürülməsindən çox keçmədi ki, insanlar hədislərə Quranın peyğəmbərcəsinə başa düşülüb, izah və tətbiq edilməsi vasitəsi kimi deyil, Allahın kitabı ilə yanaşı duran mənbə gözü ilə baxmağa başladılar. Hətta bəziləri hədisləri Qurandan üstün hesab edirdilər. Beləliklə, Quran böyük ölçüdə tərk edilmiş, ya da neytrallaşdırılmışdı. Özü də o bəhanə ilə ki, bəs Quran çoxmənalı sözlərin olduğu kitabdır, dil baxımından ecaz kardır, odur ki hər adam onu başa düşə bilməz. Bununla da insanlar fiqhə və hədislərə üz tutdular¹.

Belə bir yanlış fikir geniş yayılmışdı ki, Quranda hökm ayələrinin sayı heç beş yüzü keçmir və müctəhid əsas diqqətini bu ayələrə verməlidir. Hətta bu ayələri də “et və etmə” ilə başlanan yarımkateqoriyalara ayırmışdılar. Onu da bildirdilər ki, Quranın hökmləri axirəti təsvir etmək, məsəllər, əhvalatlar danışmaq, öyüd-nəsihət vermək və s. üçündür. Nəticədə Quran təkcə bir qrup dəlillərin öyrənilməsi üçün tələb olunan kitab halına gəldi. Bəzi alimlər bu ayələrin sayının 330 olduğunu bildirirlər: ibadət hökmləri – 140 ayə; ailə ilə əlaqəli hökmlər – 70

¹ Müəllifin məsələyə baxışı çox primitivdir. O, fiqh və hədislərə olan tələbatı lazımi şəkildə açıb göstərə bilməmiş, islam hüququnun dinamikliyi, müxtəlif dövr və coğrafiyalara uyğunlaşdırılması və bu vaxt Peyğəmbər təcrübəsinə müraciət faktlarını sərf nəzər etmişdir. Müəllif unudur ki, Sünnə Quranın izahı və tətbiqi formasıdır; Quranı heç bir izah və şərhə yol vermədən kor-koranə tətbiq etmək Peyğəmbərə xas olmamışdır. Peyğəmbər Allahın təlimlərini, hətta yaşadığı dövrdə tətbiq edərkən açıqlamış, təcridilik qaydasından çıxış etmişdir. Sonralar daha mürəkkəb situasiya və hallar qarşısında mövcud ayələrin daha düzgün tətbiqi zərurəti meydana çıxdıqda Peyğəmbər təcrübəsinə, onun izah və tətbiq tərzinə ehtiyac yaranmışdı – *tərcüməçinin qeydi*.

ayə; sosial münasibətlərə dair hökmlər – 70 ayə; cəzalarla əlaqəli hökmlər – 30 ayə; məhkəmə və şahidliklə əlaqəli hökmlər – 20 ayə. Onlar hökmlərlə əlaqəli hədislərin sayını isə 1100 göstərmişdilər. Bəzi alimlər demişlər: “Hökm hədislərinin sayı hökm ayələrinin sayı qədərdir. Necə tətbiq edildiyini göstərmək üçün, sanki, hər bir ayə ilə əlaqəli ayrıca hədis mövcuddur: sosial münasibətlərlə əlaqəli 70, cinayət və cəzalandırma ilə əlaqəli 20, mülki hallarla əlaqəli 90 ayə”¹.

Digər məsələlərə dair hədislər isə əsas dini mətnlər rolunu oynamalıdır. Məhz bu hədislərdən “kök məsələlər” (*üsul*) və “budaq məsələlər” (*füru*) çıxarılır, çətin vəziyyətlərdə onların əsasında fitva verilir.

Bəziləri bütün hədisləri hökm mənbəyi saymış, hətta birbaşa hökm ifadə etməyən hədisləri də ehkam hədisləri kateqoriyasına daxil etmişlər. Onlar bildirirdilər ki, madam ki Peyğəmbər həmin hədislərdəki əməlləri etmiş, yaxud təsdiqləmiş, ya da onların edilməsinə icazə vermişdir, onda bu hədislər mübahlıq² bildirir. Buna görə də onlar mübahlığı hökm hesab etmişlər. Məhz bundan sonra alimlərin arasında parçalanma meydana çıxmış, “Rəy əhli” və “Hədis əhli” məktəbləri yaranmışdı.

Bu yerdə, Quran və Sünnənin eyniləşdirilməsi təsəvvürünün doğurduğu təhlükəli hallardan danışmaq istəyirik.

1) İlk nəslin Quranı başqa sözlərlə qarışıq salmamaq həssaslığı sonralar yox olmuşdu. İnsanlar hədislərlə o

¹ Bax: Məhəmməd əl-Xüzəri. İslam qanunvericiliyi tarixi. Beyrut: “Dar əl-fikir”, 1967.

² Şəriətə görə edib-etməməyimizdə sərbəst olduğumuz işlər mübah adlanır – *tərcüməçinin qeydi*.

şəkildə məşğul olmağa başladılar ki, Quran kəlamçıların, üsulşünas və fəqihlərin müraciət etdikləri adi dəlil-sübut mənbəyinə çevrildi. Kimsə ancaq Quranla Allahı xatırlayardısı, yaxud təkcə Qurandan dəlil gətirərdisə, ona qarşı çıxıb deyirdilər: “Sünnə Qurana hökm kəsir, Quran isə Sünnəni mühakimə etmir”. Belə təsəvvürlər imam və məşhur alimlərin nəzərində məqbul hala gəlmişdi. Məsələn, Məkhula istinadən Övzai, Övzaiyə istinadən İsa ibn Yunis, İsa ibn Yunisə istinadən Səid ibn Mənsur demişdir: “Quranın Sünnəyə ehtiyacı Sünnənin Qurana ehtiyacından çoxdur”. Övzai demişdir: “Yəhya ibn əbu Kəsir deyib: “Sünnə Qurana hökm kəsir, Quran isə Sünnəni mühakimə etmir”.

Fəzl ibn Ziyad demişdir: “Mənə gəlib çatıb ki, Əbu Abdullahdan (Əhməd ibn Hənbəli nəzərdə tutur) “Sünnə Qurana hökm kəsir” sözü haqqında soruşduqda deyibmiş: “Mən bu sözü dilimə gətirmərəm. Amma belə deyə bilərəm: “Sünnə Quranı izah edir, ona aydınlıq gətirir”. Fəzl deyir: “Eşitdim ki, Əhməd ibn Hənbəldən soruşublarımı: “Sünnə Qurandan nəyisə qüvvədən sala bilərmimi?” Deyibmiş: “Quranı ancaq Quran qüvvədən sala bilər”. Əbu Ömər demişdir: “Bu, Şafeinin sözüdür: “Quranı ancaq Quran qüvvədən salar”. Bu da Allahın aşağıdakı sözünə görədir:

“Biz bir ayənin yerinə digər bir ayəni gətirdikdə” (ən-Nəhl, 101);

“Biz (zaman, məkan və şəraitin tələbinə görə) hər hansı bir ayəni (ayənin hökmünü) ləğv edir və ya onu unutdururuqsa, ondan daha yaxşısını, yaxud ona bənzərini gətiririk” (əl-Bəqərə, 106)¹.

¹ İbn Əbdülbərr. Came bəyan əl-elm və fəzlih. Qahirə, 1978, II

Həmin fəqihlərin tarixdəki yerləri, sözügedən təsəvvürlərin meydana çıxdığı şərait nə olursa-olsun, yuxarıdakı sözlər göstərir ki, problem mövcud idi: insanlar Quranla yanaşı hədislərlə qanun çıxarır, hədislərin Quranla eyniyyətini iddia edirdilər. Onlar bu məsələdə Miqdam ibn Mədi Kürbün dediyinə istinad edirdilər. Miqdam rəvayət edir ki, Peyğəmbər demişdir: “Mənə Quran və onun eynisi verilməyibmi?! Mənə Quran və eynisi verilməyibmi?! Vaxt gələcək tox birisi taxtına yayılaraq deyəcəkdir: “Sizə bu Quran bəsdir. Onda haram gördüyünüzü haram hesab edin, halal gördüyünüzü də – halal. Sizə ev eşşəyinin əti haram deyilmi?! Azı dışı olan yırtıcı heyvanların əti haram deyilmi?! Müahidin¹ var-dövlətindən itmiş hissəni mənimsəmək haram deyilmi?! Əgər sahibi bu hissəni lazımsız bilərsə, bu başqa”².

2) Onların əksəriyyətinə görə, hədislər, hətta ahad hədislər ayələri, Quran da hədisləri qüvvədən salır. Onlar güman etmişlər ki, Quranla – dinin bütünlükdə söykəndiyi mənbə ilə Sünnə – tətbiq, izah və yozum bildirən tabe mənbə arasında nəsx³ ilə aradan qaldırılması mümkün olan ziddiyyət vardır. Nəzərə almayıblar ki, belə bir iddia təhlükəli nəticələr doğura bilər. Ən azından, bu o deməkdir ki, Allahla Peyğəmbər arasında fikir ayrılığı mövcuddur və belə bir ziddiyyətdən xilas olmağın yolu “nəsx”dən keçir. İmam Şafei belə bir təhlükənin yarana biləcəyini iti zəkası ilə dərk edərək Sünnənin Quranı qüvvədən salması iddiasını rədd etmişdir. Həmçinin o,

cild, səh. 130.

¹ Müqavilə bağlayan, öhdəlik götürən tərəf, şəxs.

² Əbu Davud Süleyman əs-Sicistani. Sünən Əbu Davud. Dəməşq: “Dar ər-risalə əl-ələmiyyə”, 2009, IV cild, səh. 200.

³ Bir dini mətnin digərini qüvvədən salması.

Quranın da Sünnəni qüvvədən salması iddiasını qəbul etmirdi. Şafei “azid” (dəstək verən, kömək edən, təsdiqləyən) ideyasını irəli sürürdü. Yəni, Quranı Quran qüvvədən sala bilər; ilk baxışdan bu və ya digər ayəni qüvvədən salmış kimi görünən hədislər, əslində, həmin ayəni qüvvədən salan başqa ayəni təsdiqləyən hədislərdir. Eyni şeyi Sünnəyə münasibətdə də deyə bilərik: bir hədis digərini qüvvədən salır, daha sonra qüvvədən salan hədisi təsdiqləyən ayə nazil olur.

3) Həmin şəxslər öz ideyalarını möhkəmləndirmək üçün başqa deyimlərdən geniş şəkildə istifadə etmişdilər. Nəzərə almamışdılar ki, Quran qorunmuş kitabdır, batil ona sirayət edə bilməz. Onlar deyirdilər: “Quran çoxlu mənalara olan kitabdır (*həmmali-övcuh*). Deməli, Qurandakı bu mənalara dəqiqləşdirmək üçün ayrıca dəlillərə ehtiyac vardır. Bu vəzifəni isə Sünnə daşıyır. Onun əsasında Qurandakı mənalara dəqiqləşir”. Bu iddia Quranın müfəssəl və açıqlanmış kitab olması ilə ziddiyyət əmələ gətirir. Axı ayələr açıq-aydın dəlillər rolunu oynayır, Quranda hər şey izah edilmişdir. Həmçinin Quran gizli kitabdır. O mənada ki, zaman keçdikcə mənalara üzə çıxır. Çünki Quran müxtəlif coğrafiyalar və dövrlərdə bəşəriyyətin istəyinə cavab verəcək məzmunla sahibdir. Süyuti və başqa alimlər göstərirdilər ki, səhabələr oxuduqları hər bir ayədə yaşadıkları dövrü aşib keçən mənə tapır və deyirdilər: “Bu, hələ yozulmamış şeydir”. Onlar başa düşürdülər ki, ayələrdə yaşadıkları dövrə məlum olmayan gizli məqamlar mövcuddur. Bu məqamlar ona görə gizli idi ki, o dövrdə onlarla əlaqəli situasiya özünü hələ göstərməmişdi. Deməli, Quran başqa dövrlərin də problemlərini özündə ehtiva edən mənbədir.

Kaş onlar Quranı mübhəmlikdə, qaranlıq məqamların mövcudluğunda ittiham etməyə idilər. Quran açıq-aydındır, asandır, – bu ki Quranın özü-özünə verdiyi qiymətdir.

4) Onlar onu da iddia edirlər ki, Quranın mətnləri məhdud, reallıq isə daima dəyişən, bir-birini əvəz edən hadisələrdən ibarətdir. Elə isə, yarana biləcək qanunvericilik boşluğunu doldurmaq üçün əlavə dəlillər tələb olunur. Onlar bunu iddia edərkən aşağıdakı ayəni nəzərdən qaçırlar:

“Rəbbin unudan deyildir” (Məryəm, 64).

Əgər Quran hər şeyi izah edirsə və Allah Təala onda heç bir şeyi nəzərdən qaçırmayıbsa, bu o deməkdir ki, Quranda müctəhidin milyonlarla xüsusi məsələni müəyyənləşdirə biləcəyi ümumi (əsas, universal) qaydalar, hökmlər, təlimlər mövcuddur. Deməli, Qurandakı ümumi, mütləq və universal hökmlər insan həyatının ayrı-ayrı məsələlərini ehtiva edə bilər.

“(Ya rəsulum! Müşriklər) sənin yanına gəlib elə bir məsəl çəkməzlər ki, Biz sənə (onun) doğrusunu və (onların gətirdikləri misallardan) izahatca daha yaxşısını gətirməyə” (əl-Furqan, 33).

Quran həyatda ən düzgün olana yol göstərir. Quranın xüsusi dili və aşkar üslubu vardır. Amma müsəlmanların da başına əvvəlki xalqların başına gələn gəlmişdir: dinin düzgün dərkində yoldan çıxmış, bidət və əlavələrə meyl göstərmişlər. Nəticədə yuxarıda nöqteyi-nəzərlər bərqərar olmuşdur. Onlar hədislərə kömək məqsədilə Quranın yerini daraltdıqdan sonra həm Quranı təcrid etmiş, həm də hədislərə etinasız yanaşmış, özlərinin müəyyənləşdirdikləri, “fiqh üsulu” adlandırdıqları qaydalarla məşğul

olmağa başlamışdılar. Onlar Quranı çox vaxt mətləbdən kənar izah edirdilər. Daha sonra onlar hədislərin rəvayət edilməsində ciddiliyi itirmiş, bir ravidən eyni hədisi bilən ikinci ravi-şahid tələb edən Həzrət Əbubəkrin, Ömər, "oxuyan" səhabələrin, "öyrənən" nəslin başbilənlərinin metodundan uzaqlaşmışdılar. Hicri 40-cı ilədək bu metod davam etmişdi. Həmçinin Həzrət Əli bir ravi ikinci ravi-şahidi gətirə bilmədikdə ondan dediklərinin doğruluğuna dair and içməyi tələb edirdi.

**4.4.1. "Quran Sünnədən əvvəl gəlir" deyiminin
"hökmlərdə Sünnənin Quranı qabaqlaması"
iddiasına əks olmağı**

Bu nəsil iyerarxiya cədvəlində Sünnəni Qurandan sonra yerləşdirməklə problemin həll edildiyini fikirləşirdilər. Amma bu, problemi daha da mürəkkəbləşdirmiş, onun başqa formada meydana çıxmasına səbəb olmuşdu. Belə yanaşma sözləri, davranışları, hərəkətləri və həyat tərzində Peyğəmbərin ayələrinə uyması ilə Quran arasındakı qırılmaz əlaqəni üzə çıxarmırdı. Onlar Sünnənin ayrıca qanunverici mənbə olduğunu isbatlamaq istədikdə ancaq üç məsələni sübut göstərə bilmişdilər: bir qızla bibisini eyni nikah altına almaq; ev eşşəyinin ətinin yeyilməsinin haram edilməsi, yırtıcı dişləri olan quşların ətinin yeyilməsinin haram olması.

Hətta güzəştə gedib Sünnənin ayrıca qanunvericilik statusunu qəbul etsək də, bu, hədislərin hökm çıxaran dəlil rolu oynadığını iddia etməyimiz üçün bəs deyildir. Bununla yanaşı, bəzi fəqihlərin ahad hədisləri Qurandakı "zahir" ayələrdən üstün hesab etmələri, Quran ayələrinə ahad hədislərlə xüsusi məzmun kəsb etdirmələri, "müt-

ləq” ayələri məhdudlaşdırmaları, “mücməl” ayələrə aydınlıq gətirmələri də ziddiyyət yaratmışdı. Bu baxımdan belə bir iddia və ya qayda Quran və Sünnə arasındakı əlaqənin müəyyənləşdirilməsinə ciddi təsir göstərməmişdi.

4.4.2. İstinad metodologiyasının meydana çıxması

İstinad anlayışı hicri 140-cı ildən sonra meydana çıxmışdır. Alimlərin böyük əksəriyyəti hicri II əsrin sonunu istinad metodologiyasının tətbiq edilməsinin başlanğıc tarixi hesab edirlər. Bu o deməkdir ki, hicri 140-cı ilədək toplanmış hədislər və bu hədisləri danışmış rəvayətçilər yoxlama, “cərh” və “tədil” əməliyyatına tabe tutulmuşdılar. Həmin dövrdə tənqidçilər, çox güman ki, hədislərin mətnini, özü də ibtidai şəkildə tənqid edirmişlər. Bu tənqidin ümumi məzmunu bu idi ki, bir hədisin mətni eyni mövzuda mötəbər ravilərin danışdıqları başqa mətnə əks olmasın. İstinad məsələsi gündəmə gəldikdə bu və ya digər hədisşünasın əsas qayğısı tanıdığı və ya görüşdüyü, yaxud hədisləri birbaşa ağzından eşitdiyi şəxsə istinad etmək idi. Bir ravinin istinad etdiyi ravilərin mötəbər olub-olmamağı məsələsi isə araşdırılmırdı, əsas olan həmin ravinin mötəbərliyi idi.

İstinad üsulu hədis alimlərinə görə bu və ya digər hədisin Peyğəmbərə aidliyi məsələsində yarana biləcək şübhələri aradan qaldırmaq üçün lazım idi. Qurana gəlincə, onun istinad üsuluna ehtiyacı yoxdur. Çünki Quran öz mötəbərliyində nəzminə, üslubuna, təsirinə, ecazkarlığına, meydanoxumuşluğuna, insan fitrəti ilə əlaqəsinə söykənir.

Qurana münasibətdə baza prinsipi “inanmaq, yaxud inanmamaq olmuşdur. Hədislərə gəlinə, onların Peyğəmbərə aid olub-olmamağı şübhəli olduğundan istinadın göstərilməsinə, şübhənin uzaqlaşdırılmasına, mötəbərliyin isbatlanmasına ehtiyac vardı. Əksər hallarda bu mötəbərliyin özü də gümanlardan xali deyildi. Çünki Peyğəmbərə aidliyi təsdiq edilməzdən əvvəl istənilən hədis yalan, yaxud doğru ehtimallara açıq idi. İstinad bu ehtimalları dəqiqləşdirmək üsulu olaraq seçilmiş, əsas diqqət birinci rəviyə verilmişdi. Birinci ravi mötəbər idisə, onun istinad etdiyi rəvayətçilərin də mötəbər olmaları güman edilirdi. Bu səbəbdən, hicri II əsrdən sonra hədislərin rəvayət edilməsində “güzəştlər”ə yol verildi. Məsələn, ravilər yoxlama ilə mötəbər hesab edilirdilər. Yəni, bir ravinin hədisləri yoxlanılırdı; əgər hədislər səhih idisə, ravi də mötəbər hesab edilirdi. Əgər bundan sonra o, uydurma və ya qüsurlu olmağı mümkün hədislər rəvayət etsəydi, hədislərin mötəbərliyini yoxlayan şəxs əvvəlki hədislərin mötəbərliyinə istinadən onları da qəbul edirdi¹.

Digər tərəfdən, bəziləri bildirmişlər ki, rəvayətlərdə məhz fitnədən sonra istinad göstərilməyə başlanılmışdır. Amma söhbətin hansı fitnədən getməsi konkret məlum deyildir. Söhbət hansı fitnədən gedir? Bu, böyüyümüz Osmanın şəhid edilməsi fitnəsidirmi? Hədislərlə məşğuliyyət fitnəsidirmi? Mədinəyə hücumu icazənin verildiyi fitnədirmi? Quranın yaradılması iddiası fitnəsidirmi?

¹ Əbdürrəhman ibn Yəhya əl-Müəllimi. Ət-Tənkil bima fi tənib əl-Kövsəri min əl-əbatil // çapa hazırlayan: Məhəmməd Nasirəddin əl-Əlbani. Ər-Riyad: “Dar əl-məarif”, hicri 1386, II cild, səh. 66-67.

Mürciəlik fitnəsidirmi? Fitnələr çoxdur. Bəzilərinə görə, fitnə qapının sındırılması, bəzilərinə görə isə Həzrət Ömərə sui-qəsdlə başlanmışdır.

Beləliklə, növbəti mərhələdə çoxlu hədis materialı ilə qarşılaşırıq. Xətib Bağdadi (hədisşünaslar onu əhli-hədis məktəbinin erkən nəslinin sonuncu nümayəndəsi hesab edirlər) əhli-hədis məktəbini tənqid edərək yazırdı: “Dövrümüzdə bir dəstə adam əvvəlki nəsillərin yolundan uzaqlaşmış, ravilər və rəvayətlərin vəziyyətini, pis və yaxşının yolunu öyrənmədə əcdadların üsuluna biganə qalmışdır. Onlar hökmlərdən qanunauyğunluqların çıxarılmasına əhəmiyyət vermədən, bu qanunlar əsasında halal və haram fiqhindən ibarət “anbar” formalaşdırmadan bütün güclərini hədislərin yazılması və cəm edilməsinə vermişlər. Onlar ancaq hədislərlə kifayətlənir, səhifələrdə onları yazmaqla işi bitmiş hesab edirlər. Onlar təcrübəsizdirlər, kitab daşıyanlardır, ağır məşəqqət altına girmişlər, uzaq diyarlara səfər etmiş, yorğunluq və səy onlara yüngül görünmüş və onlar yol miniyinə əyləşmiş, canları və mallarını fəda etmiş, qorxu və vahiməyə qalib gəlmişdilər. Onlar bütün bunları əvvəlki istinadları tapmaq üçün edirdilər. Onları bundan başqa heç nə maraqlandırmırdı. (İş o yerə çatmışdı ki) ədaləti sübut olunmayandan, dürüstlüyü olmayandan (məlumat) əxz edir, hədislərinin mötəbərliyindən əmin olmadıqları şəxslərdən (hədis) rəvayət edir, öz səhifəsini belə yaxşı oxuya bilməyən, rəvayət şərtlərinə əməl etməyən, “müs-nəd”, “mürsəl”, “məqtu”, “müttəsil” arasında fərq qoymayan, hədis eşitdiyi müəlliminin adını yadında saxlamayan şəxsdən dəlil-sübut gətirir, məzhəbində fasiq, dinində bidətçi, etiqadında pozuq olandan (hədis) yazır,

özü də bunu caiz, canlı nitqin mötəbər olduğu, istinadın da əvvələ gedib çıxdığı təqdirdə (hədisi) rəvayət etməyi vacib görürdülər... (Sonralar) onlar müxtəlif istinadlarla üz-üzə qalsalar da, onları dəqiqləşdirmədilər. Onlardan birinin hədislə məşğul olmağı bir küfəlidən keyfiyyətinə, haradan əldə edilməsinə bələd olmadığı ərzağı almağına oxşayırdı. Beləliklə, yaxşı pisə, səhih də “zəif”ə qarışmışdı. Əgər istinad və ya hədislə bağlı bir problem haqqında ona sual verilsəydi, donub qalar, saqqalı ilə oynamağa başlayıb, cahilliyindən xəbər verən tərzdə burnunu silərdi, özü də dəyirman daşını hərlədən eşşək kimi!”¹

Xətib Bağdadi Hədis məktəbi tərəfdarlarına insafla yanaşmış, bəzilərini tənqid etmiş, Rəy məktəbi tənqidçilərinin onlara hörmətsizliyinin bəzi səbəblərini izah etməyə cəhd göstərmişdir. Hər bir halda, o bizə həmin dövrdə iki məktəbin yaratdığı böhranın tablosunu təqdim etmişdir.

4.5. Təqlidçi nəsillər

Fiqh məzhəbləri bərqərar olub, ictimad sərbəstliyi ətalətlə əvəzləndikdə təqlidçilər imamların məzhəbləri üzərində çalışmağa, onların tərifəlayiq keyfiyyətləri haqqında yazmağa, insanları onların arxasınca getməyə təşviq etməyə başladılar. Bəziləri həmin imamların sözlərini dini mətnlər (nəss) halına gətirmişdilər. Başlanğıcda çoxları “hədislər Quranı əhatə edir” bəhanəsi ilə Qurandan çox hədislərlə məşğul olmuş, daha sonra fiqh imamlarının sözlərinə hədislərdə dəlil axtarmağa başla-

¹ Əhməd ibn Əli ibn Sabit Əbubəkr əl-Xətib əl-Bağdadi. əl-Kifayət fi elm ər-rivayət // çapa hazırlayan: Əhməd Ömər Haşim. Beyrut: “Dar əl-kitab əl-ərəbi”, 1986, “Ön söz” hissəsi.

mışdılar. Nəticədə hədislərlə deyil, fiqhlə daha çox məşğul olmaq təmayülü meydana çıxmışdı. Onlar imamların sözlərini o qədər yayıb, o qədər sağa-sola çəkдилər ki, şəriətin həmin sözlərdən ibarət olmağı təsəvvürü yaranadı. Hətta hənəfi fəqihi Kərxi yazırdı: “Qayda budur ki, məzhəbdaşlarımızın sözünə müxalif düşən istənilən ayə qüvvədənsalınmaya (nəsx), yaxud seçimə (tərcih) təhkim olunur. Amma məqsəduuyğundur ki, uyğunlaşdırma naminə həmin ayə təvil edilsin!”¹

Yuxarıdakı iqtibas göstərir ki, məzhəb təəssübkeşliyi həmin dövrdə xəstəlik səviyyəsinə çatmış, əsas mənbə ikinci dərəcəli mənbəyə tabe edilmişdi. Fiqhdə və üsulşünaslıqda ictihad əməliyyatları dayandıqda, yaxud II əsrdəki kimi intensiv şəkildə, ruh yüksəkliyi ilə davam etdirilmədikdə eyni durğunluq hədisşünasları da çulğamışdı. İstinad metodologiyası haqqında da “inkişaf etdirilmədi” demək mümkündür. Bundan sonra bu və ya digər müəllimin yanında təhsil almadan, yaxud alaraq hədis yazmaq və rəvayət etmək qaydası yayıldı.

Danmaq mümkün deyildir ki, siyasi çəkişmələr bəzən hədis uydurmasına səbəb olmuşdur. Buraya, məsələn, ərəblərlə qeyri-ərəblərin çəkişmələri daxildir. Çəkişən tərəflərə hədislərlə öz mövqelərini əsaslandırmaq və möhkəmləndirmək lazım idi. Çünki Quranda bunun üçün ayə, yaxud dəlil tapmaq mümkün deyildi. Bunun üçün bəziləri uydurma hədislərlə problemdən xilas olmaq yoluna əl atdılar. Bəziləri də müəyyən şəhərlərin, qəbilə və xalqların, imam və alimlərin üstün keyfiyyətlə-

¹ Əli ibn Məhəmməd əl-Bəzdəvi. Üsul əl-Bəzdəvi – Künz əl-vüsul ilə mərifət əl-üsul. Karaçi: “Cavid-bərs”, (çap tarixi göstərilməyib), səh. 373.

rinə dair uydurma hədislər yaydılar. Şafei, Əbu Hənifə, xaricilər, qədərilər haqqında bizə gəlib çatmış hədislər bu qəbildəndir. Belə hədislərin ciddi surətdə öyrənilməsinə, tənqid obyektinə seçilməsinə, “zəif”inin səhihindən ayırd edilməsinə ehtiyac vardır.

4.6. Rəvayətlər Qurandan üstün deyildir

Allah Təala Qurani-Kərimi üslub, nəzm, struktur bütövlüyü, məzmun, asanlıqla təsir göstərmə baxımından fərqləndirmiş, ondakı surələrə oxşar ikinci bir surə yazma bilməyəcəklərini bildirərək insanlara meydan oxumuşdur. Onlar da müxtəlif səbəblərdən, o cümlədən Quranın şübhələrdən, ziddiyyətlərdən uzaq olmağına görə bunu edə bilməmişdilər. Quran mötəbərliyi qəti, ayələri açıq-aydın kitabdır:

“Əlif, Lam, Ra! Bu, ayələri himət sahibi, (hər şeydən) aqah olan (Allah) tərəfindən təsbit olunmuş, sonra da müfəssəl izah edilmiş bir kitabdır” (Hud, 1).

Quranın mötəbərliyi kiminsə onu rəvayət etməsindən asılı deyildir, heç bir halda, dərəcəsi nə olursa-olsun, hansı isə nəql, çatdırma forması ilə şərtləşmir. Mötəbərliyi ona görə qətidir ki, Quran Allahın sözüdür, ona yalan qarışa bilməz; Peyğəmbər onu Cəbrayıldan təhvil almış, könülləri onu əzbərləməyə, oxumağa, öyrənməyə və yaymağa, yaddaş və sətirlərdə həkk etməyə təşviq etmişdir. Uca Allah peyğəmbərinə onu insanlara oxumağı əmr etmişdir. Məhz Allah Təala Quranın cəm edilməsini, oxunması və qorunmasını öz öhdəsinə götürmüşdür. O, Allahın sözüdür, onun bizə çatması kiminsə onu rəvayət etməsinə görə deyildir.

Amma Əhli-hədis məktəbinin bəzi nümayəndələri hədislərin dərəcəsini qaldırmaq, rəvayət metodunu möhkəmlətmək məqsədilə bildirmişdilər ki, Quran da rəvayət olunmuş kitabdır. Onlar bu iddia ilə sonralar “qiraətlər” və “qiraətşünaslıq” adlandırılan şeyi həyata keçirmək məqsədi güdürdülər. Çünki qiraətlər məhz rəvayətlərə əsaslanır. Bizim qiraətlərə öz baxışımız vardır. Bizə görə, Peyğəmbər dilləri Qurana uyğunlaşmayan, yatmayan şəxslərə bəzi qiraətlər əsasında ayələri oxumaq icazəsi vermişdi. Həmin şəxslər, məsələn, “dad” hərfini tələffüz edə bilmir, onun yerinə “zeyn”, yaxud “sin” hərflərini deyirdilər. Onlar həmçinin “ha” hərfinin tələffüzündə çətinlik çəkir, əvəzində “ayn” və (incə) “hə” hərflərini tələffüz edirdilər. Gərək bu icazə Peyğəmbərin vəfatından sonra ləğv edilə idi. Çünki vəfatından əvvəl Peyğəmbərin yanına mələk Cəbrayıl gələrək, Quranı ona iki dəfə oxumuşdu. Həmçinin Osman Quranı əsaslı şəkildə bir kitab daxilində toplatdıqdan və onun forma mötəbərliyinə dair ümmətin böyük əksəriyyətinin razılığını aldıqdan sonra həmin icazənin qüvvədən düşdüyü təsdiqlənməli idi. Bizə Osman və bu işdə onunla əməkdaşlıq edənlərin Quranda hər hansı bir sözü bir neçə qiraət əsasında oxumalarına dair heç nə gəlib çatmayıb. Osmanın dövründə Quranının mötəbərliyini ümmətin təsdiqləməsindən sonra sözügedən icazənin Peyğəmbərin vəfatından sonra yenidən gündəmə gəlməsi olduqca əcaib işdir. Bu, baş verməməli idi. Amma bəziləri bu məsələni istinad və məzmunun yenidən öyrənilməsinə ehtiyacın olduğu bəzi rəvayət və hədislərlə gündəmə gətirdilər. “Yeddi hərf” hədisi də belə hədislərdəndir.

Təkidlə deyirik ki, Allahın kitabının rəvayət yolu ilə mötəbərlik kəsb etməsinə ehtiyacı yoxdur. Biz Quranı ona aid edilən müstəsna və qeyri-müstəsna qiraətlərdən uzaq hesab edirik. Quranın özü-özünü qüvvədən salması ittihamını rədd etdiyimiz kimi, bu iddianı da qəbul etmirik.

Quranla əlaqəli hər şey ilahi mənşəlidir. Əgər Quran rəvayət üsuluna əsaslansaydı, Allah onunla insanlara meydan oxumazdı. Quran rəvayət edilmənin, məlumatları qoruyub-saxlama üsullarının fəvqündədir. Başqa məlumatlar kimi, onu da nisbi vasitələrə təhkim etmək səhv olardı. Odur ki bəzilərinin "Buxarinin "Səhih" kitabı Allahın kitabından sonra ən mötəbər kitabdır" demələri tərbiyəsizlikdir. Çünki Buxarinin "Səhih" kitabı, məsələn, Müslimin "Səhih" kitabından üstün ola bilər. Onda belə demək mümkündür: "Buxarinin kitabı Müsliminkindən, yaxud Əhmədin "Müsnəd"indən və ya Malikin "Müvəttə"indən daha mötəbərdir". Amma hədis kitablarının Allahın kitabı ilə müqayisəsi Qurana qarşı həddi aşmaqdır. Elmə sahib kimsə bu səhvə düşməməlidir. Allahın kitabının tayı-bənzəri yoxdur. Heç bir kitab onunla müqayisə edilə, aralarında paralellər aparıla bilməz. O, bütövlükdə mötəbərlikdir, qətilikdir!

Amma Əhli-hədis məktəbi, sözün həqiqi mənasında, Əhli-rəy məktəbi ilə mübarizə aparən tərəfə çevrilmişdi. Aralarındakı çəkişmə nəticəsində Quranla Sünnənin əlaqəsi probleminin gündəmə gəlməsi ətrafı döyüş meydanına çevirmişdi. Əhli-hədis məktəbi istinad və məzmunu dəqiq şəkildə araşdırılmalı rəvayətləri əsas götürməklə, iddia etmişdir ki, hədislərin ayələr əsasında öyrənilməsinə çağırış möminlərin deyil, zındıq, münafiq və fasiqlərin işidir.

Beşinci fəsil

**HƏDİSLƏRİN YAZIYA KÖÇÜRÜLMƏSİNİN
TARİXİ KONTEKSTİ**

5.1. Giriş

Hədislərin yazıya köçürüldüyü tarixi konteksti tədqiq etmək bizə rəvayət ənənəmizin məruz qaldığı bir çox problemi başa düşməyimizə kömək edəcəkdir.

Ərəblər savadsız xalq olub, Həzrət Məhəmməddən (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) qabaq heç bir peyğəmbər tanımırdılar. Həzrət Məhəmmədə onların arasında 23 il yaşadıqdan sonra vəhy nazil olmuşdu. Bunu onun ətrafında olan hər kəs görür, müşahidə edirdi. Hər kəsin gözü qabağında baş verdiyi üçün vəhy inkaredilməz aksioma çevrilmişdi. Bu səbəbdən Ömər ibn əl-Xəttab Həzrət Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) vəfatına inanmamış, bu barədə ona çatan xəbərləri inkar etmişdi. Peyğəmbərə sevginin könüllərinə hakim kəsildiyi şəxslərin onun vəfatını təsdiqləmələri asan iş deyildir. Peyğəmbərə sevgi imanın təzahürlərindən biri idi.

Peyğəmbərin vəfatını qəbul edə bilməmək üç qrupun yaranmasına təkan verən stimül rolunu oynamışdı:

Birinci qrup siyasətçilərdir. Bu siyasətçilər Peyğəmbərə olan sevgilərini onun üsuluna, hər bir hərəkətinə söykənən xilafət yaratmaqla ifadə etməyə cəhd göstərmişdilər. Buna ən yaxşı misal Həzrət Əbubəkrin Peyğəmbərin vəfatından dərhal sonra baş vermiş dönüklük hadisələrinə münasibətdə qətiyyət nümayiş etdirməsidir. Həzrət Əbubəkrin bu sərtliyinə kimsə əvvəllər təsadüf etməmişdi. O, Peyğəmbərin vəfatından əvvəl və sonra təfriqə çıxarmaq istəyənlərin kökünü kəsmiş, Peyğəmbərin bütün tövsiyələrini yerinə yetirmişdi.

Siyasətçilərin başqa qrupu iddia edirdi ki, Peyğəmbərin hakimiyyəti əhli-beyt imamlarına keçməlidir. Nəticədə Peyğəmbər ümmətin həyatında daha çox “təcəssüm” edəcəkdi.

İkinci qrup peyğəmbərliyin övliyalıq formasında davam etməsini iddia edən sufi və zahidlərdir. Onlara görə, övliya Peyğəmbərin varisidir, möcüzə deyil, kəramət göstərir. Onlar bir-birlərinə çoxlu hədis danışır, Quranla müqayisədə Peyğəmbərin həyatını zahidliyin izahında daha hərtərəfli və təfsilatlı hesab edirdilər. Peyğəmbərə sevgi ucbatından deyirdilər ki, o da onların dairəvi məclis-söhbətlərində iştirak edir. Peyğəmbərin şəninə nəğmələr, şərqlər qoşdular, onun adından heç bir istinad olmayan sözlər danışmağa başladılar. İddia edirdilər ki, Peyğəmbər özü onlara həmin hədisləri danışır. Beləliklə, öz məqsədlərini gerçəkləşdirmək naminə bəzi hədisləri dildən-dilə ötürdülər. Onlar ayələri öz təsəvvürlərinə uyğun şəkildə izah edirdilər. Məsələn, “Şüəra” surəsinin “O Allah ki, səni namaza duranda da görür, səcdə edənlər içində dolananda da” ayələrinə aşağıdakı yozumu vermişdilər: “Bəli, həqiqəti-məhəmmədiyyə bizim zikir məclislərimizdə dolaşır”. Onlar öz iddialarını təsdiqləyəcək çoxlu hədis uydurmuşdular.

Üçüncü qrupa sonralar “alimlər” adı ilə tanınacaq şəxslər: kəlamşünaslar, fəqih və hədisşünaslar daxil idi. Məhz bu qrup tərəfindən Sünnə məfhumunun məzmunu dəyişdirilmişdi. Belə ki artıq Sünnə təkcə Quranın yolu ilə getmək və onu həyata keçirmək demək deyildi; sonrakı dövrdə Sünnə Peyğəmbərin dediyi və ya etdiyi güman olunan hər bir söz və işi özündə birləşdirən anlayışa çevrilmişdi. Alimlər sonralar bu məfhumun məzmu-

nunu daha da genişləndirib bildirdilər ki, Peyğəmbərin sağlığında başqa şəxslərdən meydana çıxan və Peyğəmbərin də inkar etmədiyi hər bir söz və əməl də Sünnəyə daxildir; Peyğəmbər inkar etmirsə, deməli, təsdiqləyir, bu isə həmin əməlin, yaxud sözün, sanki, onun özündən meydana çıxmasına oxşayır. Hədis alimləri Peyğəmbərin susmağı və istəyini də öz maraq dairələrinə daxil etmiş, dərəcə və səviyyələrini müəyyənləşdirmişdilər.

Səhabələr müxtəlif ölkələrə dağılışıqdan sonra hədis alimləri hədisləri toplamaq, yazıya köçürmək üçün yollara düşdülər. Bunun nəticəsində Sünnə Quranın izahı və tətbiqi olaraq deyil, ayrıca anlayış kimi öyrənilməyə başlandı, Quran şəriəti ilə yanaşı, Sünnə şəriəti də meydana çıxdı.

Qeyd edək ki, Peyğəmbər *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* Quranın izah edilməsinə aid olmayan işləri Allaha daha çox yaxınlaşmaq məqsədilə etmişdi. Belə yaxınlaşdırıcı əməllərdən “sünəni-müəkkədə”, yəni təkidlə yerinə yetirilən əlavə əməllər kateqoriyası yarandı. Bu əməllər “fərz” (vacib) əməllərə daha yaxın hesab edilməyə başlandı. Məsələn, fəqihlər “sünəni-müəkkədə” olduğu üçün sübh namazının ilk iki rükəti və birrükətlik vitr namazını tərgitən şəxslə vuruşmağı caiz hesab etmişdilər.

Bu minvalla Sünnə, irili-xırdalı bütün məsələləri diqqətdən qaçırmayan özündəkodeksə çevrilmiş, Peyğəmbəri nümunə götürmək və ona itaət etmək adı altında özünü qəbul etdirmişdi. Peyğəmbər yeganə insan idi ki, sözləri, əməlləri, susmağı, davranışları sevgi ilə, dəqiqliklə, təqdirəsayanlıqla tətbiq edilən qanuna çevrilmişdi.

5.2. Hədislərin yazıya köçürülməsi və yəhudi və yunan mədəniyyətinin təsiri

Mədinə və Xeybərdə yəhudilərin sayı Məkkədəkindən dəfələrlə çox idi. Yəhudilər Mədinədə daha çox əkinçiliklə məşğul olurdular. Peyğəmbər göndərildikdən və Quran nazil olmağa başladıqdan sonra Həzrət Məhəmməd Allahın göstərişi ilə yəhudi və xristianlara xatırlatdı ki, xristianlıq, yəhudilik və islam arasında ortaq platforma mövcuddur; Quran əvvəlki kitabları təsdiqləyir və o bir peyğəmbər olaraq, Həzrət İbrahimin yolu ilə gedir; İbrahim isə yəhudi və xristian deyildi, o, hənif müsəlman olmuşdur. Amma onlar sonuncu peyğəmbərin öz aralarından çıxacağından ümidlərini kəsərək, Həzrət Məhəmmədə düşməncəsinə yox dedilər, onun peyğəmbərliyini təsdiqləmədilər.

Yəhudilər Peyğəmbəri *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* və Quranı inkar etməklə kifayətlənməmiş, həm də Həzrət Məhəmmədin *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* sonuncu peyğəmbər olmayacağı ümidi ilə yaşamışdılar. Onlar sui-qəsdlər təşkil etmiş, tədbir tökmüşdülər, müşriklərin müsəlmanlara qarşı hərbi kampaniyalarını maliyyələşdirmiş, onları silah və pulla təmin etmişdilər. Onlar fitnə-fəsad çıxarmağa, hədis uydurmağa cəhd göstərmiş, kafir və münafıqlarla koalisiyaya girmişdilər. Əbu Hüreyrə deyir: “Kitab əhli (yəhudilər) Tövratı ibri dilində oxuyur, ərəb dilində isə müsəlmanlara izah edirdilər. Bu üzdən Peyğəmbər *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* demişdi: “Kitab əhlini nə təsdiqləyin, nə də təkzib edin”¹.

Bəzi müəlliflər Əbu Hüreyrəyə istinad edilən belə bir rəvayətə müraciət edirlər. Biz həmin rəvayətə heç bir

¹ Hədisi Buxari rəvayət etmişdir.

mötəbər mənbədə rast gələ bilmədik. Rəvayətdə deyilir ki, Əbu Hüreyrə Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) hədislərini, Kə'b isə yəhudilərin kəlamlarını danışmış. Ola bilsin ki, bu, qulaq asanlarda qarmaqarışlıq yaradıbmış: onlar xəbərlərdə rəvayət edirdilər ki, (danışdıqlarını) Əbu Hüreyrədən eşidiblər. Əslində isə danışdıqlarını Kə'bdən eşidiblərmiş¹. Tövrət ərəb dilinə tərcümə edildikdən sonra yəhudi hekayələrindəki yalanlar alimlərə məlum oldu. Müsəlmanlar tərcümə edilmiş Tövrəti təhlil edib, yəhudi hekayəçilərin islam irsinə daxil etdikləri təhrifdən xəbər tutdular. Alimlər müsəlmanları bu hekayələr barəsində xəbərdar edən kitablar yazdılar.

¹ Mən bu rəvayətin göstərilmiş mənbəyinə müraciət etsəm də, eyni məzmununda rəvayətə rast gəlmədim. Amma Bışr ibn Səidə istinadən Müslim ibn Həccacın rəvayət etdiyi belə bir məlumata rast gəldim. Bışr ibn Səid deyir: "Allahdan qorxun, hədislərdən qorunun. Biz Əbu Hüreyrə ilə oturdıq, o da bizə Peyğəmbərdən hədislər, Kə'b əl-Əhbardan kəlamlar danışar və deyərdi: Eşidirdim ki, bizimlə olanların bəziləri Kə'bin adından Peyğəmbərin hədisini, Peyğəmbərin adından da Kə'bin sözlərini danışır". Başqa versiyada deyilir: "Kəbin dediyini Peyğəmbərin, Peyğəmbərin dediyini də Kəbin adından danışır". Bax: Mahmud əbu Rəyyə. Məhəmmədin sünnəsinə gətirilmiş izahlar. Qahirə: "Dar əl-məarif", 1994, səh. 176. Müslim ibn Həccacın kitabına müraciət edib müqəddiməsini oxudum. O, müqəddimədə bəzi ravilərin vəziyyəti, bəzilərinin qüsurları, hər eşidiləni danışmağın qadağan edilməsi, "zəif" ravilərdən hədis rəvayətinə niyyət haqqında danışır. Yuxarıdakı rəvayəti Müslimdə tapa bilmədim. Bax: Müslim ibn Həccac əl-Qüşeyri. Səhihi-Müslim // araşdırıb çapa hazırlayan: Məhəmməd Fuad Əbdülbaqi. Qahirə: "Dar əhya əl-kutub əl-ərəbiyyə", 1955, I cild, səh. 43-44.

Mə'ləmi adı keçən rəvayəti yenidən danışaraq demişdir: "Yezid ibn Harun demişdir: "Şöbənin belə dediyini eşitmişəm: "Əbu Hüreyrə Kə'bdən eşitdiklərini Peyğəmbər və Kə'bin adından danışır, aralarında fərq qoymurdu". Bunu İbn Əsakir danışmışdır. Bax: Əbdür-rəhman ibn Yəhya əl-Mə'ləmi. əl-Ənvar əl-kaşifə lima fi kitab əzva əla əs-sünnə min əz-zələl vət-təzlil vəl-məcəzifə. Beyrut: "Aləm əl-kutub", 1982, I cild, səh. 171.

Süyutinin “Hekayəçinin yalanları barədə seçilmişlərə xəbərdarlıq” (Təhzir əl-xəvass min əkazib əl-qəssas) kitabı buna misaldır. Cahiz “Heyvan” kitabında yazır ki, Kə`b əl-Əhbar demişdir: “Tövratda yazılıb ki, Adəm on xüsusiyyətə görə danlandığı kimi, Həvva da on xüsusiyyətə görə danlanıb”. Cahiz Kə`bin bu sözlərini belə izah edir: “Fikrimcə, Kə`bə istinadən “Tövratda yazılıb ki” sözü ilə rəvayət edilən məlumatların çoxu o deməkdir ki, Kə`b əslində belə deyib: “Kitablarda görürük ki...”. O bununla peyğəmbərlərin kitablarını, yaxud peyğəmbərlərin Süleymanın kitablarından götürdüklerini nəzərdə tuturdu. Onların kitablarında olanlar İşə`ya (İsaiya, yaxud İsayya) və başqalarının kitablarında olanlarla eynidir. Ona istinad etmiş Ömər ibn Xəttab və başqaları onu təsdiqləyirlərsə və Şeyx də xəbərlər uydurmamışdırsa, onda bizə görə, onun (yuxarıdakı) sözündəki mətləb bizim sənə dediyimiz kimidir”¹.

İslamdan əvvəl savadsız ərəb mədəniyyəti ilə Əhli-kitab mədəniyyətinin iç-içə olması islam haqqında qərribə təsəvvürlərin qəbul edilib, bu dinin həmin təsəvvürlərin əsasında başa düşülməsinə zəmin hazırlamışdı. Məsələn, bu dövrdə meydana çıxan cəbərlik təlimi islama zidd olub bütövlükdə yəhudiliyə aiddir. Həmçinin islam “ilahə hakimiyyət”i öz prinsipi olaraq müəyyənləşdirməyib. İslam əvvəlcədən göstərib ki, bu şəriətdə hakimlik (hökm qoymaq, hökm çıxarmaq) Allaha aid məsələdir. O da bu vəzifəni ancaq Qurana vermişdir. Madam ki hakimlik Qurana aid, həm də bəşəri oxuma ilə baş verən məsələ-

¹ Əbu Osman Əmr ibn Bəhr əl-Cahiz. əl-Heyvan // çapa hazırlayan: Əbdüssəlam Məhəmməd Harun. Beyrut: “Dar əl-cil”, 1996, IV cild, səh. 203.

dir, onda islamın Allahın insanı hansı işə məcbur etməsi anlayışını qəbul etməsi mümkün deyildir. Çünki cəbərilik anlayışı Davud və Süleymandan əvvəl israiloğullarında mövcud olan Allahın hökmdarlığı inancı ilə düz və tərs mütənasibdir. Həmin dövrdə yəhudilər inanırdılar ki, Allah müqəddəs torpaqların həqiqi hakimi, peyğəmbərləri isə Onun sarayının keşikçiləridir. Allah xalqla danışmaq istədiyində danışır, peyğəmbərlər isə qulaq asırdılar. Peyğəmbərlər xalqa eşitdirmək üçün səslərini qaldırırdılar. Bundan sonra belə bir hakimiyyətin “sayəsində” onlar “Allahın seçilmiş xalqı” adlandırıldılar, özlərini Allahın oğulları və sevimliləri hesab etdilər. Nəticədə xalqlar hakimlərindən tələb etdikləri kimi onlar da peyğəmbərləri vasitəsilə Allahdan su, yemək, içmək, firavanlıq tələb etdilər. Beləliklə cəbərilik düşüncəsi onlara hakim oldu. Allah onlara: “Eşidin və səcdə edin!” – deyərək əmr etdikdə dedilər: “Eşitdik və asi olduq”.

İslamda isə mütləq seçim, ixtiyarilik, iradə azadlığı vardır. Allah-insan münasibətləri qədim əhdləşməyə əsaslanır; insana əmanət təklif edilmiş, o da onu öz iradəsi ilə qəbul etmişdir. Bundan sonra “kimin daha yaxşı işlər görəcəyini müəyyənləşdirmək”, “insanın öz istəyi ilə qəbul etdiyi əmanətdən irəli gələn ali məqsədləri həyata keçirmək üçün ona “öhdəlik” (tapşırıq) yüklənmişdir. Əmanəti qəbul etdiyindən insan oğluna təmsilçilik (*istixlaf*) – Allahın xəlifəsi olmaq vəzifəsi tapşırılmışdır. Elə isə iradə azadlığı və seçimə əsaslanan din, yaxud etiqadda məcburiliyə yer yoxdur. Amma hakim mədəniyyət cəbərilik inancını motivlərini bəzi dini mətnlərə daxil etmiş, onlardan islama yad bu pozuq inancı təsdiqləyən dəlillər düzəltmişdir.

Bundan sonra ilahi qədər, fatalizm, ilahi hakimiyyət və sair mövzularda silsiləvi kəlamşünaslıq problemləri meydana çıxmağa başladı. Müsəlmanlar parçalanıb, bir daha Qurandan yapışa və birləşə bilmədilər. Yeni yaranan kəlamçı qruplar Quran ayələri sayəsində nəinki birləşmədilər, həm də ayələrdən bir-birlərini “vurmaq” üçün istifadə etməyə başladılar. Bu qrupların tez-tez istifadə etdikləri söz bu idi: “Quran çoxlu mənalara olan kitabdır”. Aşağıdakı iddialar da problemin hansı dərəcədə olduğunu göstərirdi: “Quran ayələri məhduddur, reallıq isə qeyri-məhdud hadisələrdən ibarətdir”. İş o yerə çatmışdı ki, Quranın onlara doğru yolu göstərə bilməməsində şübhəyə düşmüşdülər¹.

Tərcümə əsrindən sonra islam elmlərinin terminologiyası yaranmağa başladı. Bu işdə müsəlman alimləri Aristotelin məntiqi ideyalarından təsirlənmişdilər. Aristotelin məntiqi şeyləri izahda formaya əsaslanırdı. Bu məntiq müsəlman zehniyyətinə o qədər hakim kəsilmişdi ki, İmam Qəzalinin nəzərində “elmin meyarı” və “düzgün tərz”ə çevrilmişdi. Beləliklə, kimsə bir şeyi təsvir etmək istədikdə onu növ və siniflərdən ibarət terminlə göstərirdi. Kim də ki həmin termini açıqlamaq istədi, “təsvir”, yəni növ və sinifləri göstərmək üsuluna əl atırdı. Şeyləri hərtərəfli təsvir etmək üçün bu üsullar kifayət idi. Bu cür səhv yanaşmanı Qəzali bəzi kitablarında tənqid etmişdir. Belə bir yanlışlıq təriflərə (terminlərə) fərqli yanaşan digər məktəblərin nümayəndələri tərəfin-

¹ Yaxşı olardı ki, müəllif öz iddialarını arqumentlərlə əsaslandırarsa idi – *tərcüməçinin qeydi*.

dən də tənqid atəşinə tutulmuşdu. Amma bu cür səhv təsəvvürləri aradan qaldırmağa əsas cəhdi İbn Teymiyyə göstərmişdir.

Aristotelin “tərif” nəzəriyyəsi müsəlman fikrinə, islamın müxtəlif bilik sahələrinə dağıdıcı təsir göstərmişdi. Biz bunu digər islam elmlərində termin və məfhumların təriflərinin göstərilməsində müşahidə edirik. Məsələn, sonrakı dövr hədisşünaslarının yaradıcılığında qarmaqarışıqlıq vardır. Belə ki onlar üsulşünasların, fəqih və təfsircilərin “sünnə” anlayışı özlərinin “sünnə” anlayışı ilə qarışq salmışdılar. Halbuki anlayışlar erkən dövr alimlərinin yaradıcılığında daha aydındır, Quranın məzmununa daha yaxındır. Məsələn, Şatibinin Sünnəyə verdiyi tərifə baxaq: “Sünnə Quranda öz əksini tapmayan və Peyğəmbərdən bizə gəlib çatmış şeylərə deyilir. Peyğəmbərin dedikləri Quranda olan və olmayan şeyləri izah etmək üçün idi. (“Sünnə” sözü) həmçinin bidətin əksini göstərmək üçündür. Məsələn, belə deyilir: “Filankəs Sünnəyə əsaslanır, çünki Peyğəmbərin etdiyinə uyğun hərəkət edir. Bu vaxt fərqi yoxdur, həmin şey haqqında Quranda danışılır ya yox”. Həmçinin deyilir: “Filankəs bidət edir, çünki Sünnənin əksinə davranmışdır. Bəlkə də, bu adlandırmada Şəriət sahibinin əməli əsas götürülmüşdür. Bu baxımdan həmin əməl, hətta Qurana görə baş versə də, sünnə adlandırılır. Səhabələrin gördüyü işlər də sünnə adlanır. Ya həmin işlər mövcud olmuş, amma bizə gəlib çatmamışdır, ya da onların, yaxud xəlifələrinin təsdiqlədikləri ictihadlardan olmuşdur. Onların

“icma”-sı icma hesab edilir. Onların xəlifələrinin əməlləri də insanları həmin işlərə sövq etmək baxımından icmaya uyğundur...”¹.

Şatibinin yuxarıdakı sözləri onun Sünnəni necə başa düşdüyünü göstərir. Bu təsəvvürləri, bəlkə də, yaşadığı dövrdə bəzi Sünnə məsələləri ətrafında gedən polemikalar formalaşdırmışdır. Həmçinin onun sözü erkən dövr alimləri ilə sonrakı dövr alimləri arasında böyük fərqin olduğuna dəlalət edir.

Dediymiz kimi, sözügedən tərif və terminlər formaya əhəmiyyət verən, mənanı sərf-nəzər edən nöqtəyi-nəzərə söykənir. Bu nöqtəyi-nəzər yanlışdır. Bununla yanaşı, həmin tərif və terminlər tərif və terminləri müəyyənləşdirənin subyektiv fikrini, düşüncə tərzini əks etdirir. Həmin şəx formaya əsaslanan tərif vasitəsilə şeyləri təfəsilatı ilə başa düşməyə çalışır. Amma forma şeyin mahiyyəti və ayrı-ayrı detallarını bütövlükdə əks etdirə bilmir. Bu isə qeyri-mümkündür. İstənilən üsulşünaslıq, fiqh, məntiq və ya kəlamşünaslıq kitabında iddiamızın təsdiqini tapa bilərik. Elə isə bu məfhumlar əksər hallarda onlara dair Quran nöqtəyi-nəzərindən uzaqlaşmışdır. Sünnə məfhumu da belə məfhumlardandır.

Biz hədislərin yazıya köçürülməsinə olan fərqli baxışları yenidən öyrənməliyik. Əvvəlcə Peyğəmbərin özünün bu məsələyə baxışını əks etdirən faktlara nəzər salaq. Hədislərin yazıya köçürülməsi işi Sünnə anlayışına münasibəti ciddi surətdə dəyişdirmişdir.

¹ İbrahim ibn Musa əş-Şatibi. əl-Müvafəqat fi üsul əl-fiqh. Beyrut: “Dar əl-fikir”, nəşr tarixi göstərilməyib, IV cild, səh. 2.

5.3. Yazıya köçürülmə haqqında bizə çatmış hədislərə baxış

5.3.1. Yazıya köçürməni qeyri-məqbul hesab edən hədislər:

Əbu Səid əl-Xudri rəvayət edir ki, Peyğəmbər *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* demişdir: “Mənim adımdan heç nə yazmayın. Kim mənim adımdan Qurandan başqa nə isə yazarsa, yazdıqlarını məhv etsin”¹.

Başqa hədisdə göstərilir ki, Əbu Səid əl-Xudri deyibmiş: “(Hədisləri) yazmaq üçün Peyğəmbərdən *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* icazə istədik, bizə icazə vermədi”².

Müttəlib ibn Abdullaha istinadən Kəsir ibn Zeyd rəvayət edir ki, Zeyd ibn Sabit Müaviyənin yanına gəlibmiş. Müaviyə ondan bir hədis haqqında soruşur, daha sonra bir şəxsə onu yazmağı əmr edir. Zeyd ona deyir: “Peyğəmbər *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* bizə onun adından nə isə yazmamağı əmr etdi.” (Bunu eşidən) Müaviyə yazdırdıqlarını sildirdi”³.

5.3.2. Yazıya köçürməyə icazə verən hədislər:

Abdullah ibn Əmr ibn As demişdir: “Peyğəmbərdən *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* eşitdiyim hər şeyi yazırdım. Məqsədim onları qoruyub-saxlamaq idi. Qüreyşlilər bunu mənə qadağan edib dedilər: “Peyğəmbərdən eşitdiyin hər şeyi yazırsan. Peyğəmbər də insandır, hirsələnəndə də, sakit vəziyyətdə də danışır.” Mən də yazmağı dayan-

¹ Hədisi İmam Müslim rəvayət etmişdir.

² əl-Xətib əl-Bağdadi. Təqyid əl-elm / çapa hazırlayan: Yusif əl-İşş. Mədinə: “Dar ehya əs-sünnə”, 1974, səh. 32-33.

³ Yənə orada, səh. 35.

dırdım. Sonra bunu Peyğəmbərə (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) danışdıqda barmaqları ilə ağzına işarə edib dedi: “Yaz, canımı əlində tutana and olsun ki, buradan haqdan başqa heç nə çıxmaz”¹.

Əbu Hüreyrə demişdir: “Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) səhabələri arasında adından ən çox hədis rəvayət edilən mən idim. Amma Abdullah ibn Əmr ibn As məndən daha çox hədis bilirdi. Çünki o yazır, mən isə yazmırdım”².

Ənəs ibn Malik rəvayət edir ki, Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) demişdir: “Bilikləri yazmaqla “tutub saxlayın”³.

5.3.3. Səhabələrin dövründə hədislərin yazıya köçürülməsi

Raşidi xilafəti dövründə Əbubəkr, Ömər və başqa “qare” və “fəqih” səhabələrə hədislərin yazılması, yaxud daha çox rəvayət edilməsinin nə üçün qadağan olunması yaxşı məlum idi. Bu ona görə idi ki, insanlar Quran-dan yayınmasınlar. Çünki Quran islam şəxsiyyətini əqli, mənəvi və psixoloji cəhətdən formalaşdıran qurucu mənbə idi. Qasim ibn Məhəmmədə istinadən Hakim rəvayət edir ki, Həzrət Aişə demişdir: “Atam Peyğəmbərdən (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) rəvayət olunan danışığıları (yazıb kağızlarda) topladı. Sayı beş yüz idi. Gecəni (yatağında)

¹ Hədisi İmam Əhməd və Hakim rəvayət etmişlər.

² İbn Həcər əl-Əsqəlani. Fəth əl-Bari bi-şərḥ səhih əl-İmam Buxari. Buxari: “Dar ehya ət-turas əl-ərəbi”, 1988, I cild, səh. 217.

³ əl-Xətib əl-Bağdadi. Təqyid əl-elm / çapa hazırlayan: Yusif əl-İşş. Mədinə: “Dar ehya əs-sünnə”, 1974, səh. 69.

tez-tez oyana-buyana çevrilirdi. Səhər olduqda dedi: “Qızım, səndəki hədisləri(in yazıldığı kağızları) mənə gətir. Mən də gətirdim. Alov qalayıb hamısını yandırdı”¹.

Həzrət Ömər insanlara deyirdi: “Ey insanlar eşitmişəm ki, sizdə yazılar peyda olub. Bu yazıların Allaha ən xoş gedəni ən ədalətli və ən düzgün olanıdır. Hər kəs özündə olan yazını mənə gətirsin, mən də baxıb fikrimi deyim”. İnsanlar elə başa düşdülər ki, Ömər yazılara baxmaq, fikir ayrılığı olmayacaq şəkildə düzəlişlər aparmaq istəyir. Yazıları gətirdikdə hamısını yandırdı və dedi: “Bu istəyiniz israiloğullarının istəyi kimidir”².

Abdullah ibn Məsud demişdir: “Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salamı olsun!)* dövründə yazmazdıq. Amma “istixarə” və “təşəhhüd” dualarını (yazmışdıq)”³.

Əbu Musa oğlunun ona istinadən hədis yazmağından xoşlanmazdı. Qorxurdu ki, nə isə əlavə edər, yaxud əskildər. Odur ki yazdıqlarını su ilə silmişdi⁴.

Bu və digər hədislər göstərir ki, səhabələr müsəlman şəxsiyyətini Quran əsasında formalaşdırmağın zəruriliyinin fərqlində olmuş, Peyğəmbərin fəaliyyətinə Quran prizmasından nəzər salmışdılar. Bu o məqsəd daşıyırdı ki, Peyğəmbərin Qurana riayət və təbliğ metodunu öyrənsinlər və insanları Qurandan yayındıran digər məşğuliyyət formalarına qapı açılmasın.

¹ əz-Zəhəbi. Təzkirə əl-hüffaz / çapa hazırlayan: Zəkəriyyə Ümeyrat. Beyrut: “Dar əl-kutub əl-elmiyyi”, 1998, I cild, səh. 5.

² əl-Xətib əl-Bağdadi. Təqyid əl-elm / çapa hazırlayan: Yusif əl-İşş. Mədinə: “Dar ehya əs-sünnə”, 1974, səh. 52.

³ İbn əbu Şeybə. əl-Müsənnəf fil-əhadis vəl-əsar / çapa hazırlayan: Kamal Yusif əl-Hut. Ər-Riyad: “Məktəbə ər-Rüşd”, hicri 1409, I cild, səh. 262.

⁴ Məhəmməd Əccac əl-Xətib. Yazıya köçürülməzdən qabaq Sünnə. Qahirə: “Məktəbə Vəhbə”, 1963, səh. 314.

Məlumdur ki, zəhnə və hisslərə hakim kəsilmiş fikir və ideyalar davranışları tənzimləyir. Əgər bir insanın düşüncəsi Quran əsasında formalaşıbsa, o, öz hərəkətlərinə məhz bu prizmadan nəzər salacaqdır.

Ümmətin bu gün əziyyət çəkdiyi parçalanma və məzhəbçiliyin səbəblərini araşdırdıqda görürük ki, mövcud vəziyyət bu və ya digər formada müsəlmanların Qurana münasibəti ilə əlaqəlidir. Kimlər ki Qurandan yapışmışlar, namaz qılırlar, Allah ipindən tutmuşlar, Allah onları parçalanma, ixtilaf və çəkişmədən qoruyacaqdır. Amma Allahın kitabından uzaqlaşaraq, başqa mənbələrlə məşğul olanların birləşmələri, ortaq məxrəcə gəlmələri mümkün deyildir. Bu səbəbdən Qurandan başqa hər şeyi Quranla yoxlamağa, təsdiqləməyə, onun təsdiqləmədiyini qəbul etməməyə çağırırıq. Quran xilas vasitəsidir.

5.3.4. Tabiilər dövründə hədislərin yazıya köçürülməsi

Bəzi böyük tabiilər, məsələn: Übeydə ibn Əmr əs-Səlmani, İbrahim ən-Nəxəi və başqaları hədis yazmaqdan imtina etmişdilər. Übeydə ibn Əmr əs-Səlmani kiminsə onun yanında hədis yazmasına və ona oxumasına razı olmurdu. İbrahimə tövsiyə edərək demişdi: “Mənə istinadən nə isə yazıb sonrakı nəsillərə ötürməyin”. Vəfatından qabaq yazılarını gətizdirərək yandırmışdı¹ Deyirdi: “Qorxuram ki, məndən sonrakılar onları düzgün başa düşməyib, səhv tətbiq etsinlər”.

¹ əl-Xətib əl-Bağdadi. Təqyid əl-elm / çapa hazırlayan: Yusif əl-İşş. Mədinə: “Dar ehya əs-sünnə”, 1974, səh. 45-46.

Şə'bi demişdir: "Ağda heç vaxt qara yazmamışdım. Birindən bir hədis eşitdinmi, mənə təkrarlamasını istəyirdim"¹.

Cabir ibn Zeydə dedilər: "Onlar sənin fikirlərini yazırlar". Dedi: "Sabah vaz keçməyim mümkün şeylərimi yazırsınız?!"²

Bu məsələ ilə əlaqəli çoxlu faktlar mövcuddur. Biz onlardan bir neçəsini misal olaraq göstərdik.

Hicri I əsrin sonu, II əsrin əvvəlində hədislərin yazılmasının intişar tapmağına gəlincə, Əbu Qiladənin belə dediyi rəvayət olunur: "Ömər ibn Əbdüləziz günorta namazını qıldırmaq üçün yanıma gəlmişdi. Yanında vərəqlər vardı. İkinci namazını qıldırmağa gəldiyində də vərəqlər yanında idi. Soruşdum: "Ey möminlərin əmiri, bu nə yazlardır?" Dedi: "Övn ibn Abdullahın danışdıqlarıdır. Xoşuma gəldi, yazdım"³.

Ömər ibn Əbdüləzizin xəlifəliyindən əvvəl heç kəs rəvayətlərin yazılmasını qadağan edən hədisin Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) tərəfindən ləğv edildiyini iddia etməmişdir. Bu iddia Ömər ibn Əbdüləzizin xəlifəliyindən sonra hədislərin yazıya köçürülməsinin caiz olduğunu əsaslandırmaq üçün meydana çıxmışdır.

5.3.4.1. İkinci tabiiylər dövründə hədislərin yazıya köçürülməsi

Hədislərin yazıya köçürülməsi rəsmi şəkildə elan edildikdə Zührid'n sonra yaşamış ikinci tabiiylər nəsli arasın-

¹ İbn Əbdülbərr. Came bəyan əl-elm və fəzlih. Qahirə, 1978, I cild, səh. 67.

² Yənə orada, II cild, səh. 31.

³ əd-Darimi. Sünən əd-Darimi / çapa hazırlayan: Fəvaz Əhməd. Beyrut: "Dar əl-kitab əl-ərəbi", hicri 1407, I cild, səh. 130.

da bu işin məkrüh olduğunu bildirənlər tapıldı. Məsələn, Zəhhak ibn Məzahim deyirdi: "Elə bir dövr gələcək ki, hədislər çoxalacaq, Quranı isə toz basacaq və heç kəs ona nəzər salmayacaqdır"¹.

İmam Övzai deyirdi: "Bu elm şifahi şəkildə öyrənildikdə, ağızdan-ağıza ötürüldükdə şərəfli idi. Elə ki yazıya köçürüldü, nuru çəkildi, biəhl insanların məşguliyyətinə çevrildi"².

Bu dövrdə bəzi tabiiilər hədisləri əzbərləmək üçün yazıya köçürür, əzbərlədikdən sonra yazıları məhv edirdilər. Bir çox sələf, o cümlədən Süfyan əs-Sövri, Həmmad ibn Sələmə və başqaları bu cür hərəkət etmişlər³.

Digər tərəfdən, bəziləri hədisləri toplayıb yazıya köçürmüşdülər. Hədisləri ilk toplayanlar İbn Cüreyc (hicri 150), Leys ibn Sə'd (hicri 175), İmam Malik (hicri 179), İbn əl-Mübarək (hicri 181), Süfyan ibn Üyeynə (hicri 198) və başqaları idilər. Onlar eyni dövrdə yaşamışdılar. Onların yazıyaköçürmə üsulu üçün Peyğəmbərin hədislərini səhabələrin sözləri və tabiiilərin fitvaları ilə birlikdə toplamaq xarakterik olmuşdur. Onlar eyni hədisi bir kitabda ayrı-ayrı fəsillərdə göstərirdilər.

¹ İbn Əbdülbərr. *Came bəyan əl-elm və fəzlih*. Qahirə, 1978, II cild, səh. 65.

² əd-Darimi. *Sünən əd-Darimi* / çapa hazırlayan: Fəvaz Əhməd. Beyrut: "Dar əl-kitab əl-ərəbi", hicri 1407, I cild, səh. 132; İbn Əbdülbərr. *Came bəyan əl-elm və fəzlih*. Qahirə, 1978, I cild, səh. 68.

³ əl-Xətib əl-Bağdadi. *Təqyid əl-elm* / çapa hazırlayan: Yusif əl-İşş. Mədinə: "Dar ehya əs-sünnə", 1974, səh. 58-60.

5.3.5. Hədislərin yazılmasının tərəfdarları və əleyhdarları arasında çəkişmə

Məlumdur ki, Allah Quranın qorunmasını insanlara, hətta peyğəmbərinə tapşırıbmamış, əksinə, bunu öz öhdəsinə götürmüşdü. Bu, dini mətnlərin daxildən qorunmasıdır. Peyğəmbər (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) səhabələrinə Quranı yazmaq, hədisləri isə yazmamaq göstərişi vermişdi. Əgər hədisləri yazmaq üçün Peyğəmbərdən (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) icazə almaq lazım gəlirdisə, o buna bəzən icazə verir, bəzən də vermirdi. Yazılmasına icazənin verildiyi hədislərin təhlili göstərir ki, hər bir hədis ayrıca vəziyyətlə əlaqəlidir. Peyğəmbərin yazmağa icazə verdiyi şəxslərin sayı az idi. Onlar Quranın təlimlərini mənimsəmiş, məqsədi və ruhunu başa düşmüşdülər. Quran onların düşüncə və hisslərinə o dərəcədə hakim kəsilmişdi ki, ayələrlə başqa sözlərin, kəlamların qarışıq salınması mümkün deyildi.

Qadağa ayələrlə başqa sözlərin qarışıq salınması qorxusu üzündən deyildi. Çünki ərəblərin bəlağət və fəsaahət bacarığı belə uzaq təxminlərə yox deyir. Belə təxmin, ol-
sa-olsa, Quran mətni ilə Peyğəmbər hədisləri arasındakı əsas fərqləri bilməyənlərin ağılına bata bilər.

Nazil olduğu ilk gündən ayələrin yazıya köçürülməsinə olan qayğı göstərir ki, Quran hər hansı dəyişikliyə məruz qalmamalı mətndir (*nəss*). Sünnə isə əksər hallarda praktik izahatdır. Bu izahatda sözlər Peyğəmbərin üsulunun xəbərvericisi rolunu oynayır. Burada məqsəd tətbiq və izah haqqında xəbər vermək olub, Sünnəni mətnə (*nəss*) çevirmək deyildir. Bu baxımdan onun məzmunca nəqlinə icazə vermiş, əzbərlənməsini yazılmasından üstün tutmuşdular. Çünki əzbər hədislərin mətnə

çevrilməsinin qarşısını alacaq, əsas diqqət formaya deyil, məzmununa veriləcək, beləliklə, Sünnə Quranla paralel mətnə çevrilməyəcəkdi.

Hədisləri yazmağı qadağan edənlərin məqsədi forma və mənası əzbərlənən mətnlərin meydana çıxması idi. Onlara görə məzmun və formaca əzbərlənəcək yeganə mətn Qurandır! Hər bir halda Qurana müraciət etmək lazımdır. Quran mənacə dildən-dilə ötürülən hədislər üçün də mənbə rolunu oynamalıdır.

Deməli, məlum qadağa Quranla eyni statusa sahib mətnin meydana çıxmasına əngəl yaratmağı məqsəd güdürdü.

Hədislərin yazılmasına icazə verənlərə gəlincə, onlar Peyğəmbər tərəfindən bəzi şəxslərə icazənin verildiyi nadir vəziyyət və faktlara, istisnalara diqqəti çəkmişlər. Bu faktların nadir sayda olmağı ümumi mətnə (Quran) təsir göstərmir, Quranla eyni statusa sahib mənbəyə səbəb olmur.

Sünnəni qanunvericiliyin ikinci mənbəyi hesab edənlər isə dəlilgətirmədə Quranla eyni, ya da ayrıca mətn meydana çıxarmaq istəmişdilər. Onlar, sanki, belə demək istəyirdilər: “Biz ki onu ikinci yerə yerləşdirmişik”. Halbuki məsələ, yer (sıralama) məsələsi deyil, mətn və dəlil rolunu oynamaq məsələsidir. Həmçinin müzakirəni “ahad hədislər” və “ravinin təsdiqlənməsi” mövzularına daşıyanlar mübahisə obyektini adlayıb keçmişdilər. Çünki Peyğəmbərdən meydana çıxdığı sübut olunan istənilən şey hər bir müsəlman üçün icbari idi. Qətilik və təxmin Peyğəmbərin dedikləri ilə deyil, bu deyilənləri

nəql edənlərlə əlaqəli idi. Deməli, söhbət Peyğəmbərin dediyi və ya etdiyi şeyin sübut olub-olmamağı məsələsindən getmir.

Bu baxımdan Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!)*, düz yol göstərən səhabələrin, rəşidi xəlifələrinin, qare və fəhm sahibi səhabələrin müdrikliyi bütün aydınlığı ilə üzə çıxır: Qurandan başqa heç nə yazılmamalıdır!

Danışmaq və yazmağın qadağan edilməsi həm də ona görə idi ki, Peyğəmbərin həyata keçirdiyi Quran şəriəti onun həyatı, gündəlik davranışları və müxtəlif vəziyyətlərdə (imamlıq, məhkəmə, islah, məşvərət) etdiyi ictimahlarda özünü göstərən bəşəri tərəfi ilə qarışıq salınmasın. Allah şəriət məsələləri barədə Quranda peyğəmbərinə məlumat vermişdir. Peyğəmbər *(Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!)* Allahın ona əmr etdiklərini həyata keçirməyə tələsir, ümmətini də onu bu işdə nümunə götürməyə həvəsləndirirdi. Peyğəmbər Allaha itaətdə, Onun kitabına əməl etmədə nümunə idi.

Bu izah edir ki, Peyğəmbərdən meydana çıxan söz və əməllərə, təsdiqləmələrə az sayda səhabə şahid olurdu. Bu insanlar səhv etməkdən, unutmaqdan, öz əqli səviyyələrinə uyğun şəkildə məzmunu rəvayət etməkdən sığortalanmamışdılar. Həmçinin Peyğəmbər Quran nöqtəyi-nəzərinin göstərdiyi kimi öhdəçilik (*iltizam*) dairəsinin dar, icazəlilik (*ibahət*) dairəsinin isə geniş tutulmasını istəyirdi. Təəssüf ki, gələcəkdə ahad hədislər öhdəlik yükləyən dəlillərə çevriləcəkdi. Bəli, bu, faktiki olaraq baş vermişdi.

Qurandan başqa hər şey şifahi ənənənin parçası olaraq qalmalı, Quranın ətrafında dövrə vurmalı, heç bir halda ondan ayrı götürülməməlidir. İnsanların ayələri

tətbiq bacarığına sahib olmaları çox mühümdür. Onlar Quranın hökm və təlimatlarını müəyyən vəziyyətlərdə tətbiq etməyi öyrənməlidirlər ki, gələcək nəsillərə örnək olsunlar.

5.3.6. Rəvayətetmə ənənəsinin meydana çıxması və inkişafı

5.3.6.1. Mövcud vəziyyət

Rəvayətetmə ənənəsinin yaranması müəyyən şəraitlə əlaqəli idi. Belə ki reallığın diktəsi ilə yeni tələbatlar meydana çıxmışdı. Bu tələbatlar qeyri-ənənəvi cavablar tələb edirdi. Rəşidi xəlifəliyinin başa çatmağı ilə “siyasi hakimiyyətin ideoloji-dini hakimiyyətdən ayrı olmağı” təsəvvürü formalaşmışdı. Rəşidi xilafətində, xüsusən Həzrət Əbubəkr və Həzrət Ömər in dövründə hər iki hakimiyyət forması iç-içə idi: xəlifənin ona dini öyrədəcək fəqih, yaxud alimə ehtiyacı yox idi; o özü məmurlar və qazılarına yol göstərir, imam-müctəhid rolunu oynayırdı. Rəşidi xəlifələrinin onlara fitva verəcək fəqihlər qurumu təsis etməyə ehtiyacları olmamışdır. Bu müsbət hala Rəşidi xilafətinin tarix səhnəsindən getməsi ilə son qoyulmuşdu.

Məkkənin fəthi ərəfəsində müsəlmanlığı qəbul etmiş şəxslərin, qəbilə başçılarından fiqh və rəvayət bilicilərinin hakimiyyətə gəlməsi, insanların daha çox rəvayət danışmağa həvəslənməsi, yaranmış yeni vəziyyətə uyğun fiqhi hökmlərin müəyyənləşdirilməsi – bütün bunların nəticəsində rəvayətlər, fiqh və kəlam məsələləri bir-birinə qarışmış, yeni xəlifələr tərəfindən zorla qəbul etdirilmiş kəskin ixtilaflar meydana çıxmışdı.

Ömər ibn Əbdüləzizin atası Əbdüləziz hədisləri toplamaq fikrinə düşdükdə güman edirdi ki, toplanmış hədislər ümmət arasında bir növ özbaşınalıq yaradan, fikir ayrılığı çıxaran bir-birinə zidd fiqhi görüş və fitvalara alternativ ola bilər. Çünki Sünnə icbariliyi ilə seçilir, fəqihlərin görüşləri isə bu cür deyildir. Sünnə Quranı izah edir, səhih hədislər ondan ayrı deyildir, amma eyni şeyi fiqh üçün demək olmaz. Sünnə Quranla üst-üstə düşdükdə və Quran onu təsdiqlədikdə fəqihlərə düşdükləri fikir ayrılıqlarını izah edəcək, bununla da, ümmət əvvəlki birliyini geri qaytaracaq, ixtilafa səbəb olmuş amillər aradan qalxacaqdı. Ömər ibn Əbdüləziz hakimiyyətə gəldikdə ümmətin birliyini bərpa etməyi çox istəyirdi. O özündən əvvəlki əməvi xəlifələrinin müharibə elan etdiyi qruplarla (xaricilər...) ciddi dialoqa başladı.

Xəlifənin gördüyü işlərdən biri də bütün hədislərin toplanmasını əmr etməsi idi. Ümid edirdi ki, hədislər ümmət üçün "fiqh"ə (qanuna) çevriləcək, fəqihlərin fiqhinə ehtiyac qalmayacaq, ümmətin arasındakı mühüm fikir ayrılıqları aradan qalxacaq və onlar Qurana qayıdacaqdılar. Amma ömrü bu planları tamamlamağa yetmədi. Nəticədə bu hədislər və rəvayətlər sonrakılar tərəfindən əlavə ixtilaf vasitəsinə çevrildi. Bəziləri bu hədisləri Quranla eyni statusa malik, ondakı hökmləri də özündə ehtiva edən dini mətnlər halına gətirdilər. Onlara görə, Sünnə Quranı açıqlayır, ondakı təlimləri tətbiq edir, ümumi ayələri xüsusiləşdirir. İş o yerə çatmışdı ki, Övzai demişdi: "Sünnə Qurana hökm kəsir; Quranın Sünnəyə ehtiyacı Sünnənin Qurana ehtiyacından çoxdur". Əh-

məd ibn Hənbəl isə bu sözlər haqqında demişdi: “Belə deməyə dilim gəlmir. Amma deyirəm ki, Sünnə Quranı təfsir edib açıqlayır¹”.

Daxili və xarici hərc-mərcliklərin, yeni-yeni situasiyaların, müxtəlif mədəniyyətlərin təzyiqi ilə formalaşmış belə natamam zehniyyət əcaib bir iddianın – “ayələr məhdud, hadisələr isə qeyri-məhduddur” iddiasının təsiri ilə “fiqhi istehsal” üçün zəruri mexanizmləri təqdim edən, Quranla eyni statusa malik dəlillər təsis etməyə başladı.

Sünnə ilk nəslin dövründə yazıya köçürülmüş mətnlərdən ibarət deyildi. Peyğəmbər kiməsə bu vəzifəni tapşırıbmışdı. Peyğəmbər biləndə ki, kimsə hədisləri yazır, bəzi şəxslərə yazdıqlarını pozmağı əmr etmişdi. Bu o demək deyil ki, Peyğəmbər sünnəsinin dəlil olmasını istəməyib, yaxud onun qanunvericilikdə, ümmətin formalaşdırılması və istiqamətinin müəyyənləşdirilməsində yeri yoxdur; əksinə, bunun hikməti çox dərinidir. Ən mühüm təربiyə məsələsidir, ağıl və qəlbin Quran əsasında təربiyə edilməsi! Bundan sonra istənilən mənbədən biliklər yazmaq olar, çünki Quranın formalaşdırdığı məfkurə ondan kənara çıxmayacaqdır.

5.3.6.2. “Rəvayət” ənənəsinin inkişafı

Bundan əvvəl qeyd etmişdik ki, Peyğəmbərlə (*Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!*) eyni vaxtda yaşayan nəsil “öyrənən nəsil”, ikinci nəsil “rəvayət nəslı”, sonrakı nəsil isə “fiqh

¹ əl-Qurtubi. əl-Came li-əhkam əl-Quran / çapa hazırlayan: Hişam Səmir. Ər-Riyad: “Dar aləm əl-kutub”, 2003, I cild, səh. 39.

nəsli” adlanırdı. Birincisi çıxılmaqla digər nəsililər bir-biri ilə iç-içə olmuşlar. Birinci nəsildə isə ayırıcı “xətt” Peyğəmbərin vəfatı idi.

“Öyrənən nəsil” – səhabələrin zamanında da rəvayətetmə ənənəsi olmuşdur. Amma rəvayətləri eşidən şəxslər Peyğəmbərlə görüşdükdə eşitdiklərinin doğru olub-olmadığını onun özündən dəqiqləşdirirdilər. Bu səbəbdən belə bir rəvayətetmə forması həmin nəslə Peyğəmbərin yolu ilə gedən, onu özünə nümunə götürən nəsil olmaqdan məhrum etməmişdi. İkinci nəsil – “rəvayət” nəslə isə “fiqh” nəslə ilə iç-içə idi. Amma bu birgəlik nisbi olub, fiqhi məsələlərin rəvayətlə əlaqəli məsələlərdən fərqləndirilməsinə əngəl yaratmamışdı. Fiqhi, dəlillərini, hədisləri və istinadlarını yaxşı bilən alimlər az idi. Bəlkə də bu, hələ ilk dövrlərdən etibarən təhlükəli bir halın mövcudluğuna işarə edir. Söhbət fiqh və hədislərin ayrı olmağından gedir. Bu məsələnin ilk rüşeymləri hələ hicri 40-cı ildə meydana çıxmış¹, “hədis tərəfdarları” və “rəy tərəfdarları” məktəblərinin yaranmasınadək inkişaf yolu keçmişdi².

Rəvayətetmə başladıqda dəqiqlik və qaydalardan uzaq olmuşdur. Rəvayətlərə qayğı şəraitə görə dəyişmişdir. Məsələn, əvvəllər istinad əsas götürülməmişdi. Sonralar vəziyyət dəyişdikdə istinad tələb edilməyə başlanılmışdı. İbn Sirin (vəfatı – hicri 110) deyirdi: “Fitnə meydana çıxanadək istinad haqqında sual vermirdilər.

¹ Mustafa Əbdürrəzzaq. İslam fəlsəfəsi tarixinə giriş. Qahirə, 1966, səh. 213.

² Taha Cabir əl-Ülvani. İslam fiqhinin əsasları: tədqiq və bilik metodologiyası. Virciniya, 1995, üçüncü fəsil.

Fitnə baş verdikdə soruşurdular: “Bizə ravilərinizin adlarını çəkin”. Əhli-sünnət mənsuqlarının hədislərinə etimad göstərilir, bidətçilərinki isə rədd edilirdi”¹.

Gedişatdan məlum olur ki, adı keçən fitnə bidətlər və deyimlərin yayılması fitnəsidir. Əmin Xuli “İmam Malik” kitabında göstərir ki, istinad göstərmək məsələsi İmam Malikin vəfatınadək (hicri 179-cu il) III əsrdə İmam Buxarinin yaradıcılığında olduğu qədər sistemləşdirilməmişdi. Yəni, bunun baş verməsi üçün iki nəsil bir-birini əvəz etməli idi. Bəlkə də, bu bizə İmam Malik və ondan əvvəlki alimlərin əsərlərindəki hədislərin nə üçün “mürsəl” olduğunu izah edir. Çünki səhabələrin yaşadığı dövrə yaxın olan bu əsrlərdə hansı isə hədisin onu rəvayət etmiş səhabə ilə göstərilməsinə ehtiyac yox idi. Bundan sonra “mürsəl” hədislərin dəlil olub-olmamağı məsələsi meydana çıxmış, üsulşünasların fikirləri haçalanmışdı.

Bu da göstərir ki, dini biliklərimizin keçirdiyi üç mərhələ mövcud olmuşdur:

Birincisi şifahi mədəniyyət mərhələsidir. Bu mərhələdə yazıya köçürülmüş yeganə mətn Quran idi. Qurandan başqa biliklər isə şifahi şəkildə dildən-dilə ötürülürdü

İkinci mərhələdə hədislər toplanmış və yazıya köçürülmüşdü. Hədislər, rəvayətlər, səhabələrin sözləri təfsir və fiqh kitablarında cəm edilmişdi.

Üçüncü mərhələ saf-çürük edilmə, təsnifat mərhələsidir. Sonralar “elmlərin prinsipləri” adlandırılan şeylər meydana çıxmışdı. Yəni, hər bir elmin tərfi verilmiş, mövzusu müəyyən edilmişdi.

¹ Əmin əl-Xuli. İmam Malik. Qahirə, 1951, səh. 351.

5.3.6.3. Ömər ibn Əbdüləziz tərəfindən hədislərin cəm edilməsi məsələsinin tarixi kontekstdə öyrənilməsi

Ömər ibn Əbdüləziz hakimiyyətə gəldikdə ümməti parçalayan hallar böhran həddinə çatmışdı. O, cərgələri birləşdirməyə, ümmətdən ayrılmış qrupları geri qaytarmağa cəhd göstərdi. Onun islahatçı-yenilikçi planı xari-ciilərlə dialoqla başlandı. O onlara bəzi işləri tapşırdı, bəzilərinə doğrunu izah etdi. Nəticədə onların bir hissəsi müsəlmanların cərgələrinə geri qayıtdı.

Əbu Zür'ət əd-Diməşqi Ömər ibn Əbdüləzizin hədisləri toplama və yazıya köçürməsidəki məqsədi haqqında yazırdı:

“Ömər ibn Əbdüləziz insanların hökmlərini vahid qanun halına salmaq istəyirdi. Daha sonra fikrindən daşınıb dedi: “Müsəlman diyarlarının hər birində Peyğəmbərin səhabələri olmuşlar. Onların arasında qazilər Peyğəmbərin səhabələrinin icazə verdikləri və razılaşıdıqları məsələlər haqqında hökm çıxarmışlar. Ölkə əhli də bunları təsdiqləmişdir...”¹.

Məlum olur ki, dövlətin başçısı Ömər ibn Əbdüləziz yazıya köçürülmüş hədislərin hər kəsin əməl edəcəyi qanunlar tolusuna çevrilməsini istəyirmiş. Zöhri və başqaları Sünnəni cəm edərkən təkcə Peyğəmbərə aid hədisləri deyil, həm də Rəşidi xəlifələrinin, fəqih səhabələrin həyatlarına dair məlumatları da toplamışdılar. Heç şübhəsiz ki, bu metodda səhabələrin tətbiq əməliyyatlarında

¹ Əbdürrəhman ibn Əmr əbu Zürət. Tarix əbu Zürət əd-Diməşqi / çapa hazırlayan: Xəlil əl-Mənsur. Beyrut: “Dar əl-kutub əl-elmiyyə”, 1996, I cild, səh. 50.

özünü göstərən praktik sünnə məfhumunun açıqlığına işarə vardır. Ömər ibn Əbdüləziz də bir çox xütbəsində buna işarə etmişdir.

Həmin dövrdə Ömər ibn Əbdüləziz hədislərin toplanılmasını zəruri hesab edirdi. Məqsəd Quranı yozan mənbə təsis etmək idi. Yəni, bu mənbə Quranla yanaşı, ayələrin real vəziyyətə tətbiqi və yozulması¹ mənbəyi olmalı idi. Həmçinin bu mənbə Qurana riayət və onu tətbiqdə Peyğəmbərin metodologiyasını izah edəcəkdi. Belə ki müsəlmanlar fikir ayrılıqlarını aradan qaldırmaq, çəkişmələrə son qoymaq, ümməti yenidən birləşdirmək üçün Peyğəmbəri nümunə götürəcəkdilər. Ömər hədisləri toplamaq üçün müxtəlif ölkələrdəki müsəlman alimlərinə fərmanlar göndərdi. Valilərə göndərilmiş məktublarda deyilirdi: “Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* hədislərini toplayın”. Məsələn, valisi Əbubəkr ibn Məhəmməd ibn Əmr ibn Həzmə yazmışdı: “Bax gör Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* hədisləri, yaxud ötən sünnədən nə tapırsan. Sonra onları yaz. Mən elm və alimlərin azalıb yox olmasından qorxuram”².

¹ Biz burada “təvil” dedikdə onun sonralar yaradılmış terminoloji mənasını nəzərdə tutmuruq. Biz yozum anlayışına Quran kontekstində nəzər salırıq. Məsələn, ayədə deyilir: “Onlar (kafirlər) ancaq aqibətimi (Kitabın xəbər verdiyi aqibətimi) gözləyirlər? Onun xəbər verdiyi aqibət (qiyamət) gəlib çatdığı gün əvvəllər onu unutmuş olanlar deyəcəklər: “Doğrudan da, Rəbbimizin elçiləri (bizə) haqqı gətirmişdilər. İndi bizdən ötrü şəfaət edəcək bir kimsə varmı? Yaxud geri (dünyaya) qaytarıla bilərikmi ki, etdiyimiz əməllərdən başqasını edək?” Onlar özlərinə ziyan etdilər. Uyduqları (bütələr də) onlardan uzaqlaşdı qeyb oldu” (əl-Əraf, 53).

² əl-Xətib əl-Bağdadi. Təqyid əl-elm / çapa hazırlayan: Yusif əl-İşş. Mədinə: “Dar ehya əs-sünnə”, 1974, səh. 105.

5.3.6.4. "Müvəttə" əsərində İmam Malikin metodu

"Müvəttə" hədisşünaslıq və fiqhə dair yazılmış ilk mötəbər hədis kitabıdır. İmam Şafei bu kitab haqqında demişdir: "Mən bu sahədə Malikin kitabı qədər mötəbər kitab tanımıram"¹.

Mənbələrdə göstərilir ki, Əbu Cəfər əl-Mənsur İmam Malikə deyibmiş: "Elə bir kitab yaz ki, bütün insanları ona tabe etdirim. Ey Əbu Abdullah, bu elmi topla, sonra kitablara olaraq yazıya köçür. Kitablarda Abdullah ibn Ömər qəlizliklərindən, İbn Abbasın rüsxətlərindən, İbn Məsudun istisnalarından (*şəvaz*) uzaq dur, işlərin orta olanına, səhabələrin razılaşdıqları məsələlərə üz tut"².

Deməli, hədisləri toplamaq məsələsində Ömər ibn Əbdüləzizin mövqeyi Əbu Cəfər Mənsurun mövqeyi ilə eyni olmuşdur. Belə ki Ömər ibn Əbdüləziz Əbubəkr ibn Həzmə, Əbu Cəfər də İmam Malikə hədisləri toplamağı əmr etmişdir.

Mədinəlilərin bildiklərini yazıya köçürmək istəyi İmam Malikdə onların itib-batma qorxusundan doğmuşdu. Xəlifənin tələbi də onun istəyinə uyğun idi. Sonrakı xəlifələr də eyni şeyi düşünürdülər. Məsələn, Harun ər-Rəşid hesab edirdi ki, məhkəmə işlərində hər kəs "Müvəttə" əsərinə müraciət etməlidir. Süyuti göstərir ki, Harun ər-Rəşid "Müvəttə" əsərinin əsas mənbə kimi yayılması fikrinə düşdükdə İmam Malikə deyibmiş: "Ey möminlərin əmiri, alimlərin fikir ayrılıqları bu ümmət üçün Allahın lütfüdür...".

¹ İbn Həcər əl-Əsqəlani. Fəth əl-Bari bi-şərh səhih əl-İmam Buxari. Buxari: "Dar ehya ət-turas əl-ərəbi", 1988, I cild, səh. 8.

² İbn Həcər əl-Əsqəlani. Fəth əl-Bari bi-şərh səhih əl-İmam Buxari. Beyrut: "Dar ehya ət-turas əl-ərəbi", 1988, I cild, səh. 225.

Deməli, ərəmvi xəlifəsi Ömər ibn Əbdüləzizin hədisləri cəm etmək istəyi ilə Abbasi xəlifəsi Mənsurun təşviqi nəticəsində İmam Malikin “Müvəttə”da etdiyi arasında aşkar əlaqə vardır. Onların hər ikisi müxtəlif yerlərdə qazı və valilər arasındakı ixtilafı aradan qaldırmaq üçün vahid qanun kodeksi yaratmaq istəyirdilər. Başqa ifadə ilə desək, onlar qazılara Peyğəmbərin hədislərini, səhabə və xəlifələrinin, tabiiələrin, xüsusən də Peyğəmbər sünnəsini əməli təcrübə olaraq başa düşmüş mədinəlilərin kəlamlarını təqdim etməklə fiqhi vahid qanun halına salmaq istəyirdilər. Beləliklə, qazılar hökm çıxararkən, fitva verərkən vahid mənbəyə sahib olacaqdılar. Bi ideyanın əsas məqsədi hədisləri və rəvayətləri kortəbii şəkildə toplamaq deyil, dövləti hüquqi (qanun) cəhətdən tənzimləmək, əsas izah mənbəyi kimi Sünnə haqqında düşünməyə çağırmaq olmuşdur. Diqqəti o da çəkir, həm Ömər ibn Əbdüləziz, həm də İmam Malik sünnə anlayışını əməli təcrübə kontekstində nəzərdən keçirən Mədinə məktəbinə mənsub olmuşlar.

İmam Malik mədinəlilər arasında Peyğəmbərdən hədis danışan ən mötəbər, istinadları ən düzgün göstərən şəxs olmuşdur. O, Həzrət Ömər in hökmlərinə, Abdullah ibn Ömər və Həzrət Aişənin, yeddi fəqih səhabənin fikirlərinə dərinədən bələd idi. İmam Malik və onun kimilərin vasitəsilə rəvayət elmi meydana çıxmışdır.

Sual yaranır: “Müvəttə” fiqh, yoxsa hədis kitabıdır?

Alimlər bu məsələdə fikir ayrılığına düşmüşlər. “Müvəttə”ni hədis kitabı hesab edənlər orada işlədilmiş çox saylı hədisləri dəlil göstərirlər. Onu fiqh kitabı hesab edənlər isə ondakı fiqhi məzmunu diqqəti cəlb etmişlər. Fikrimizcə, o, Sünnənin başa düşülməsi (fiqhi-sünnə)

kitabıdır. Belə ki İmam Malik fiqhi suallara fiqh təsis etməyə yarayan hədislərlə cavab verməyə cəhd göstərmişdir.

Malik “Müvəttə”da hicazlıların “qəvi” hədislərini toplamış, onlara səhabələr, tabiiilər və onlardan sonrakıların sözlərini əlavə etmişdir. Kitabında 10 min hədis vardır. Deyilənə görə, topladığı hədisləri hər il saf-çürük etmiş, axırda 10 mini qalmışdır. İbn Əbdülbərr rəvayət edir ki, İmam Malik demişdir: “Kitabımı 40 ilə yazdım, siz isə onu 40 günə öyrənirsiniz. Onda başa düşdүkləriniz necə də azdır!”¹

Süyutu demişdir: “Müvəttə”da elə “mürsəl” hədis yoxdur ki, onu təsdiqləyən bir və ya daha çox dəlil olmasın”².

5.3.6.5. “Müvəttə” və “Səhihi-Buxari” kitabları

İbn Həcər Buxarinin “Səhih” kitabına yazdığı müqəddimədə deyir: “Bəzi imamlar Buxarinin kitabındakı mötəbərliyin Malikin kitabına da aid edilməsini şübhə ilə qarşılayırlar. Halbuki hər iki kitaba səhihlik şərtlərinin müəyyənləşdirilməsində, araşdırma və isbatlamada ifrata varmaq xasdır. Cavabımız budur ki, səhihlik şərtlərində seçilən əsas (baza) diqqətə alınmalıdır. Belə ki Malik istinadda kəsilməni çatışmazlıq hesab etməmişdir. Odur ki kitabında “mürsəl”, “münqəti” hədisləri də toplamışdır”.

Buxari isə “kəsilmə”ni qüsür (illət) hesab edir. Bəziləri “münqəte” hədisləri dəlil hesab etsələr də, “münqəte” hədislərlə müqayisədə “müttəsil” hədislər – hər iki növ

¹ Malik ibn Ənəs əl-Əsbəhi. Müvəttə Malik / çapa hazırlayan: Təqiyəddin ən-Nədvı. Dəməşq: “Dar əl-qələm”, 1991, səh. 29.

² Yənə orada, səh. 7.

hədislərin raviləri ədalət və əzbərləmədə eyni olarlarsa, – daha tutarlıdır. Məlumdur ki, Şafei yaşadığı dövrdə mövcud olan “cəvame” kitabları, o cümlədən Süfyan əs-Sövrinin “Came”, Həmmad ibn Sələmənin “Müsənnəf” kitabları ilə müqayisədə “Müvəttə”ni daha səhih hesab etmişdir. Təbii ki, bu müqayisə doğrudur¹.

Darigutni və başqaları “Müvəttə”ni Əbubəkr ibn Xüzeymənin “Səhih” kitabından üstün görmüşlər. Əl-İsmaili “Mədxəl” kitabında yazır: “Əbu Abdullah əl-Buxarinin yazdığı “Came” kitabına nəzər saldım və gördüm ki, o, adlandırıldığı kimi, çoxlu səhih hədisi özündə birləşdirir, yaxşılığın bütün mənalara dəlalət edir. Belə əsəri ancaq hədislər və onların ravilərinə dair biliklərə bələd olan, rəvayətlər və qüsurlarını fiqh və dilçilik baxımından yaxşı bilən, bu işlərdə “dərinləşən” birisi ərsəyə gətirə bilər”.

Buxari özünün müəyyənləşdirdiyi səhihlik şərtlərinə uyğun gələn mötəbər hədisləri göstərmiş, amma seçimlərinə əks hökmləri bildirən bir çox hədis haqqında danışmağa lüzum görməmişdir. Həmin hədisləri səhih hesab etməməyi onun nəzərində bu hədislərin əks argument olmaq ehtimalını zəiflətməmişdir.

İmam Malik “Müvəttə” kitabını hicaz alimlərinin tərzində yazmış, mötəbərliyində həmrəylik göstərilmiş hədislərdən çıxarılan hökmlərin əsaslarını qeyd etmiş, onları fiqhi mövzulara uyğun şəkildə tərtib etmişdir. İmam Malik öz üsulu haqqında demişdir: “Kitabımda Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!*) hədisləri, səhabələr və tabiiələrin sözləri, mədinəliklərin “icması” sayılan rəylər

¹ İbn Həcər əl-Əsqəlani. Hədy əs-sari müqəddimə fəth əl-Bari: şərh səhih əl-Buxari. Beyrut: “Dar əl-mərifət”, çap tarixi göstərilməyib, səh. 8.

toplanmışdır". Daha sonra İmam Malik özünün isbatlama (dəlilgöstərmə) metodu haqqında danışır: "İcma" edilmiş məsələ", "bizdə və məmləkətimizdəki məsələ", "alimlər gördüm", "bəzilərinə də qulaq asdım"... dediyim belədir: "Bizə görə məsələ belədir. Bizdə insanlar həmin məsələyə uyğun hərəkət etmişlər, hökmlər ona uyğun çıxarılmışdır, alimin də, cahilin də ondan xəbəri var Həmçinin dedim ki, "məmləkətimizdə... və ... bəzilərinə". Mən bu deyim tərzini alimlərin sözündən bəyə-nib seçmişəm. Onlardan eşitmədiklərimə gəlincə, ictihad edib, görüşdüyüm kimsələrin yoluna nəzər saldım. O vaxta qədər ki, haqq, yaxud ona yaxın şey özünü göstər-di, Mədinə əhlinin yolundan kənara çıxılmadı"¹.

Sonralar hafizlər hədislərin istinadları (hicaz, iraq və s.) və rəvayət "kanallar"ı ilə maraqlanmağa başladılar. Məsələn, Buxari səhihliklərini yenidən müəyyənləşdirərək hədisləri fəsillərdə topladı, hicazlılar, iraqı və şamlıların istinadlarını cəm etdi. O, cəm edilmiş istinadlar arasında mübahisəli olanlarına etimad göstərməmişdi. Hədisləri fəsillərə görə təsnif etmiş, bəzən eyni hədisi mənasına görə bir neçə fəsildə göstərmişdi. Bu səbəbdən eyni hə-dis onun kitabında müxtəlif fəsillərdə təkrarlanır.

Ondan sonra İmam Müslim "Müsnədi-Səhih" kitabı-nı yazmış, səhihliyi həmrəyliklə təsdiqlənmiş hədislərin rəvayət edilməsində Buxarinin yolu ilə getmiş, təkrar hə-disləri qeyd etməmiş, istinadları toplamış, hədisləri fiq-hin fəsillərinə uyğun yerləşdirmişdir. Buna baxmayaraq, İmam Buxari və İmam Müslim bütün səhih hədisləri öz kitablarında toplamayıblar. Onların öz şərtlərinə uyğun olaraq kitablarına daxil etmədikləri hədisləri sonralar

¹ Əmin əl-Xuli. İmam Malik. Qahirə, 1951, səh. 370.

başqaları öz kitablarında yazmışlar. Əbu Davud, Tirmizi, Nəsai “sünən” kitablarına “səhih” kitabları ilə müqayisədə daha çox hədis daxil etmişlər. Onlar kitablarında “əməl” şərtləri kimi ya dərəcə baxımından üstün (səhihlik dərəcəsini), ya da istinadda “həsən” olmanı göstərmişlər. Məqsəd bu kitabların icraatda baxımından ana mənbə halına gətirmək idi. Doğrudan da, müsəlmanların etimad göstərdiyi ana kitablar “müsnəd” kitablarıdır.

5.3.6.6. Ricalşünaslıqda Buxarinin fiqh metodologiyası

İbn Həcər Buxarinin ricalşünaslıq metodu haqqında yazır:

“Onda (Buxaridə – *mütərcim*) “təracim” üsulunun növlərini izah edən qaydanı qeyd edək. Bu növlər aşkar və gizlidir. Açıq olanını burada qeyd etmək məqsədimizdən uzaqdır. Açıq “təracim” budur ki, məzmununda göstərilənə mütabiq olsun, səmərəliliyi isə budur ki, bu səmərəliliyin həcmi nəzərə almadan həmin fəsildə göstərilənləri xəbər versin. O, sanki, belə demək istəyirmiş: “Bu, filan və filan şeylərin olduğu fəsildir, yaxud filan-filan hökmlərə dair dəlillərin olduğu fəsildir”. Bəzən tərcümeyi-hal tərcümeyi-halı verilən şəxsin birbaşa sözü və ya bəzi sözləri, yaxud da sözlərindən çıxarılan məna əsasında olur. Çox vaxt bu ondan irəli gəlir ki, tərcümeyi-hal sözlərində birdən çox ehtimal olur. İki ehtimaldan biri isə tərcümeyi-halın dolayısı ilə ifadə etdiyi sözlərlə gücləndirilir. Bəzən də bu sözlərdə əks mətləb ola bilər. Bəzən də məlumatda ehtimal, tərcümeyi-halda isə müəyyənlik (qətilik, konkretlik) olur. Bu mənada tərcümeyi-hal həmin məlumatın yozulmasının izahından ibarət-

dir. Məsələn, bu ümumi məlumatda nəzərdə tutulan şey xüsusi və ya əksinədir. Bu da ümumi çatışmazlığın olduğunu göstərir. Və ya həmin xüsusi ilə bu sözün zahirinin dəlalət etdiyi şeydən daha ümumi şey nəzərdə tutulur. Eyni şeyi “mütləq” və “müqəyyəd” üçün deyə bilərik. Bu həmçinin “müşkil”in şərhində, “ğamid”in izahında, “zahir”in yozumunda, “mücməl”in təfsilatının verilməsində belədir. Bu kitabın tərcümeyi-hallarının çoxunda belədir.

Bir çox alimin dediyinə görə, tərcümeyi-hallara Buxarinin öz baxışı olmuşdur. Belə ki o bunu daha çox o halda edirdi ki, bu və ya digər fəsildə güddüyü məqsəd üçün öz şərtinə uyğun olaraq, mənası açıq hədis tapa bilmirdi. O bunu bəzən gizli olanı aşkara çıxarmaq üçün beyinləri itiləmək məqsədilə edirdi. O bunu çox vaxt edirdi. Yəni, onu izah edən bir hədisi başqa yerdə əvvəldə, yaxud axırda verirdi. O, bununla, sanki, ona eyham vurur, yaxud işarə edirdi. O çox vaxt sual sözü ilə izahına başlayırdı. Məsələn, “Belə ola bilərmimi?” fəslı; “Bu cür, yoxsa başqa cür kim deyib?” fəslı” və sair. Bununla da, o, ona iki ehtimaldan hər hansı birini qəti surətdə təsdiqləməklə üz tutmurdu. Məqsədi həmin hökmün mötəbər olub-olmadığını izah etməkdir. Bu minvalla həmin fəslə başlıq qoyurdu. Məqsədi “hə” və ya “yox” olmağı bilinməyən, yaxud ikinsindən biri olmaq ehtimalı daşıyan şeyi izah etmək idi. İki ehtimaldan biri daha aydın göründükdə, düşünməyə, mühakimə yer saxlayırdı. Xəbərdar edirdi ki, ayaq saxlamağı zəruri edən ehtimal, yaxud əkslik mövcuddur. Çünki onda yığcamlıq (qapalılıq) görürdü və ya bilik dəlil göstərilmək baxımından mübahisəli idi. Çox vaxt zahiri az faydalı görünən məsələ

ilə başlıq qoyurdu. Amma bu məsələ diqqətlə baxıldığında daha faydalı idi. Məsələn, aşağıdakı sözündə olduğu kimi: “Şəxsin: “Namazı fövtə verdik” – deməsi”. O, bununla bu sözü ümumiləşdirməyi istəməyənlərə veriləcək cavaba işarə edirdi. Çox vaxt isə bəzi hadisələrə aid, ilk baxışdan vəziyyətin nədən ibarət olmağı bilinməyən məsələ ilə başlıq qoyurdu. Məsələn: “Rəiyyətinin yanında imamın misvakdan istifadə etməsi”. İlk baxışdan elə zənn edilir ki, misvakla diş təmizləmək həqir işlərdəndir və bəzi adamlar mürüvvəti qorumaq üçün ondan gizlində istifadə etməyi daha məqsədəuyğun hesab edə bilirlər. Amma hədisdə deyiləndə ki, Peyğəmbər insanların yanında dişlərini misvakla təmizləyib, onda bu, göstərir ki, dişləri başqalarının yanında təmizləmək “özünə xoş qoxu vermək” baxımındandır.

Çox vaxt Buxari özünün səhihlik şərtlərinə görə səhih olmayan hədisin məzmununa işarə edən başlıq seçir, ya da bu şərtlərə cavab verməyən (deməli, səhih olmayan) hədisin sözlərini başlıqda göstərir, fəsildə mənası bəzən açıq, bəzən də gizli əmr bildirən (hədisi) qeyd edir. Məsələn üçün “Əmirlər Qüreyşdəndir” fəslini götürək. Bu, Əliyə istinadən, amma Buxarinin şərtlərinə cavab verməyən hədisdəki sözdür. O, bəlkə də, belə demək istəyir: “Bu fəsildə heç nə şərtlərimə görə səhih deyildir”. Belə incə məqsədlərdən bixəbərlilik üzündən dərindən düşün-

məyən (kimsə) elə zənn edər ki, Buxari kitabını ağartmaya köçürə bilməyib. Kim dərindən düşünərsə, qazanar, axtaran da tapar^{1'2}.

Məlum olur ki, “Müvəttə” və “əl-Came əs-səhih” kitablarında İmam Malik və İmam Buxarinin güclü fiqhi kimlikləri olmuşdur. Onlar öz fiqhi seçimlərini möhkəmləndirən və təsis etdikləri səhihlik şərtlərinə cavab verən hədisləri, kəlamları toplamışlar. Onların bu vəziyyəti əsas qayğısı hədis və ya səhabə sözlərini toplamaq olan bir çox mühəddisin, məsələn, İbn əbu Şeybənin vəziyyətindən fərqlənir. Malik və Buxari hədislərə fiqh baxımından münasibət bəsləmiş, fiqhın əsaslandırılması üçün çalışmışdılar.

5.3.7. *Yazıyaköçürmə ənənəsi nə ilə nəticələndi?*

Bu məqamda sual yaranır: Yazıya köçürmə nəticəsində meydana çıxan, Peyğəmbərə aid edilən rəvayət və hədis kütləsini Sünnə adlandırmaq olarmı? Biz bu yerdə Sünnənin dəlil göstərilib-göstərilməməsi haqqında soruşuruq. Sünnə Peyğəmbərin Quranı tətbiq üsuludur. Sual alimlərin topladığı, hədisşünasların yazıya köçürdüyü nəhəng hədis materialı haqqındadır.

¹ Halbuki kitabın müəllifi bizə məlum olmayan səbəblərdən yuxarıdakı cümləni mənbə-əsərdən – İbn Həcər “Hədy əs-sari” kitabından olduğu kimi iqtibas gətirməmişdir. Onun iqtibas gətirdiyi cümlə belə idi: “Belə incə məqsədlərdən bixəbərlilik üzündən, fikrimcə, Buxari öz kitabını ağartmaya köçürməyib”. Burada açıq şəkildə Buxari ittiham obyektini seçilmişdir. Halbuki İbn Həcər kimi səmimi müdafiəçinin Buxarini bu formada tənqid etməsi mümkün deyildir. İbn Həcər İmam Buxarinin ən qızgın müdafiəçilərindən olmuşdur – *tərcüməçinin qeydi*.

² İbn Həcər əl-Əsqəlani. Hədy əs-sari müqəddimə fəth əl-Bari: şərh səhih əl-Buxari. Beyrut: “Dar əl-mərifət”, çap tarixi göstərilməyib, səh. 10-12.

Cavab: Hədislərin cəm edilməsi böyük zəhmətin səmərəsidir, amma nəticə etibarı ilə ehtimal və zənn ifadə edən bəşəri fəaliyyətdir. Heç kəs qəti surətdə deyə bilməz ki, bu üsul bütün səhih mətnləri əhatə etmiş, yaxud bütün “zəif” rəvayətləri özündən kənar saxlamışdır. Bu baxımdan dində necə ola bilər ki, belə bir halla səciyyəli mətnlər öhdəlik yükləyən argumentlər hesab olunub?! Yəni, əslən bilinməməyi, yaxud “zəif” olma ehtimalı daşıyan rəvayətlərə necə etibar edilə bilər axı?! Həmçinin yazılma əməliyyatının hicri III əsrədək sistemləşməməsi, ciddi surətdə ancaq hicri II əsrin ikinci yarısında başlanması faktları da deyilənləri təsdiqləyir.

Yazma prosesindəki bu “doğum sancısı”nın nəticələri olmuşdur. Kəmiyyət baxımından dini hökmlər və öhdəliklərin sayı hədislərdə göstərilmişlərin hesabına artmış¹, bu aktiv ənənə müsəlman şəxsiyyətinin ən bariz tərkib hissələrindən birinə çevrilmişdi.

Üsul baxımından isə Sünnə Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* həyatının danışılmasına əsaslanan praktik nəqlətmədən təkcə sözlərin şifahi ötürülməsinə çevrilmişdi. Nəticədə Sünnə Peyğəmbərə aid edilən sözlərin öyrənilməsi halına gəlmişdi. Başqa ifadə ilə desək, Peyğəmbər və səhabələrinin dövründə Sünnə ayələrin tətbiqi üçün Peyğəmbərin həyata keçirdiyi praktik üsul, yaxud metodların məcmusu idi. Daha sonra bu anlayış geniş məzmun qazanmış, Peyğəmbərə aid olduğu deyilən

¹ Biz bunu əsassız iddia hesab edirik. Müəllif iddialarını əsaslandırmaq üçün müqayisəli təhlil aparsaydı, yaxşı olardı. Heç bir müqayisə aparmadan belə bir iddia səsləndirmək ciddi səhvdir. Fakt göstərmədən kim iddia edə bilər ki, hədislərin müsəlmanlara yüklədiyini dini öhdəliklər Peyğəmbərin zamanında olmamışdır?! – *tərcüməçinin qeydi.*

bütün sözləri, əməllər və təsdiqləmə faktlarını əhatə etmişdi. Alimlərin öz sahələrinə uyğun olaraq formalaşdırdıqları “sünnə” anlayışı Quran və dilçilik kontekstində işlədilən “sünnə” anlayışından fərqlənmişdir. Həmçinin bu anlayış hədislərin meydana çıxdığı zaman və məkan amillərini də özündə birləşdirir. Məqsəd Sünnədə nəyin bütün ümmət üçün zəruri dini hökm, nəyin ancaq bir qrup şəxsə aid təlimlər, nəyin Peyğəmbərin ictihadı, nəyin də başına gələn hadisələrdə Peyğəmbərin göstərdiyi reaksiya olduğunu dəqiqliklə müəyyən etməkdir.

Peyğəmbərin sözləri və əməlləri gündəlik həyatda baş verən hadisələrlə əlaqədar meydana çıxırdı. Bu əməllər və sözlər mütləq asudəlik zəminində meydana çıxmamış, gündəlik hadisələrin gedişi ilə əlaqəli olmuşdur. Şübhə yox ki, bu söz və əməllər hadisənin hərtərəfli gedişinə uyğun idi. Bu, çox vaxt əsas prinsipləri ehtiva edən Quran mətni ilə nisbi və müfəssəl hadisələrin fonunda meydana çıxan “Sünnə mətni” arasındakı fərqi mühüm tərəfidir.

Hədislər və xəbərlər Sünnə hesab edildikdə nəticə bu oldu ki, əksər hədislərdəki xüsusi məzmun ümumiləşdi. Bu hədislərdəki xüsusi məzmun təkcə baş verən adəti hadisə ilə deyil, həm də Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) bəşər olmağı ilə əlaqəlidir. Belə ki Peyğəmbər Quranda Allahın ona car çəkməsini əmr etdiyi bəşərililiyini Sünnəsində möhkəmləndirirdi. O bunu o dərəcədə etmişdi ki, insanlar yəqinliklə bundan əmin olmuşdular. Məsələn, Abdullah ibn Əmrin dedikləri buna misaldır:

“Peyğəmbərdən (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) eşitdiyim hər şeyi yazırdım. Məqsədim onları qoruyub-saxlamaq idi. Qüreyşlilər bunu mənə qadağan edib dedilər:

“Peyğəmbərdən eşitdiyin hər şeyi yazırsan. Peyğəmbər də insandır, hirsələnəndə də, sakit vəziyyətdə də danışır.” Mən də yazmağı dayandırdım. Sonra bunu Peyğəmbərə (*Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!*) danışdıqda barmaqları ilə ağzına işarə edib dedi: “Yaz, canımı əlində tutana and olsun ki, buradan haqdan başqa heç nə çıxmaz”¹.

Bu cür bəşərlik Peyğəmbərin bir çox sözü və əməlini şəriət və iltizam dairəsindən çıxarır. Bununla yanaşı, Peyğəmbər özü də bu bəşəriliyi konkret formada insanların diqqətinə çatdırmışdır. Məsələn, xurma ağaclarının süni tozlandırılması hadisəsi zamanı demişdir “Mən ancaq bir insanam. Dininizdən sizə nəyi isə əmr etsəm, əməl edin. Yox, öz rəyimdən sizə nəyi isə əmr etsəm, (bilin ki,) mən də insanam”². Başqa rəvayətdə deyilir: “Siz dünyanın işlərini daha yaxşı bilirsiniz”. Bu hadisə ilə əlaqəli digər rəvayətdə oxuyuruq: “Mən güman etmişdim. Gümana görə məni qınamayın. Amma əgər sizə Allahın adından nə isə danışsam, əməl edin. Bilin ki, mən Allahın adından heç vaxt yalan danışmaram”³.

Bu yerdə islamın əzəməti və universallığı, bütün dövr və coğrafiyalara uyğunluğu özünü büruzə verir. Həzrət Məhəmməd peyğəmbərliklə bəşərlik, öz şəxsi rəyi ilə ilahi din, bəşəri ictimahla ilahi vəhy, dünya və dini məsələlər arasında qəti şəkildə fərq qoyur. Deməli, Allahın dərgahından gələn vəhy – iltizam yükləyən din və dünyanın işləri adlanan iki ayrı məfhum mövcuddur. Mütəxəssislər dünyanın işlərinə daha yaxşı bələddirlər.

¹ Hədisi İmam Əhməd və Hakim rəvayət etmişlər.

² Hədisi Müslim rəvayət etmişdir.

³ Hədisi İmam Müslim rəvayət etmişdir.

Bu minvalla, təbiri caizsə, “nəql” metodologiyası qələbə çalmış, hədisşünaslıq və “nəqli” elm sahələrində hökm sürmüşdür. Belə bir şəraitdə hədisləri “saf-çürük” edilməsində ideal vasitə hesab edilən “istinad” üsulu meydana çıxmışdır. Çoxları unutmuşdular ki, istinad özlüyündə zənnə əsaslanır, “mütəvatir” məsələ deyildir. Bu səbəbdən bəzi uydurmaçılar mətn uydurduqları kimi, saxta istinad zəncirləri də fikirləşmişdilər. Belə ki hər hansı bir sözdən və ya ravidən xoşları gəldikdə onun üçün istinad uydururdular. Məsələn, Səid əd-Diməşqi bu cür edir və deyirdi: “Həsənin sözü üçün istinad uydurmaq qəbahət deyildir”. Onlar bilirdilər ki, hədis raviləri istinada əsaslanaraq bu və ya digər sözü hədis hesab edirlər.

Şübhə yoxdur ki, Peyğəmbərin irsini qorumaq istəyi insanların böyük əksəriyyətini hədislərin toplanılması işinə təşviq etmişdir. Onlar elm əmanətini sonrakı nəsillərə çatdırmaq, həmin hədisləri vəfatından sonra Peyğəmbəri əvəzləyəcək “meyar” halına gətirmək istəyirdilər. Belə olduqda hədislər fiqhın əsaslandığı mənbəyə çevrilmiş, nəticədə Müsəlman dünyası “fiqh istehsalı” mərhələsinə daxil olmuşdu. Fəqihərin riayət etməli olduqları minlərlə hədis kitabı meydana çıxmışdı. Onların işi hədislərin səhihliyi haqqında yəqinlik hasil etməkdən ibarət idi. Əgər fəqihlərdən kimsə buna etiraz etsəydi, dinində töhmət olunur, bəzən də iş küfrdə ittihama qədər gedib çıxırdı. Beləliklə, alimlər “əhli-rəy” və “əhli-hədis” məktəblərində toplandılar. Həmçinin üç qrupun: “siyasətçilər”, “zahidlər” və “alimlər” qruplarının əsas diqqəti Peyğəmbərin həyatını “yaşatma” işinə yönəlmişdi. Bununla da, peyğəmbərin cismən olmamağı faktı inkar edilmişdir.

Halbuki Quran bu hala işarə etmiş, insanları buna hazırlamışdı. Aşağıdakı ayə Həzrət Ömər və başqa səhabələrə xatırlatma idi:

“Məhəmməd ancaq bir peyğəmbərdir. Ondan əvvəl də peyğəmbərlər gəlib-getmişlər. Əgər o, ölsə və ya öldürülsə, siz gerimi dönəcəksiniz? Halbuki geri dönmən şəxs Allaha heç bir zərər yetirməz. Lakin Allah şükür edənlərə mükafat verir” (Ali-İmran, 144).

Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* vəfatından sonra Həzrət Əbubəkrin sözü də bu həqiqəti əks etdirirdi: “Kim Məhəmmədə ibadət edirdisə, bilsin ki, Məhəmməd artıq vəfat etmişdir. Kim də ki Allaha tapınırdısa, bilsin ki, Allah diridir, ölməyəndir”.

Sanki həmin qruplar bu həqiqəti nəzəri olaraq qəbul etmiş, yaxud buna məcbur edilmişdilər. Bununla yanaşı, ilk sarsıntı anında dediyi sözlə Həzrət Ömər in ifadə etdiyi psixoloji inkarı hələ də özlərində saxlayırdılar. Bu qruplar Peyğəmbərin varlığını hədisləri təkrar etməklə, tədavülə buraxmaqla, dildən-dilə ötürməklə, onlarla “yaşamaqla” canlı mücəssəməyə çevirməyə başlamış, fəqihlər, üsulşünaslar və kəlamçılara “yaşayan kimsə” olaraq təqdim etmişdilər. Onlar buna Peyğəmbərin fiziki yoxluğunu hiss etməmək üçün yol vermişdilər¹.

Hicri II əsrin yarısında ümmətin şifahi mədəni xatirələri və ya mədəni ənənəsi yazıya köçürülməyə başlanan kimi, Qurani-Kərim böyük ölçüdə neytrallaşdırıldı. O, ali möcüzə olsa da, kütlələrin nəzərində sayı 240-ı

¹ Bu iddia kifayət qədər əsassızdır. Hədislərin cəm edilməsi və yazıya köçürülməsi təkcə yuxarıda göstərilən emosional və ekspressiv “simpatiya” ilə əlaqəli olsaydı, onda bunu nə üçün səhabələr deyil, onlardan sonrakı nəsillər həyata keçirmişdilər?! – *tərcüməçinin qeydi*.

(bəzilərinə görə 340) keçməyən dəlillər üçün müraciət edilən kitab halına gəldi. Eyni zamanda hədislər Quran və real həyatla “dialog” sayəsində mədəni yaddaşı əmələ gətirən əsas mənbəyə çevrildi. Əsas prinsip və törəmə məsələlər üçün məhz hədislərə müraciət edildi, müxtəlif situasiyalarda onlara istinadən fitvalar verildi, bir sözlə, hədislərsiz keçinmək mümkün olmadı. Bütün bunların nəticəsində müsəlmanların həyatında Quranın rolu azaldı, onların bu kitabla əlaqəsi onu oxumaqla məhdudlaşdı. Quran oxumaq isə ancaq savab qazanmaq və ya öyüd-nəsihət çıxarmaq üçün lazım idi. Hədislər müsəlman zehniyyətini formalaşdıran faktik mənbəyə çevrildi.

Altıncı fəsil

**HƏDİSLƏRİ RƏVAYƏTİN DƏLİL
OLUB-OLMAMAĞI MƏSƏLƏSİ**

6.1. Giriş

Qurani-Kərimin real-praktik təcəssümü hesab edilən, izahedici və öhdəlik yükləyən mənbə sayılan Sünnənin (hədislərin), Peyğəmbərdən (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) meydana çıxdığı sübut edildiyi təqdirdə dəlil olmağı kimdəsə şübhə doğurmur. Amma indiyədək davam edən mübahisə hədisləri rəvayətin dəlil olub-olmamağı məsələsi ətrafında gedir. Yəni, hədisin özü kimi, onu rəvayət də dəlil sayıla bilərmi? Və ya Sünnəni rəvayət Allahın hökmünə dəlalət edə bilərmi? Yəni, Sünnəni rəvayət Allahın hökmünə dair qəti bilik, yoxsa zənn ifadə edir?

Ümmət Allahın yeganə hakim olduğunda həmrəydir, Onun hökmünün üstünə söz deyilməz. İnsanların xeyrinə hökmlər təsis etmək Onun ilahiliyinin təzahürüdür. Biz Sünnənin sübut olduğunu təsdiqləyib, onun dini zərurət olduğunu bildirib, “bu məsələdə müsəlmanlar arasında ixtilaf yoxdur” deyirik. “Sünnə sübutdur” dedikdə “Sünnə üzə çıxarib aşkarlayandır”¹ demək istəyirik. Yəni, Sünnə özündən hökm təsis etmir, ayrıca hökmlər meydana çıxarmır, Peyğəmbəri də hökm çıxarana çevirmir. Yəni, Peyğəmbər özündən hökm çıxaran, hökmü meydana gətirən, təsis edən deyildir.

Bəs onda necə olur ki, Peyğəmbərə itaət Allaha itaət sayılır?

¹ Əbdülcəni Əbdülxaliq. Sünnənin sübut olmağı məsələsi. Herindən, 1995, səh. 244.

Əgər desəniz ki, Allah Peyğəmbərə itaəti vacib etmiş və demişdir: “Peyğəmbərə itaət edin”¹ (ən-Nisa, 59). Bu da labüd edir ki, Peyğəmbər də hakimdir, müstəqil şəkil-də hökmlər çıxarmış, əmrlər vermiş, qadağalar qoymuşdur. Allahın Peyğəmbərə itaəti vacib etməsi o deməkdir ki, o bizə nəyisə əmr etdikdə Allah da bizə ona bu işdə itaəti vacib edir. İtaəti vacib edən Allahdır, itaət ediləcək iş isə Peyğəmbərdəndir. Deməli, Peyğəmbər də hökm qoyandır.

Deyərəm: Əsla! Hakim də, itaəti və Peyğəmbərdən əmr formasında meydana gələn əmələ riayəti vacib edən də Allahdır. Sadəcə olaraq, Allahın əmr etdiyi şey Peyğəmbərin dilindən səsləndirilir. Bu fərqi ancaq mütəxəssislər sezə bilər. “Peyğəmbərə itaət edin” o deməkdir ki, əmr və ya qadağa Peyğəmbərin dilindən səsləndirilib, deməli, bu işdə Peyğəmbərə itaət etmək lazımdır.

Deməli, Allah bizə itaəti əmr etməsəydi, Peyğəmbərin əmri bizə vacib olmazdı. İlk baxışdan əmr edən, hökm qoyan kimi Peyğəmbər çıxış etsə də, əslində həmin hökmü, əmri verən Allahdır².

6.2. “Öyrənən” və “rəvayətçi” nəsilərə görə Sünnənin və Sünnəni rəvayətin dəlil olub-olmamağı məsələsi

Peyğəmbərdən rəvayət edilən hər hansı bir hədisin etiqad, yaxud şəriət məsələlərində dəlil göstərilməsi iki şeyə əsaslanır: birincisi, həmin hədisin Peyğəmbər tərəfindən dəlil olaraq deyilməsi isbatlanmalıdır. İkin-

¹ “Ən-Nisa” surəsi, 59-cu ayə. Həmçinin bax: “əl-Maidə”, 92; “Məhəmməd”, 33; “ət-Təğabun”, 12.

² Əbdülqəni Əbdülxaliq. Sünnənin sübut olmağı məsələsi. Herinden, 1995, səh. 243-244.

cisi, onun Peyğəmbərdən şübhə doğurmayan istinadla rəvayət edilməsi sübut olunur. Birinci məsələdə bütün nəsilər həmrəydir. İkinci məsələ isə “rəvayət” nəslı, yəni tabiiilər və Peyğəmbərin vəfatından sonra yeniyetməlik yaşına çatan səhabələr üçün qüvvədə olmuşdur. Böyük səhabələr isə hədislərin çoxunu birbaşa Peyğəmbərdən eşitmişdilər, eşitməyənlər isə eşidənlərdən soruşurdular.

Alimlər ikinci məsələdə – rəvayət məsələsində ciddi fikir ayrılığına düşmüşdülər. Bu və ya digər hədisin (xəbərin) Peyğəmbərin adından rəvayət edilib-edilməməsini isbatlayan üsullara alimlərin münasibəti fərqli olmuşdur. Bəziləri iddia edirdilər ki, bunu qəti və ya təxmini müəyyənləşdirən heç bir üsul mövcud deyil. Onlar Peyğəmbərdən rəvayət edilən bütün hədislərə əməl olunmasını rədd edirdilər. Bu şəxslər hədislərin Peyğəmbərdən meydana çıxmasını inkar etmirdilər. Onlar deyirdilər ki, Peyğəmbərin bu və ya digər hədisi danışdığını dəqiq şəkildə isbatlamaq mümkün deyil, odur ki həmin hədisə etimad göstərmək olmaz.

Biz burada həmin fikir ayrılıqlarının hamısına toxuna bilmərik. Bu heç tədqiqatımızın mövzusu da deyil. Biz buna ona görə toxunduq ki, söhbətin ümumiyyətlə hədislərin sübut olub-olmamağından getmədiyi məlum olsun.

6.3. Fiqh imamlarının Sünnə ilə məşğuliyyətə münasibəti

Biz burada İmam Əbu Hənifə, İmam Malik, İmam Şafei, İmam Əhməd ibn Hənbəl, İmam Zeyd ibn Əli və İmam Cəfər əs-Sadiqin hədislərə münasibətlərini araşdıracağıq.

6.3.1. *İmam Əbu Hənifə*

Əbu Hənifə həyatı boyu Sünnəyə müxaliflikdə ittiham edilmişdir. Əbu Cəfər əl-Mənsur ona bu haqda “Eşitmişəm ki, qiyası hədislərdən üstün tutursan” – deyə yazdıqda bu ittihamı rədd etmişdir. Əbu Hənifə xəlifəyə məktubunda yazırdı: “Ey Möminlərin əmiri, məsələ sənin eşitdiyin kimi deyildir. Mən əvvəlcə Allahın kitabını, sonra Peyğəmbərin sünnəsini, sonra Əbubəkr, Ömər, Osman və Əlinin verdiyi hökmləri, daha sonra başqa səhabələrin verdiyi hökmləri əsas götürürəm. Əgər onların arasında fikir ayrılığı olmuşsa, qiyasa müraciət edirəm. Allahla yaratdıqları arasında qohumluq mövcud deyildir”¹.

Hənəfilərə görə, “məşhur” olmayan hədislər zənn ifadə edən hədislər kateqoriyasına daxil edilir. Bu cür hədislər Quranın “ümumi” hökmlərini xüsusiləşdirə, “sərbəst” (*mütləq*) hökmlərini də konkretləşdirə bilməz.

Əbu Hənifə “ahad” hədislərdən imtina edərkən aşağıdakı şərtləri irəli sürürdü:

1) “Ahad” hədislər Quranın “ümumi” və “zahir” hökmlərinə ziddirsə;

2) “Məşhur” hədislərə ziddirsə;

3) Hədisin rəvayətçisi fəqih deyildirsə;

4) Ravi bir hədisi rəvayət etdikdən sonra danışdığıının əksinə hərəkət edərsə;

5) “Ahad” hədis “ümumi tələbat”dan² sayılan şeylər haqqında rəvayət edilmişsə;

¹ Məhəmməd əbu Zəhrə. Əbu Hənifə: həyatı və yaradıcılığı. Qahirə: “Dar əl-fikir əl-ərəbi”, 1945, səh. 244.

² “Ümumil-bəlvə” termini ilə o şeylər başa düşülür ki, ümumi tələbatə çevrilib; onları nəzərə almamaq çox çətindir, ya da mümkün deyildir. Məsələn, küçədə palçıq, navalçıdan axan su, göydən quş

6) “Hədd” cəzaları və “kəffarə” məsələləri haqqında rəvayət edilmişsə;

7) Əcdaddan bəzi alimlərin məzəmmətinə tuş gəlmişsə, yaxud səhabələr arasında fikir ayrılıqları meydana çıxdıqda dəlil göstərilməmişdirsə. Əgər bir hədis mübahisə yarandıqda səhabələr tərəfindən dəlil kimi istifadə edilməmişsə, erkən dövr hənəfilərinin bəziləri, sonrakı dövr hənəfilərinin isə hamısı tərəfindən rədd edilmişdir.

6.3.2. *İmam Malik*

Malikilər göstərmişlər ki, Əbu Hənifə kimi İmam Malik də Quranın “zahir” ayələrini birinci, hədisləri isə ikinci dərəcəli hesab etmişdir. Əgər başqa bir əmr (Qurandakı əmr nəzərdə tutulur) hədisi təsdiqləyərsə, onda həmin hədis İmam Malikə görə Quranın “ümumi” ayələrini xüsusiləşdirir, “sərbəst” ayələrini də “çərçivə”yə salır. Yox, əgər mədinəliklərin əməlləri bu və ya digər hədisi təsdiqləyərsə, onda hədis dəlil olaraq seçilir.

“Müvafəqat” əsərində Şatibi İmam Malikin “mənafe”-yi əsas götürüb, “ahad” hədislərdən imtina etdiyi bir sıra məsələlərdən söz açıb. Çünki o, seçdiyi meyarları qəti, imtina etdiyi hədisləri isə təxmini hesab etmişdir. İmam Malik “mürsəl” hədisləri məqbul bilmiş, onların əsasında fitva vermişdir. Halbuki o, rəvayətlərin təsdiqi məsələsində sərt mövqedən çıxış edirdi. O, “mürsəl” hədisləri ona görə məqbul hesab etmişdir ki, onları inandığı şəxslərdən öyrənmişdi. Bununla yanaşı, o, etibarlı ravi axtarışında da sərt şərtlər qoymuşdu. Əgər ravi onun bütün şərtlərinə cavab verirdisə, xatircəm olur, ravinin göstərdiyi istinadı, danışdığı “mürsəl” hədisləri qəbul

zığının düşməsi və sair qaçılmaz hallardır – *tərcüməçinin qeydi*.

edirdi. Xatircəmlilik üçün seçimdə sərt qaydaların qoyulması, “mürsəl” hədislərin məqbul hesab olunması, şübhə yox ki, metodoloji deyil, subyektiv mövqeyi əks etdirir.

İmam Malik “ahad” hədislərdən imtina edərkən əsas götürdüyü meyarın təkə qəti olmasını deyil, həm də həmin hədislərin başqa qayda tərəfindən təsdiqlənməməsini də şərt qoymuşdu. Belə olduqda “ahad” hədislərdən imtina olunmur, qəti dəlil zənn ifadə edən dəlilə zidd düşmür, zənn ifadə edən dəlil də rədd edilmir; əksinə, qəti dəlil özü kimi başqa bir qəti dəlilə uyğun gəlmirdi. Nəticədə “ahad” hədis onun üçün argument gətirilən həmin qəti dəlilə söykənir, rədd edilmirdi.

Deyilməlidir ki, İmam Malik sünnə dedikdə səhabələrin mənimsədikləri anlayışı nəzərdə tutmuşdur.

6.3.2.1. İmam Malikin ideyalarının kvalitativ təsnifatı (“Müvəttə” əsəri əsasında)

İmam Malik “Müvəttə” kitabında “sünnə” sözünü lüğəvi mənada işlətməmişdir: üsul, yol, addım. Bəzən də sünnə dedikdə alimlərin yolu və üsullarını nəzərdə tutmuşdur. Amma “sünnə” sözünü “Peyğəmbərdən rəvayət edilən sözlər” mənasında işlətdikdə zaman keçdikcə fiqh terminologiyasında izi qalmamış ibarələrdən gücləndirmə və seçim məqsədilə istifadə etmişdir. Məsələn: “Malik dedi”, “Əlinin, İbn Abbasın sözü” və s. Və ya belə deyirdi: “Bu məsələdə eşitdiyim ən yaxşı kəlam filan ayədir; Ən xoşuma gələnə eşitdiyim filan şeydir”. Bu ifadələrə sonrakı dövr fəqihlərinin yaradıcılığında rast gəlinmir.

Deməli, İmam Malik “sünnə” sözünü terminoloji mənada işlətməmişdir. Əvəzində, deyirdi ki, “eşitdiyim ən

yaxşı söz", "ən çox xoşuma gələn söz"... Belə ibarələr fiqh ədəbiyyatında işlədilməmiş və geniş yayılmamışdı. O, hökm çıxararkən həmçinin aşağıdakı ifadələrdən istifadə edirdi: "o şey ki, onda xeyir yoxdur", "o şey ki, uyğun deyildir". Belə ifadələr onun dövrünə xas idi və dövrün səciyyəvi xüsusiyyətinə dəlalət edirdi. Bu mövzu terminologiyanın tarixi inkişafı sahəsində aparılacaq tədqiqatın obyektinə ola bilər. Onun kitabında biz bu üsluba rast gəlirik. Amma sonrakı müəlliflər Malik haqqında deyirdilər: "Malik Sünnədən dəlil göstərdi və s.". Məsələn, Qazi İyaz Malik haqqında demişdi: "O, Sünnəyə "mütəvatir", "məşhur", "ahad" ardıcılığı ilə toxunmuşdur"¹. Halbuki Malikin dövründə bu terminlər mövcud olmamışdır.

"İcma" termininə gəlicə, İmam Malik onu aşağıdakı təbirlərlə ifadə etmişdi: "barəsində həmrəylik göstərilmiş iş", "ixtilafın olmadığı şey". Bəzən isə birbaşa "icma" sözündən də istifadə etmişdir: "mədinəlilərin "icma"-sı". Amma onun nəzərdə tutduğu "icma" indiki dövrdə işlədilən "icma" termininin eynisi deyildir. "Barəsində həmrəylik göstərilmiş iş" və "ixtilafın olmadığı şey" təbirlərinə gəlicə, onları Quranı dəlil gətirərkən işlətməmişdir. Beləliklə, onu sonrakı üsulşünaslıq terminologiyasında möhkəmlənmiş "icma" termini hesab etmək asan deyildir.

İmam Malik "icma" dedikdə mədinəlilərin "icma"sını nəzərdə tuturdu. Çünki mədinəlilər Peyğəmbər sünnəsinin varisləri olub onu öz aralarında nəql etmişlər. Onlar

¹ əl-Qazi İyaz. Tərtib əl-mədarik və təqrib əl-məsəlik li-mərifət ələm məzhəb Malik / çapa hazırlayan: Əhməd Bükeyr Mahmud. Beyrut: "Dar məktəbə əl-həyat", 1967, I cild, səh. 22.

Sünnəyə daha çox bələd idilər. Bu üzdən İmam Malik mədinəlilərin dildən-dilə ötürdükleri hədisləri “Müvəttə” kitabında toplamış, Mədinədə yaşayan, vəhyin şahidi olan səhabələrin fitvalarına maraq göstərmişdir.

6.3.3. İmam Şafei

Şafei “Risalə” kitabında mövzuya bütöv fəsil ayırmış, “bəyan”ın beş səviyyəsindən söz açmışdı¹. Şafeiyə görə, “bəyan”ın beş səviyyəsi vardır. Birinci və ikinci səviyyələrdə Quranın Quranla izahına toxunmuş, üçüncü səviyyələrə Quranın “mücməl” ayələrini Peyğəmbərin necə izah etdiyini göstərmişdi. Dördüncü səviyyə Sünnədəki izahlardır. Belə ki Sünnə Allahın Peyğəmbərə izahını həvalə etdiyi məsələlərin açıqlamasını verir. Şafei digər yerlərdə də demişdi ki, Peyğəmbərin bu izahlarının Quranda əsası mövcuddur. Odur ki Allahın dininə tapınan şəxslərin başına gələn elə bir bəla yoxdur ki, Quranda onlara yol göstərən birbaşa və ümumi dəlil olmasın. Allahın kitabından birbaşa dəlilin göstərilmədiyi məsələlər isə Quranın ümumi təlimləri və universaliləri daxilində mövcuddur.

Beşinci səviyyədə isə İmam Şafei dil və hissi (maddi) işarələr baxımından meydana çıxan açıqlamalara müra-ciət etmişdir. Məqsəd dillə “bəyan”ın əlaqəsini üzə çıxarmaqdır. Mərhum imam bu barədə uzun-uzadı danışmışdır.

“Ahad” hədislərin məqbul hesab edilməsi üçün Şafei rəvilərə dair dəqiq şərtlər müəyyənləşdirmişdir. O, şərt qoşurdu ki:

¹ Məhəmməd ibn İdris əş-Şafei. ər-Risalə. Beyrut: “Dar ən-nəfais”, 1999, səh. 26-53.

1) Ravi gərək dinində mötəbər, danışığında dürüstlüyü ilə tanınan birisi olsun;

2) Danışdığını dərk edən, başa düşən birisi olsun. Yəni, danışdığını düzgün ifadə etsin, eşitdiklərini necə eşidibsə, o cür çatdırsın;

3) Danışdığını əzbərə bilsin, yadında dəqiq şəkildə saxlasın;

4) Hədisi ravisindən birbaşa eşitməlidir, əks halda, “müdəllis” (yalançı, saxtakar) sayılacaqdır;

5) Danışdığı hədis hədisçilərin eyni mövzuda rəvayət etdikləri hədislərə zidd olmamalıdır¹.

Şafei bu şərtləri ravilərin hər bir nəslinə şamil etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şafeinin yaşadığı dövrdə “Əhli-hədis” və “Əhli-rəy” məktəbləri arasında qızğın mübahisələr baş vermişdi. Məfhumları istifadədə təhrif olduğundan qarmaqarışıqlıq yaranmışdı. Şafei görürdü ki, “Əhli-rəy” məktəbi nümayəndələri ancaq “məşhur”, “hər kəsin həmrəy olduğu”, mədinəlilərin əməllərinə müvafiq düşən hədisləri qəbul edir, bu şərtlərə cavab verməyən, yaxud Quranın “zahir”i hökmlərinə zidd düşən “ahad” hədislərə isə yox deyirlər. Şafei “Əhli-hədis” məktəbi nümayəndələrinə tərəf çıxmış, hökmləri isbatlamada Sünnənin dəlil olduğunu göstərən arqumentlər təqdim etmişdir. Əgər ravi mötəbər idisə, Şafei “ahad” hədisləri dəlil qəbul edirdi. Onun təqdim etdiyi dəlillər “Risalə” kitabında, müxalifləri ilə arasında baş vermiş polemikalar isə “əl-Ümm” kitabında cəm edilmişdir.

¹ Məhəmməd ibn İdris əş-Şafei. ər-Risalə. Beyrut: “Dar ən-nəfais”, 1999, səh. 370.

Şafei ilə müxalifləri arasında baş verən ideoloji müharibənin nəticəsi bu oldu ki, sünnə məfhumu həqiqi məzmunundan qoparaq müəyyən şərtlər daxilində hədisşünasların rəvayət etdikləri hədis və xəbərlərə çevrildi. Şafei bu müharibədən qalib çıxmışdı, onu “Sünnənin mədədkarı” adlandırırdılar.

6.3.4. *İmam Əhməd ibn Hənbəl*

İbn Qəyyim qeyd edir ki, İmam Əhmədə görə Sünnə Birinci Əsasın ikinci yarısıdır. O, bir-biri ilə əlaqəli dini mətnləri eyni əsas hesab etmişdir. Yəni, Sünnə Quranı izah edib, tamamlayır, onların əksliyi mümkün deyildir. Çünki aralarında zahirən əkslik olarsa, Sünnə Quranı izah edib yozan tərəf kimi çıxış edir. İmam Əhmədin adından bizə gəlib çatmış bir çox rəvayətdə deyilir ki, dini öyrənmək Sünnə vasitəsilə mümkündür.

Bir hədis alimi kimi İmam Əhməd çox istəyirdi ki, kitabı “Müsnəd” insanlar üçün əsas kitaba çevrilsin. Amma bir fəqih olaraq o, fiqhə dair heç bir ixtisas kitabı yazmamış, şagirdlərinə də imla etməmişdir. Hətta başlanğıcda kiminsə onun adından fiqhə dair nə isə danışmasından xoşlanmazdı. Sonralar isə fiqhi görüşlərinin başqalarına danışılmasına icazə vermişdi. Bəlkə də, keçirdiyi bu illər ərzində fikirlərinin mötəbərliyinə təcrübəsi sayəsində əmin olmuşdu.

Cümhurun görüşü bu idi ki, “ahad” hədislər etiqad da deyil, əməldə dəlil seçilə bilər. İmam Əhməd isə “ahad” hədisləri etiqad məsələlərində də dəlil göstərmişdir. İmam Əhməd görüşüb, hədis öyrəndiyi ravilər üçün Əbu Hənifə və İmam Malikin müəyyənləşdirdiyi “zəbt” (dəqiqlik, dəqiq şəkildə yadda saxlama) şərtini qoyma-

mışdı. O, çox sərt istinad qaydaları təsis etmişdi. Bəzən isə istinad məsələsində güzəştə gedirdi. Məsələn deyirdi: “Bizə əməllərin fəziləti, savabı, yaxşı əməllərə təşviq haqqında hədislər gəlib çatdıqda istinadda güzəştə gedir, “hüdüd”, “kəffarə” və “vacib məsələlər”ə dair hədislər gəlib çatdıqda isə istinadının müəyyən edilməsində qətiyyət göstərirdik”¹.

İmam Əhməd “Müsənəd” kitabında yalançı ravilərdən deyil, ədalətli və mötəbər bildiyi şəxslərdən hədis rəvayət etmişdir. O deyirdi ki, təqvası ilə tanınan, dürüstlüyü ilə ad çıxaran ravilərdən hədis rəvayət edib. İmam Əhməd hər hansı bir hədisi məzmunu ilə əlaqəli tənqiddə görə deyil, başqa hədisə zidd olduqda rədd edirdi. O, hədislərin Quran əsasında nəzərdən keçirilməsini onları təsdiqləmədə meyar seçməmişdi. O, Sünnəni Quranın izahedicisi hesab edirdi. Bu səbəbdən Müsəddi ibn Müsərhidə məktubunda yazmışdı: “Sünnə bizə görə Peyğəmbərin qoyub getdiyi izlərdir. Sünnə Quranı izah edir. Sünnədə qiyasa yer yoxdur, Sünnə olan yerdə digər məsələlərə müraciət olunmaz. Onu ağıl və nəfsi istəklə dərk etmək mümkün deyildir; sünnə tabe olmaqdır, nəfsi istəklərdən imtina”².

İmam Əhmədin yaşadığı dövrdə hədislər “səhih” və “zəif” kateqoriyalarına bölünür, “həsən” hədislər isə bu kateqoriyalar daxilində nəzərdən keçirilirdi. “İstinad”ları çox olan “zəif” hədislər “həsən” hədislər kateqoriyasına daxil edilmişdi.

¹ Əhməd ibn Əli ibn Sabit Əbubəkr əl-Xətib əl-Bağdadi. əl-Kifayət fi elm ər-rivayət / çapa hazırlayan: Əhməd Ömər Həşim. Beyrut: “Dər əl-kitab əl-ərəbi”, 1986, səh. 134.

² Əbdülqadir ibn Bədrən. İmam Əhməd ibn Hənbəlin məzhəbinə giriş. Beyrut, 1996, I cild, səh. 26.

İbn Teymiyyə göstərir ki, tarixdə ilk dəfə Tirmizi hədisləri “səhih”, “həsən” və “zəif” kateqoriyalarında təsnif etmişdir. Ona görə, “həsən” hədislər “istinad”ları çox, “şazz” olmayan, raviləri yalançılıqda ittiham edilməyən, “səhih” hədislər isə raviləri “ədalətli” və “dəqiq” olan hədislərdir. “Zəif” hədislərin raviləri isə “yalançılıq”da ittiham edilirlər, hafizələri pisdır. Hədisi “məchul” ravi rəvayət etmişdirsə, onun “yalançı” olmağından, yaxud hafizəsinin zəifliyindən ehtiyat edilir¹.

Mütəxəssislər bildirir ki, İmam Əhmədın “Müsənəd”ində “zəif” hədislər də vardır. Çünki istəyirdi ki, kitabında müasirlərinin rəvayət etdiyi hər bir hədis əhatə olunsun. Bu üzdən onlardan eşitdiyi hər bir hədisi kitabına daxil etmişdi. Amma bilsəydi ki, bu və ya digər hədisə zidd qəti dəlil (başqa bir hədis və s.) mövcuddur, həmin hədisdən imtina edirdi.

Məlumdur ki, İmam Əhməd qiyası hədislərdən, hətta uydurma olmadığı təqdirdə “zəif” hədislərdən üstün tutmamışdır. Bu məsələdə onun mövqeyi müəllimi Şafeinin mövqeyi ilə üst-üstə düşür. Yəni, hədis olan yerdə şəxsi qənaətə yer yoxdur. Hətta o bu məsələdə müəllimini də ötüb-keçmişdi. Çünki Şafei heç bir halda hədislərin “zəif” ola biləcəyini qəbul etmirdi. Bu səbəbdən onun nəzərində hədislər şəxsi qənaətdən üstündür. İmam Əhməd isə “zəif” hədisləri qiyasdan üstün tutmuşdur. Əbu Hənifə və İmam Malik isə bəzən qiyası “ahad” hədislərdən üstün tuturdular. Onların metodu İmam Əhməd və İmam Şafeinin metodundan tamamilə fərqlənir.

¹ Təqiyəddin ibn Teymiyyə. Fitvalar məcmusu. Mənsurə, 2005, XVIII cild, səh. 25.

“Mürsəl” hədislərin dəlil olub-olmamağı məsələsində fəqihlər fikir ayrılığına düşmüşlər. “Mürsəl” hədis dəlil göstərilən hədis növlərindəndir. “Mürsəl” hədisin hədisşünaslıq və fiqhdə ayrı-ayrı tərifləri vardır. Hədisşünaslara görə, “mürsəl” hədis istinadı tabiiyə gedib çıxan və tabii tərəfindən onu rəvayət etmiş səhabənin adı çəkilmədən birbaşa Peyğəmbərin adından danışılan hədis növüdür. Fəqihlər isə istinadı Peyğəmbərlə əlaqələndirilmədən göstərilmiş hədis növünü “mürsəl” adlandırırlar. Bu vaxt kəsilmənin səhabə rəvayətdə kəsilib-kəsilməməsi fərq etmir.

Şəriət hökmlərində “mürsəl” hədislərin dəlil olub-olmamağı məsələsi alimlər arasında fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. Dörd fəqihə görə, bu hədislər məqbuldur. Bəziləri onu mütləq mənada qəbul etmiş, “müsnəd” hədislərlə eyni tutmuş, bəziləri isə tutmamışdır.

6.3.5. *İmam Zeyd ibn Əli*

6.3.5.1. *Zeydilik məzhəbi və Sünnə: “ahad” hədislər*

Zeydilik məzhəbinə görə, “ahad” hədislər zənn ifadə etdiyindən etiqad deyil, əməli hökmlərdə əsas götürülür. Zeydilər iddia edirlər ki, dəlillər iyerarxiyasında ardıcılıq belədir: Quran, “mütəvatir” və “ahad” hədislər. Onlar deyirdilər ki, “mütəvatir” olmayan hədislər Quranın “ümumi” hökmlərini xüsusiləşdirir. Bu isə o deməkdir ki, “ümumi” hədislər əməl baxımından “ümumi” hədislərdən heç də geri qalmır. Çünki “xüsusiləşdirmə” dini mətnlərin ləğvi olmayıb, onları yenidən “emal” etməkdir. Bu, hökmlərin izah edilməsində Quranla Sünnə arasındakı “əməkdaşlıq”ın bir formasıdır. Zeydilər bu məsələdə

Şafeiyə yaxınlaşırlar. Şafei də “xüsusiləşdirmə”ni biganəlik deyil, açıqlama (*bəyan*) hesab edirdi. “Kaşif” əsərində deyilir: “Onlar “ahad” hədisləri üsul məsələlərində, yəni dinin, fiqhın, şəriətin başlıca prinsip və qaydalarında əsas götürümlər. Çünki bu prinsiplər yəqinlik, ahad hədislər isə zənn ifadə edir”.

6.3.5.2. Zeydiliyə görə ahad hədis raviləri

üçün qoyulan şərtlər

1) Ravi ədalətli və mötəbər olmalıdır. Ravinin zeydildəndən, yaxud Əhli-beytdən olmağı şərt deyildir;

2) Hədislə əlaqəli hadisə (situasiya) ancaq bir neçə raviyə məlum hadisələrdən olmamalıdır. Çünki hədisdəki öhdəlik ümumidir, hər kəsə aid və hər kəsin şahidi olduğu məsələlərdəndir. Yəni, öhdəçilərin hamısından həmin məsələni yerinə yetirmək tələb olunur. Bu məsələ dildən-dilə dolaşdığı üçün aydın və hər kəsin bildiyi məsələdir.

3) Zeydi ravilər başqa ravilərdən üstün deyildir. Amma Həzrət Əlinin rəvayət etdiyi hədislər başqa səhabələrin rəvayət etdiyi hədislərdən üstündür.

4) Rəvayətçi tabii mötəbərdirsə, onun danışdığı “mürsəl” hədislər məqbuldur. Müctəhid ravilər daha üstün ravilərdir. Bu, Əbu Hənifə, Şafei və Malikin görüşüdür. İmam Əhməd isə “mürsəl” hədisləri “zəif” hədislər kateqoriyasına daxil etmişdir.

5) Ravinin fiqhi bilməsi çox vacibdir. Odur ki fəqih ravilər fəqih olmayanlardan üstündürlər. Hənəfilər bunu “mükəmməl dəqiqliklə dəqiqlik” adlandırmışlar.

6.3.6. *İmam Sadiq*

İmam Baqir demişdir: “Kim Əbubəkr və Ömərin xidmətlərinə bələd deyilsə, Sünnədən xəbərsizdir”¹.

Bəzi müəlliflər göstərir ki, ilk dövrlərdə imamiyyə fiqhinin əsasları ümumi formada yazıya köçürülmüşdür². Onlar “ləfz”, “tədil” və “təcrih”ə dair ümumi qaydalar haqqında danışmışlar. İmamiyyə şialərinin rəvilərə baxışı sünnilərinkindən fərqlənir. Belə ki onlar şia olmayan rəvilərin hədislərini qəbul etməkdə tərəddüd keçirirlər. Eyni şeyi həm də sünnilər üçün demək mümkündür. Həmçinin imamilikdə rəvayətçi dürüstlük dərəcəsinə görə qəbul olunur. Onlar fiqhin əsasları məsələsində şəfeilərlə böyük ölçüdə eyni mövqedən çıxış edirlər.

İmam Sadiq deyir: “Allah Təala Quranda hər şeyin izahını göstərmişdir. O, bəndələrin möhtac olduğu heç nəyi yaddan çıxarmamışdır. Bəndə deyə bilməz ki: “Kaş, filan şey Quranda nazil edilərdi”³.

“Kafi” kitabında oxuyuruq: “Əbu Abdullah əs-Sadiq demişdir: “Sizə hədis danışılarsa və siz Allahın kitabında, yaxud Peyğəmbərin sözləri arasından (onu təsdiqləyəcək) dəlil tapsanız, hədisi qəbul edin. Əks halda, Quranın sizə gətirdikləri daha məqsədəuyğundur”⁴.

Həmçinin imamiyyə şialəri Peyğəmbərin aşağıdakı sözünü qəbul edirlər:

¹ Əbubəkr Məhəmməd ibn əl-Hüseyn əl-Aciri. Şəriət. Ər-Riyad: “Dar əl-vətən”, 1997, V cild, səh. 2318; Məhəmməd əbu Zəhrə. İmam Sadiq: həyatı, yaşadığı dövr, yaradıcılığı və fiqhi görüşləri. Qahirə, çap ili göstərilməyib, səh. 207-208.

² Ayətullah əl-Üzma ən-Nəcəfi əl-Mər’əşi. Kitab mülhəqat ehqaq əl-həqq. Qum, hicri 1415, XVIII cild, səh. 526.

³ Məhəmməd əbu Zəhrə. İmam Sadiq: həyatı, yaşadığı dövr, yaradıcılığı və fiqhi görüşləri. Qahirə, çap ili göstərilməyib, səh. 298.

⁴ əl-Küleyni. əl-Kafi / çapa hazırlayan: Məclisi. I cild, səh. 109.

“Adımdan danışılanları Allahın kitabına ərz edin. Allahın kitabına müvafiq düşənləri mən demişəm. Allahın kitabına uyğun gəlməzsə, mən onu deməmişəm. Allahın kitabına necə müxalif ola bilərəm ki, Allah onunla məni doğru yola yönəltmişdir”.

Buna oxşar hədis Küleyninin “Kafi” kitabında rəvayət edilmişdir. İmam Sadiq Peyğəmbərdən hədislər rəvayət edir, onların məqbulluğunu car çəkər, şagirdlərini də bu hədislərin Quranda təsdiqini tapmağa həvəsləndirirdi. Deyirdi: “Sizə hədis rəvayət etdiyimdə məndən onun Qurandan təsdiqini də soruşun”.

Deməli, İmam Sadiq görə, Quran hər şeyin əsl, Sünə isə onu izah edəndir.

“Ahad” hədislərin məqbulluğu məsələsində imamiyyə şüələri arasında iki fərqli fikir mövcuddur: a) Erkən dövr şüələri Peyğəmbərə, yaxud məsum imama aidliyini qəti şəkildə təsdiqləyən dəlil olmadıqca “ahad” hədisləri rədd etmişlər.

b) İmamiyyə şüələrinin böyük əksəriyyəti “ahad” xəbəri tətbiq etmişlər. Bəziləri isə bir neçə rəvayət etməsini şərt qoymuşlar. Onlar bu məsələdə Həzrət Əlinin bir fikrini əsas götürmüşlər. Belə ki Həzrət Əli “ahad” hədisləri qəbul etmir və şərt qoyurdu ki, onu Peyğəmbərdən bir deyil, iki və daha artıq rəvayət etsin¹.

İmamiyyə şüələrinə görə, “ahad” hədislərin qəbul edilməsinin iki şərti var: həm rəvayətçi, həm də hədisin rəvayət edildiyi şəxs imamiyyə şüəsi olmalıdır. Əgər bir şüə şüə olmayandan rəvayət edərsə, belə “ahad” hədis qəbul edilmir. Hətta bu hədisin Peyğəmbərə gedib çıxan istina-

¹ Şeyx Məhəmməd ibn əl-Həsən ət-Tusi. Üddət əl-üsul / çapa hazırlayan: Məhəmməd Rza əl-Ənsari. Qum, hicri 1417, səh. 87.

dında bütün ravilər şüə olsa da, vəziyyət dəyişmir. Çünki imamiyyə şüələri ancaq Əhli-beyt ravilərinin danışdığı “ahad” hədisləri qəbul edirlər.

6.4. Rəvayət və dirayət hədisşünaslığı

Hədisşünaslıqda iki başlıca istiqamət mövcuddur. Digər biliklər onların daxilində nəzərdən keçirilir:

- 1) Rəvayət hədisşünaslığı
- 2) Dirayət hədisşünaslığı

6.4.1. Elm dedikdə nə nəzərdə tutulur?

Elm məfhumunun izahında dörd prinsip nəzərə alınmalıdır:

- 1) kəsərli, ciddi metodologiya
- 2) obyektivlik (ənənəmizdə bu, “elmi düzgünlük” adlandırılıb)
- 3) prinsip və qaydaları ilə yenilikləri qavrama gücü
- 4) özünüyeniləmə xüsusiyyəti. Yəni, elm öz ritorikasına nəzarət etməli, onu müzakirəyə çıxarıb tənqiddə məruz qoymalı, reallığa arqumentlərlə münasibət bildirməli, gələcək nəticələri isbatlamalıdır. Əgər bu nəticələr ehtimal xarakteri daşıyırsa, onlar üçün, ən azından, müvəqqəti mötəbər qayda təsis etməlidir. Elmi metodun funksiyası elmi həqiqətlərdə mövcud olan səhvləri üzə çıxarmaqdır. Elmi şüur davamlı şəkildə təhriflərə müqavimət göstərməyi ifadə edir. Tənqid və təkrar öyrənmə olmadan elm inkişaf etmir.

Dilçilik baxımından elm bilik və fəhmin sinonimi kimi çıxış edir¹. Müsəlman mənbələrində deyilir ki, əgər bi-

¹ Abdussalam Harun. əl-Möcam əl-vəsit. Qahirə, 1960, II cild, səh. 624.

likdə qətilik, əminlik vardırsa, o elmdir. Filosoflara görə, elm bir şeyin surətinin insan ağılında kəsb edilməsidir. Elm həmçinin idrak səviyyələrindən biri olaraq, zənn, şəkk və illüziyadan yuxarıda dayanır, sadə və mürəkkəb məlumatsızlığın əksi kimi çıxış edir.

Müxtəlif fikirlərə, ayrı-ayrı təriflərə baxmayaraq, yekunlaşdıra bilərik ki, elm qəti dərk etmə olub, gerçəkliyə uyğundur. Bununla yanaşı, müsəlman ənənəsində elm dedikdə bəzən öyrənilən məsələlərin təsdiqi, bəzən dərk edilməsi zamanı yaranan əqli təsəvvürlər, bəzən də dərk edən tərəfdə öyrənmə nəticəsində formalaşan bacarıq nəzərdə tutulur.

6.4.2. Elmləri ilk dəfə təsnif edən sünni alimlər

1) Həsən ibn Əbdürrəhman Ramhürməzi (vəfatı – hicri 360). O, əlaqədar fikirlərini “Rəvayətçi və dərrakəli şəxs arasında həlledici bəhsləşmə” adlı kitabında toplamışdır.

2) Hakim Nisaburi (vəfatı – hicri 405). O, “Hədis elmlərini tanıma” adlı kitab qələmə alsada, onu fəsillərə ayırmamışdır. Kitabda hədisşünaslığın əlli sahəsindən danışılır.

3) Əbu Nüeym Əhməd ibn Abdullah İsfəhani (vəfatı – hicri 430). Hakimin kitabına əlavələr etsə də, qarşıya qoyulan məqsədə çatmamışdır.

4) Xətib Bağdadi (vəfatı – hicri 463). O, rəvayət sənətinin qanunlarına dair “əl-Kifayə”, ədəb-ərkanına dair isə “Rəvayətçi və dinləyənin ədəb-ərkanını bir yerə cəm edən (kitab)” kitablarını yazmışdır. X. Bağdadi hədis elminin hər bir sahəsinə dair ayrıca əsər qələmə almışdır.

Ondan sonra bu sahədə yazanlar ona istinad etmişlər. Qazi İyaz (“əl-İlma”), əl-Miyanəci (“Ma la yəsu əl-mühəddis cəhluhu”) belələrindəndir.

5) Əbu Əmr Osman ibn Səlah Şəhrəzuri (vəfatı – hicri 643). O, əvvəlki əsərlərdə dağınıq olan məlumatları “Hədis elmləri” adlanan kitabda toplamışdır. Bu kitab “İbn Səlahın müqəddiməsi” adı ilə məşhurdur. Sonradan bu kitaba şərhlər, tənqidlər yazılmışdır. Bu əsər sonralar Zərkəşi, Zeynüliraqi və İbn Həcər üçün hədisşünaslıqda əsas mənbə olmuşdur. Nəvəvi, İbn Cəmaət, İbn Kəsir və əl-Bülqini onun müxtəsər variantını tərtib etmişlər.

6) Zərkəşi (vəfatı – hicri 794) hədis mətnlərinin tənqidi mövzusunə dair əhəmiyyətli əsər yazmışdır: “Səhabələrin rəvayətlərinə Aişənin düzəliş verməsi”.

Sünni hədis terminologiyasına dair müxtəsər əsərlərə misal üçün aşağıdakıları göstərmək olar:

1) “Əl-İqtirah”: Təqiyyəddin ibn Dəqiq əl-Eyd (vəfatı – hicri 702) tərəfindən yazılmışdır;

2) “Nüxbət əl-fikər”: İbn Həcər əl-Əsqəlani yazmışdır. Müəllif bu əsəri şərh edən “Nüzhət ən-nəzər” adlı əsər qələmə almışdır. Sonuncu çoxsaylı haşiyə-şərhlərdən ibarətdir.

6.4.3. İmamıyyə şialərinə görə elm anlayışı

1) Şialərə görə, ilk dəfə bu işlə Ramhürməzi, Hakim Nisaburi, Əhməd ibn Tavus (vəfatı – hicri 673) məşğul olmuşlar. Əhməd ibn Tavus imamıyyə şialiyinin yeni terminologiyasını işləyib hazırlamış, hədisləri “səhih”, “müvəssəq” və “zəif” olaraq təsnif etmişdir.

2) Əli ibn Əbdülhəmid əl-Həsəni. “Hədisləri öyrənməkdə əsas qaydaların şərh” adlı kitab yazmışdır.

3) Əbu Mənsur Bəhaəddin əl-Amuli. “Dirayət hədisşünaslığına dair müxtəsər söz” adlı kitab yazmışdır. Bu kitaba Həsən əs-Sədr “Nihayət əd-Dirayət”, Məhəmməd Baqir Damad isə “ər-Rəvaşeh” adlı şərhlər yazmışlar.

6.4.4. Zeydilik

Zeydiliyin hədis terminologiyasına sünni hədisşünaslığının təsiri böyükdür. Amma aralarında bəzi fərqlər də vardır.

1) İbn Vəzir əz-Zeydi (vəfatı – hicri 840). “Tənqih əl-ənzar fi ülum əl-asar” adlı kitabı vardır. Əl-Əmir əs-Sən`ani adlı ilə məşhur Məhəmməd ibn İsmayıl bu kitaba “Tövzih əl-əfkar” adlı şərh yazmışdır.

2) İbn Vəzir. “əl-Əvasim vəl-qəvasim fiz-zəbb ən sün-nət əbi əl-Qasim” adlı kitab yazmış, onu “ər-Rəvz əl-basim” əsərində ixtisar etmişdir. Kitabda zeydilik məktəbinin hədis terminologiyasından uzun-uzadı danışılır. Onun “Qəsb əs-səker nəzm buhus nüxbət əl-fikər li ibn Həcər” adlı başqa kitabı da vardır.

3) əl-Əmir əs-Sən`ani. “Səmərət ən-nəzər” adlı kitabı vardır. Kitab hədislərin təsdiqlənməsi məsələsində “ədalət” şərtinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir.

6.4.5. Rəvayət hədisşünaslığı

Erkən dövr hədisçilərinə görə, rəvayət hədisşünaslığı ravilərin adillik və yaddasaxlama bacarığından çıxış etməklə hədislərin Peyğəmbərə aid edilməsi qaydalarını öyrənən sahədir. Bəzən bu sahəni hədis üsulşünaslığı adlandırırlar. Xətib Bağdadidən sonra yaşamış alimlərə gəlicə, bu elm sahəsinə aşağıdakı tərif vermişlər: “Peyğəmbərə aid edilən sözlərin, əməllərin, təsdiqləmə

faktlarının, keyfiyyətlərin, hətta yuxuda və ayıqlığındakı hər bir halının danışılmasından bəhs edən elm sahəsi". Sonrakı dövr şüa alimləri bu tərifdə "peyğəmbər" sözünü "məsum" sözü ilə əvəz etmişlər¹.

Bu iki tərif arasındakı fərq aşkardır. Erkən dövr alimlərinin verdikləri tərifdən məlum olur ki, ravilər "cərh" və "tə'dil", "ittiham" və "bəraət" baxımından öyrənilmişdilər. Bu vaxt onların nə rəvayət etmələri diqqətdən kənarda qalır, rəvayətlərinə kimlikləri əsasında qiymət verilir.

Sonrakı dövr alimlərinin tərifində isə Peyğəmbərə aid edilən hər şeyin rəvayət edilməsinə əhəmiyyət verilmişdi. Bir sözlə, erkən dövr hədisşünaslığında ravilərin vəziyyəti, sonrakı dövr hədisşünaslığında isə Peyğəmbərin əməlləri öyrənilirdi.

Məhəmməd ibn Şihab əz-Zühri rəvayətşünaslığın banisi hesab edilir. O, ravilərin mötəbər, yaxud "zəif" olduğunu müəyyənləşdirən bütün vasitələrdən istifadə etmiş, ravilərə rəvayətlərinin səhih olub-olmamağına görə qiymət vermişdir.

6.4.6. Dirayət hədisşünaslığı

Erkən dövr alimlərinə görə, dirayət hədisşünaslığı ərəb dilinin qayda-qanunları, şəriətin qaydalarına söykənməklə hədislərin mətnindən başa düşülən məzmunu, onlardakı mətləbi öyrənir.

Dirayət hədisşünaslığının **mövzusu** tərifdə göstərilmiş cəhətlərə görə rəvayət edilmiş hədislərdir.

¹ Abdullah ibn Məhəmməd əl-Mamiqani. Dirayətşünaslıq araşdırmaları. Tehran, hicri 1411.

Mənbələri: ərəb dili və ayrı-ayrı sahələri (sərf, nəhv, bəlağət və s.), dinin və fiqhın əsas qaydaları, fiqh.

Baniləri: Peyğəmbəri görən, sözlərini eşidən, halını müşahidə edən, sözləri, əməlləri və xüsusiyyətlərini başqalarına Quranı izah edib, Peyğəmbəri nümunə götürməklə nəql edən səhabələr.

Səmərəsi: rəvayət edilən mətnin mütləq mənada, yaxud müəyyən şərtlərlə mötəbərliyi, “zəifliyi”i və uydu-rulduğunu müəyyən etmək.

Sonrakı dövrlərdə belə bir tərifi meydana çıxmışdı: “Təsdiq və inkar baxımından ravi və rəvayətin vəziyyətini müəyyənləşdirən elm sahəsi”¹.

Erkən dövr alimlərinin tərifi əsas diqqət məzmunun tənqidinə, təhlili və öyrənilməsinə, Qurana və ya mötəbər hədislərə, yaxud müşahidə və təcrübəyə zidd olan cəhətlərin müəyyənləşdirilməsinə verilmişdi. Sonrakı dövrün tərifi isə ravi və rəvayət öyrənilir. Yəni, bu vaxt “rəvayət” və “dirayət”, az qalsın ki, eyni şeyə çevrilir. Bəlkə də, məhz buna görə əsas diqqət istinad və ravilərin vəziyyətinə verilmiş, mətnin tənqidi işi ikinci plana atılmışdır. İstinad səhih çıxdıqda məzmun az hallarda öyrənilirdi. Yəni, istinadın vəziyyətinə görə məzmunu qiymət verilmişdir. Halbuki məzmunun öyrənilməsi istinadın öyrənilməsindən heç də az əhəmiyyət daşıyırdı. Nəzərə almaq lazımdır ki, hədislərin çoxu (əksəriyyəti deyil!) məzmun (konkret forma deyil!) baxımından rəvayət edilib.

Buna baxmayaraq, erkən və sonrakı dövr alimləri məzmunun öyrənilməsinə dair meyar və qaydalar təsis et-

¹ Əbdülvəhhab Əbdüllətif. əl-Mübtəkir əl-came li-kitabey əl-müxtəsər vəl-mö'təsər fi ülum əl-əsər. Qahirə, 1966, səh. 13.

mişlər. Bu qaydalar mühümdür və onları aidiyyəti kitablardan azacıq zəhmət çəkməklə əxz etmək mümkündür. Bu qaydalar əsasında məzmunu tənqid metodologiyası yaratmaq olar. Səmərəli olması üçün bu metodologiyada istinad və məzmunu tənqid qaydaları vəhdətdə götürülməlidir.

Qeyd edək ki, hədislərdə “çatışmazlıq” (*illət*) həm istinad, həm də məzmunla əlaqəli ola bilər. Məzmun-dakı qüsurlar istinaddakı qüsurlardan heç də az deyildir. Məsələn, hədis mötəbər istinadla rəvayət edilməyib-sə, məzmunundakı çatışmazlıq, mütləq şəkildə, istinad “zəncir”i, yaxud “zəncirlər”indəki problemlə əlaqəlidir. Belə ki məzmununda təhrif özünü göstərərsə, bu məzmunu rəvayət etmiş digər ravilər də diqqətlə, hərtərəfli şəkildə öyrənilməlidir. Mətnin tənqidi haqqında növbəti səhifələrdə ətraflı danışılacaqdır.

Sual yaranır: Rəvayətşünaslıq və dirayətşünaslıq eyni sahələrdirmi?

Deyilənlərdən belə başa düşülür ki, erkən dövr alimləri onları ayrı-ayrı sahələr hesab etmişlər. Onlara görə, bu elmlərin vəzifəsi hədislərin yoxlanılması Sonrakı dövr alimləri isə aralarındakı fərqləri nəzərə almaqla bu elmləri vəhdətdə götürməyə meyli olmuşlar.

Biz də erkən dövr alimlərinin mövqeyinə tərəf çıxırıq. Çünki bu, hər iki üsulun əlaqəli şəkildə tətbiqinə kömək edəcəkdir. Həmçinin gördük ki, bu iki elm sahəsinin “birləşdirilməsi” rəvayətmə (istinad) üsulunun “dirayət” və “məzmun tənqidi” metodologiyasını sıxışdırması ilə nəticələnmişdi.

6.4.7. "Ahad" və "mütəvatir" hədislər

Sonrakı dövr sünni alimlərinə görə, "əsər", "xəbər", "hədis", "sünnə" sözləri eyni mənanı ifadə edir: Peyğəmbərə, səhabələrə, tabiilərə aid edilən sözlər, əməllər, təsdiqləmə faktları. Bu baxımdan hədislərin "mərfu", "mövquf" və "məqtu" növləri vardır. Mənbələrdə göstərilir ki, hədis, xüsusən Peyğəmbərə aid edilən, "mövquf" və "məqtu" olmayan rəvayətdir. "Əsər" isə ancaq "mövquf" sözlərə deyilir. Belə bir tərif də mövcuddur ki, hədis Peyğəmbərin sözü və əməllərini ifadə edir. Sünnə isə özündə sözləri, əməlləri, təsdiqləmə faktları və keyfiyyəti birləşdirir.

İmamıyyə şüələrinə görə, hədis "məsumların söz və təsdiqləmə faktlarından danışan kəlamdır". Məsum dedikdə Peyğəmbər və on iki imam nəzərdə tutulur. Həmçinin şüələr hədisləri məsumlarla yanaşı, səhabə və tabiilərə də aid edirlər. Burada səhabə və ya tabiilər dedikdə imamın səhabələri və bu səhabələri görmüş tabiilər başa düşülür. Sözlər isə özündə Peyğəmbərə aid əməl və təsdiqləmə faktlarını, imama aid əməlləri ehtiva edir.

6.4.7.1. Mütəvatir hədislər

Hədis alimləri mütəvatir hədislərin tərifində fikir ayrılığına düşmüşlər. Bəzi alimlərə görə, mütəvatir hədis "say" və "adət"ə uyğun olaraq meydana çıxan hədisdir. İmam İbn Həcər demişdir: "Əgər hədis bu dörd şərti özündə birləşdirsə, mütəvatirdir. Bu (şərtlər): a) "adət" in yalançılıqda həmrəy olmaqlarını qeyri-mümkün edən çoxsaylı (rəvilər); b) istinad zəncirinin əvvəlindən axırınadək (həmin) hədisi özləri kimi rəvilərdən rəvayət

etmələri; c) başlanğıcda istinad etdikləri şeyin hissi, yəni gözlə görülən, qulaqla eşidilən olmağı; ç) eşidənlər üçün elm (bilik) ifadə etməsi... Mütəvatir olan məhz budur"¹.

Xətib Bağdadi demişdir: "(Mütəvatir hədis) qərar tapmış adətə görə birlikdə yalan danışmaları qeyri-mümkün olan bir dəstə rəvinin danışdığı hədisdir"².

Sual olunur ki, əgər sayın neçəliyi haqqında fərqi fikirlər varsa, onda sadəcə saya görə bir hədisin yəqin bilik ifadə etməsi necə mümkün ola bilər? Yaxud adı çəkilən "adət" nə olan şeydir? Bununla yanaşı, bütün təriflərdə "yalançılıq"dan danışılır, amma yanlışlıq, güman, unutqanlıq və sairə toxunulmur. Çünki, hətta mötəbər rəvayətçilərdə də bu hallar baş verə bilər.

Alimlər bir hədisin mütəvatir olmağı üçün neçə rəvinin tələb edildiyini müəyyənləşdirə bilməyiblər. Bu rəqəm 3 ilə 1500 arasında dəyişir. Konəvi sayın müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqəli görüşlər haqqında demişdir: "Bütün bu deyilənlər əsassızdır. Bir qrup hədis aliminin gəldiyi nəticə budur ki, mütəvatirlik üçün say şərt deyildir. Əsas olanı yəqin biliyin kəsb edilməsidir"³.

Onlar mütəvatirliyin ağıl, vicdan və könlün aramlılığı... ilə əlaqələndirilməsi ideyasından çıxış edirdilər. Fəxrəddin Razi mütəvatirliyin baş verməsi üçün tələb edilən say məsələsində müxtəlif fikirlərə toxunduqdan sonra demişdir: "Bil ki, bütün bunlar məsələ ilə əlaqəsi

¹ İbn Həcər əl-Əsqəlani. Nüzhet ən-nəzər fi tövzih nüxbət əl-fikər fi müstələh əhl əl-əsər. Mədinə, 1975, səh. 39.

² Əhməd ibn Əli ibn Sabit Əbubəkr əl-Xətib əl-Bağdadi. əl-Kifayət fi elm ər-rivayət / çapa hazırlayan: Əhməd Ömər Həşim. Beyrut: "Dar əl-kitab əl-ərəbi", 1986, səh. 16.

³ Əbu Abdullah Məhəmməd əl-Kəttani. Nəzm əl-mütənasir min əl-hədis əl-mütəvatir. Qahirə: "Dar əl-kutub əs-sələfiyyə", çap ili göstərilməyib, səh. 16.

olmayan məhdudlaşdırmalardır. Yox, desəniz ki: “Əgər siz sayın tamamlanması üçün biliyi yəqin hala gətirsəniz, onda onu rəqibə dəlil göstərmək qeyri-mümkün olacaqdır”, deyərəm: “Biz mütəvatir hədisi bilik kəsb etmək üçün dəlil göstərmirik, əksinə, bunda müraciət ediləcək mənbə viciandır. Bu barədə əvvəl danışmışıq”¹.

6.4.7.2. Mütəvatirliyin mümkünliyi

Alimlər mütəvatirliyin nə dərəcədə mümkün olmağı ətrafında fikir ayrılığına düşsələr də, aşağıdakı məsələlərdə ortaq məxrəcə gəlmişlər:

1) Mütəvatirliyin nadirən baş verməsi

Bəzi alimlər bildirmişlər ki, mütəvatirlik nadir hallarda baş verir. Məsələn, İbn Səlah deyirdi: “Kim hədislərdə mütəvatirliyə dair nümunə tələb etsə, tələbi onu yorar”.

Hədis alimi Bulqini yazır: “Qəti məsələlərdə mütəvatirlik ola bilər. Amma danışmaqla istinad göstərmək və buna bənzər məsələlərdə bu çətindir”².

Hafiz ibn Həcər “Nüzhet ən-nəzər” kitabında İbn Səlahın yuxarıda göstərdiyimiz fikrini qeyd etdikdən sonra demişdir: “İddia etdiyi böyüklükdürsə, bu olmaz. Çünki bu, istinadların çoxluğuna, ravilərin vəziyyəti və zəruri keyfiyyətlərinə az bələd olmaqdan irəli gəlir. Bu da onlardan birlikdə yalan danışmaq ehtimalını uzaq tutmaq üçündür”³.

¹ Fəxrəddin Məhəmməd ibn Ömər ər-Razi. əl-Məhsul fi elm üsul əl-fiqh. Qahirə: “Dar əs-səlam”, 2011, II cild, səh. 133.

² Ömər ibn Ruslan Kənnani. Müqəddimə ibn əs-Səlah və məhasin əl-istilah. Qahirə, 1989, səh. 453.

³ İbn Həcər əl-Əsqəlani. Nüzhet ən-nəzər fi tövzih nüxbət əl-fikər fi müstələh əhl əl-əsər. Mədinə, 1975, səh. 7.

Hafiz ibn Həcər deyir: “Mütəvatirliyin şərtləri əsasında (“Nüxbət” kitabını nəzərdə tutur) qeyri-müəyyəndir. Çünki bu, istinad elminin bu formada öyrəndiyi məsələ deyildir. İstinad elmi dəlil seçilib-seçilməməsi, ravilərin keyfiyyətləri və icraçılıq formaları baxımından hədislərin səhihliyi, yaxud “zəifliyi”ni öyrənir. Mütəvatir hədislərdə isə ravilər öyrənilmir; əksinə, zəruridir ki, belə hədislər dəlil seçilsin”¹.

2) *Mütəvatirliyin olmamağı*

İbn Hibban “Səhih” kitabının giriş hissəsində yazır: “Hədislərə gəlincə, onlar bütünlükdə “ahad”dır. Çünki Peyğəmbərdən ədalətli iki ravinin rəvayət etdiyi elə bir hədis yoxdur ki, onlardan biri başqa ədalətli iki rəviyə, hər ikisi isə digər ədalətli iki rəviyə istinad etsin. Bu, qeyri-mümkündürsə, deməli, bütün hədislər “ahad”dır”².

6.4.7.2. *Ahad hədislər*

Ahad hədislər səhihlik şərtlərinə görə “məqbul” və “qeyri-məqbul” növlərinə bölünür. Məqbul ahad hədislər zənn ifadə edən dəlil olub, sünni məzhəbinə görə tətbiqdə əsas götürülür. Hətta belə hədislərin tətbiqdə əsas götürülməsinə dəlalət edən kənar dəlil-sübutlar olmasa belə, qayda dəyişmir.

Sonrakı dövr şiə mühəqqiq-alimlərinə, həmçinin zeydilik şiələrinə görə, ahad hədislər dəlil rolunu oynayır. Çünki dindəki məlum “cüzi” (ikinci dərəcəli) məsələlərin çoxu zənn ilə isbatlanıb. Onların imamlarından bizə zənn əsasında hökm çıxarmağı qadağan edən dəlil gəlib çat-

¹ Yenə orada.

² Əbu Hatim Məhəmməd ibn Hibban. Səhih ibn Hibban bi-tərtib ibn Bəlban / Şüeyb əl-Ərnəut. Beyrut, 1988, I cild, səh. 156.

mayıb. Üsuli və əxbəri məktəblərində ahad hədislər dəlil hesab olunur. Küleyninin “Səhih”, Tusinin “İstibsar” kitablarında buna dair məlumat vardır.

Erkən dövr şiə alimləri isə bildirmişlər ki, kənar dəlillər olmasa, “ahad” hədislər dəlil ola bilməz. Seyid Mürtəza göstərmişdir ki, ahad hədisin dəlil olmamağına dair “icma” mövcuddur. Şiəlikdə hakim görüş budur. Amma indiki dövrdə ahad hədislərdən dəlil kimi istifadə edən şiə alimləri şərt qoşurlar ki, şiələrin mötəbər kitablarında daha güclü dəlilə zidd düşməyən hədislərin “icma” ilə tətbiqi bu və ya digər “ahad” hədisi təsdiqləsin¹.

6.4.7.3. Ahad hədislərin zənn ifadə etməsi

“Əl-Kifayət” kitabında Xətib Bağdadi yazır: “Ahad” hədis dinin mükəlləflərə yüklədiyi, qətilik ifadə edən məsələlərdə (dəlil olaraq) qəbul edilmir... O, qətilik ifadə etməyən məsələlərdə qəbul edilir”².

Mənavi demişdir: “İmamlardan Qəzali, Amədi, İbn Həcib, Beyzavi bildirmişlər ki, “ahad” hədis “qərinə” (kənar dəlil) olduğu təqdirdə bilik ifadə edir. Cümhur isə bunun əksini iddia edir. Onlar deyirlər ki, (“ahad” hədis) mütləq olaraq bilik ifadə etmir”³.

Üsulşünas Şinqiti yazır: “Dərrakəli alimlərin əksəriyyətinə görə, “ahad” hədis “qərinə” olsa da, olmasa da, bilik ifadə etmir. Bəziləri isə bunun əksini deyir”⁴.

¹ Əbdülvəhhab Əbdüllətif. əl-Mötəsər min müstələhat əhl əl-əsər min əs-sünnə vəş-şiə vəz-zeydiyyə. Qahirə, 1959, səh. 13-14.

² Əhməd ibn Əli ibn Sabit Əbubəkr əl-Xətib əl-Bağdadi. əl-Kifayət fi elm ər-rivayət / çapa hazırlayan: Əhməd Ömər Həşim. Beyrut: “Dar əl-kitab əl-ərəbi”, 1986, səh. 432.

³ Əbdürrauf əl-Mənavi. əl-Yəvaqit vəd-dürər fi şərḥ nüxbət ibn Həcər. Ər-Riyad, 1999, I cild, səh. 302.

⁴ Məhəmməd əl-Əmin Muxtar əş-Şinqiti. Şərḥ məraqi əs-suud əl-

Şatibi demişdir: “Bu, “ahad” xəbərlərdən olsa da, onun qətilik (yəqinlik) bildirməməsi aydın məsələdir”¹.

Fəxrəddin Razi demişdir: “Ahad” hədislərin “üsul” məsələlərinə şamil edilməsi əsassızdır. Çünki həmin məsələlər yəqinlik ifadə etməlidir. “Ahad” hədislər isə ancaq zənn ifadə edir”².

Baqillani demişdir: “Fəqihlər və kəlamçılar həmrəy-dirlər ki, yəqin bilik əmələ gətirməyən istənilən hədisi “ahad” adlandırmaq olar. Fərqi yoxdur, onu bir şəxs, yoxsa bir dəstə adam rəvayət edib. Belə yəqin bilik meydana gətirmir”³.

Hafiz əz-Zəhəbi yazır: “Burada yəqin bilik meydana çıxsın deyə hədis istinadlarını artırmağa təşviq vardır. Çünki “ahad” hədislər üçün unutmazlıq və yanlışla mümkündür”⁴.

Nəvəvi yazır: “Desələr ki, səhihdir, bu onun mənasına görədir, ...istinaddakı yəqinliyə görə deyil. ...Şeyx İbn Səlah deyir ki, Buxari və Müslimin, yaxud onlardan birinin rəvayət etdiyi hədis səhihlik baxımından qətidir və onda yəqin bilik mövcuddur”. Mühəqqiq-alimlər və əksəriyyət onunla razılaşmayaraq demişlər: “Mütəvatir deyilsə, zənn ifadə edir”⁵.

müsəmma nəsr əl-vürud. Ciddə, 2005, səh. 345.

¹ İbrahim ibn Musa əş-Şatibi. əl-Müvafəqat. Qahirə: “Dar ibn Əf-fan”, 1997, I cild, səh. 28.

² Fəxrəddin Razi. əl-Məalim fi üsul əl-fiqh. Qahirə, 1994, səh. 147.

³ Əbubəkr Məhəmməd əl-Baqillani. Təmhid əl-əvail və təlxis əd-dələil. Beyrut, 1987, səh. 441.

⁴ Şəmsəddin əz-Zəhəbi. Təzkirə əl-hüffaz. Heydərabad, hicri 1333, I cild, səh. 6.

⁵ Əbu Zəkəriyyə ən-Nəvəvi. ət-Təqrib vət-təysir li-mərifət sünən əl-bəşir vən-nəzir. Beyrut, 1987, səh. 11-18.

Nəvəvi Müslimin “Səhih” kitabına yazdığı şərhin “giriş” hissəsində İbn Səlahın dediklərini qeyd etdikdən sonra yazır: “Şeyxin bu mövzuda qeyd etdikləri mühəqqiq-alimlər və əksəriyyətin dediyinə ziddir. Belə ki onlar demişlər: “İki “Səhih”dəki mütəvatir olmayan hədislər zənn ifadə edir və “ahad”dır”¹.

İmam Bəzdəvi yazır: “Ahad” hədislərin yəqin bilik ifadə etməsi iddiasına gəlincə, şübhəsiz ki, bu, puç iddia-dır. Çünki aşkar dəlillər bunu rədd edir. “Ahad” hədislər qeyri-mümkünlük deyil, ehtimal ifadə edir. Ehtimal olan yerdə yəqinlik olmaz. Kim bunu inkar edərsə, özünü axmaq yerinə qoymuş, ağı azmışdır”.

İmam Qəzali deyir: “Ahad” hədis yəqin bilik ifadə etmir. Bu qəti şəkildə məlum məsələdir. Biz eşitdiyimiz hər şeyi təsdiqləmirik. Əgər iki hədisin bir-birinə əksliyini təsdiqləsək, iki ziddi necə iqrar edə bilərik axı?!”².

6.5. Erkən və sonrakı dövr hədisşünaslarının yaradıcılığında metodologiya fərqləri

Hədis elmlərini öyrənənlər görəcəkdir ki, erkən dövr hədisşünaslarının (əksər alimlərə görə, onların sonuncu nümayəndəsi Xətib Bağdadidir) termin və metodoloji üsulları sonrakı dövr hədisşünaslarının üsullarından (Xətib Bağdadidən sonra yaşayanlar İbn Həcərlə birlikdə) aşkar şəkildə fərqlənir. Bu o deməkdir ki, hədis elmləri iki məktəb tərəfindən öyrənilmişdir. Hər bir məktəbin

¹ Əbu Zəkəriyyə ən-Nəvəvi. Səhih Müslim bi-şərh əl-İmam ən-Nəvəvi. Beyrut, nəşr ili göstərilməyib, I cild, səh. 41.

² Əbu Hamid əl-Qəzali. əl-Müstəsfa min elm əl-üsul. Beyrut: “Dae əl-kutub əl-elmiyyə”, hicri 1413, səh. 116.

öz terminləri, üsulları, elmi ənənələri vardır. Onlardan biri hədisşünaslığın əməli-tətbiqi, digəri isə nəzəri tərəfini təmsil edir.

Birinci məktəb hədis elmlərini əməli surətdə öyrənmişdir. Onlar erkən dövr hədisşünasları olub, böyük hədis tənqidçiləri idilər, hədis mənbələrinin çoxunu ərsəyə gətirmişlər. Bu mənbələr bizə onların yaradıcılığı haqqında aydın təsəvvür bəxş edir. Belə mənbələrin başında Buxari və Müslimin “Səhih” kitabları gəlir.

Birinci məktəbin səciyyəvi cəhəti budur ki, hədisləri şifahi nəql yolu ilə öyrənmirdilər. Bu mərhələ hicri I əsrdən etibarən V əsrin yarısındanadək olan dövrü əhatə edir.

İkinci məktəb isə problemi nəzəri cəhətdən öyrənmiş, terminlər təsis etmiş, təriflər müəyyənləşdirmiş, erkən dövr tənqidçilərinin praktik işlərini nəzəri qəliblərə tökmüşlər. Onları sonrakı dövr alimləri adlandırırlar. Bu məktəbin nümayəndələri hədislərin ötürülməsində kitablara, yazılara, birbaşa fərdi rəvayət yerinə etimad etmiş, məntiqi prinsipləri müəyyənləşdirmiş, təriflər və çərçivələr qoymuşlar.

Bu məktəblər arasındakı fikir ayrılıqları hədisşünaslıqla bağlı ayrı-ayrı məsələləri də əhatə etmişdi. Məsələn, “hədis elmi”nə verilən tərifin özü də belə mübahisələrə tuş gəlmişdi. Bu elmlə əlaqəli məsələlər ətrafında da terminologiya mübahisələri olmuşdur. Bu mübahisələr hədisşünasların metodlarında qarma-qarışıqlıq yaratmışdı. Belə qarmaqarışıqlıq sonrakı dövr alimlərinin üsulları və qaydalarında daha da çoxalmışdı.

Erkən dövr hədis tənqidçilərinin hədislər və ravilərə münasibətdə öz üsulları vardı. Bu işdə onlara sonrakı nəsillərdən kimsə yetişə bilməmişdi. Onların şahidliyi

raviləri görən və eşidən, onlarla qaynayıb-qarışan, əh-vallarına bələd olan şəxslərin də şahidliyi demək idi. Bu da onlara hərtərəfli fəhm və bilik bəxş edirdi. Həmçinin onlar ravilərə dair sonralar təsis edilmiş qaydaların təsi-rində deyildilər; əksinə, bu məsələdə öz nöqtəyi-nəzərlə-ri, öz qaydaları vardı. Bu qaydalar əksər hallarda sonrakı dövr alimlərinin qaydaları ilə üst-üstə düşür, vəziyyə-tin, maddi sübutların, ipucularının (*qərain*) nəzərə alın-masına əsaslanırdı. Onlar bir ravinin həmişə mötəbər, digərinin isə hər bir halda “zəif” olduğuna qərar vermir, məsələn, “mövsul” və “mürsəl”, “mərfu” və “mövquf” hədislər arasında ziddiyyət yarandıqda, bir hədisin mət-nində çatışmazlıq, yaxud əlavə motiv meydana çıxdıq-da eyni qaydaya müraciət etmirdilər. Bütün bu hallar ipucularına təhkim edilmişdi. O da mümkün idi ki, in-kar vasitəsilə mötəbərliyin güclənməsinə qərar versinlər. Halbuki bunda başqasının danışdığı hədisə müxaliflik yox idi. “Mövsul” hədislə “mürsəl” hədis əkslik təşkil etdiyində ravi “zəif” olsa da, ipucuları onun haqlılığına dəlalət etdiyi üçün onun lehinə hökm verirdilər.

Bu səbəbdən onların metodologiyası seleksiyaçı məz-munu ilə seçilir. Hafiz ibn Rəcəb əl-Hənbəli “Şərh iləl ət-Tirmizi” kitabında bu barədə məlumat vermişdir¹. Nəzərə çarpan budur ki, erkən dövr alimlərinin ravilərə dair hökmləri mütləq olmayıb nisbidir. Məsələn, Şöbə ibn Həccac hər hansı ravi haqqında “mötəbərdir” və ya “zəifdir” dediyində bu o mənaya gəlmir ki, hökm mütləqdir, ravinin bütün hədislərinə şamildir; əksinə, bu

¹ Bax: İbn Rəcəb əl-Hənbəli. Şərh iləl ət-Tirmizi li-ibn Rəcəb / çapa hazırlayan, şərhlərin müəllifi: Nurəddin Etr. Dəməşq, 1978, I cild, səh. 352-353.

hökm müəyyən vəziyyətlə, bu və ya digər şəxslə, xüsusi şəraitlə, yaxud hədisin özü ilə əlaqəlidir. Onlar ravi mötəbər olsa da, gördükləri səhvə görə onun danışdığı hədisi “zəif” hesab edir, “zəif” hədisdə isə haqlı gördükləri hissəni isə mötəbər sayırdılar. Hədisin digər hissəsi isə dəqiqləşdirmə və mühakiməyə təhkim edilirdi. Bəlkə də, bu bizə Yəhya ibn Məinin “cərh” və “tə`dil”ə dair dediklərinin nə üçün dolaşmış olduğunu izah edir. Onun “Tarix” kitabı belə misallarla doludur. Əslində bu dolaşmışlıq ipucularını nəzərə almamaqdan irəli gəlir. Halbuki əvvəlki alimlər məhz bu ipucuları əsasında ravi haqqında qərar verirdilər. Sonrakı dövr alimləri isə bu ipucularını nəzərə almamışdılar. Əksər hallarda sahə müşahidəsi, dəqiq yoxlama və mühakimə, davamlı təcrübə dərk edilən gizli səbəblər (*ilal*) öyrənilmirdi. Bu vəziyyət hicri IV əsrin axırlarınadək davam etmişdi.

Bu faktlar bizdə belə bir sual yaradır: Sonrakı dövr alimlərinin hədis elmlərinə dair təsis etdikləri qaydalar, terminlər, normalar və təriflər nə dərəcədə elmidir?

Məlumdur ki, onların təsis etdikləri bu qaydalar, terminlər, təriflər ictihadın məhsulu idi. Onlar bununla əvvəlki dövr alimlərindən onlara hədis və ravilər haqqında gəlib çatmış məlumatları dəqiqləşdirmək istəmişdilər. Lakin bu məlumatların doğru olub-olmadığını sonrakı nəsillərin dəqiq şəkildə öyrənmələri mümkün deyildi. Bu səbəbdən erkən dövr alimlərinin dediklərinin izah edilməsində, məlumatları dəqiqləşdirmək üçün qoyduqları qaydalarda onların arasında fikir ayrılıqlarının yaranması təbii idi. Bununla da böyük dəyişiklik başlandı. Sonrakı dövr alimləri erkən dövr alimlərinin əksəriyyəti nisbi olan, ipucuları ilə şərtlənən məlumatlarına etimad

göstərib, müəyyən qayda və normalar təsis etdilər. Onlar bu qaydalar əsasında əvvəlkilərin sözlərini mühakimə etməyə, səhv, yaxud düzgün olduğunu göstərməyə başladılar. Hədislərin səhihliyi, yaxud “zəifliyi”i məhz bu qaydalara uyğunluğu və ya müxalifliyi ilə müəyyən edilirdi.

6.6. Üsulşünaslıq metodologiyasının sonrakı dövr hədisşünaslarına təsiri

Fiqh üsulşünaslığından bəhs edən ilk kitabı İmam Şafei yazmışdır. Yazdığı “Risalə” kitabı onun fiqhi, fiqh üsulşünaslığını, Sünnəni yaxşı bildiyini göstərir.

Şafei kəlam elmi və nümayəndələrini töhmət etsə də, fiqh üsulşünaslığına dair əsərlər yazmış davamçılarının metodu müəllimlərinin metodundan fərqlənir. Hətta onların fiqh üsulşünaslığı metodunu “kəlamçıların metodu” adlandırırlar. Şafiilər məhz bu metodla tanınmışdılar. Fiqh üsulşünaslığını nəzəriyyə halına gətirən, təkmilləşdirən məhz şafiilərdir. İş o yerə çatmışdı ki, kəlam üsulşünaslığı şafii üsulşünaslığı adlandırılmışdı. Halbuki bu metod malikilər və hənbəliyələrin də metodudur. Amma ilk dəfə şafiilər fiqh üsulşünaslığı kitablarının yazılmasında həmin metoddan istifadə ediblər. Digər üsulşünaslıq məktəblərinin nümayəndələri isə bu metoda sonralar müraciət etmişdilər. Məlum məsələdir ki, bu metod üsulşünaslıq məsələlərinin müəyyən edilməsi və qaydalarının qoyulmasında yunan məntiqinə əsaslanır.

Gizli deyildir ki, fiqhi üsulşünaslığında Sünnə və ona dair bir çox elm sahələri şəriətin ikinci mənbəyi olaraq öyrənilir.

Əgər kəlamçılar sünnə elmlərini məntiqçilərin qaydaları və metodları əsasında öyrənirlərsə, onda təbiidir

ki, hədislər üsulşünaslıq problemlərinin təhkim edildiyi qayda və təsəvvürlər daxilində nəzərdən keçiriləcəkdir. Bu da öz növbəsində diqqəti hədis elmlərində tətbiq məsələlərindən tamamilə yayındıran “uçurum”a səbəb olmuşdu. Üsulşünaslar da eyni “uçurum”u fiqlə fiqh üsulşünaslığı arasında yaratmışdılar.

Bir sözlə, islam elmləri, o cümlədən hədisşünaslıq məntiq və fəlsəfənin təsirində qalmışdır. Hədisşünaslığın başına bütün bunlar fiqh üsulşünaslığı vasitəsilə gəlmişdi.

6.6.1. Əvvəlki və sonrakı metodlar arasında fərqlərin olduğunu göstərən faktlar

Büqai demişdir: “İbn Səlah üsulşünaslarla hədisşünasların üsullarını bir-birinə qarışdırmışdır. Çünki mütəkəlim və üsulşünaslardan fərqli olaraq, hədisşünasların (hədislərin) yoxlanılmasına dair ümumi qaydaları olmamışdır”.

Milibari “illətlər”in növü haqqında İmam Hakimin belə dediyini yazır: “Burada bizim dəlilimiz əzbərləmək, başa düşmək və bilməkdir, başqa şey deyildir”¹.

Milibari sözünə davam edir: “Fəqihlər və üsulşünasların “təfiq” üsulu, hədisşünasların bu məsələnin həlli üçün istifadə etdikləri metod problemin mürəkkəbləşməsində rol oynamışdı. Bu qarışıq üsulun əsas götürüldüyü ilk kitab Xətib Bağdadinin “əl-Kifayət fi ülum ər-rivayət” kitabıdır. Bu üsul sonrakı alimlərin yaradıcılığında da geniş istifadə olunmuşdur. Onlar öz kitablarında kəlamçılar və üsulşünasların bu məsələyə dair fikirlərini daha

¹ Əbu Abdullah Məhəmməd əl-Hakim ən-Nisaburi. Mərifət ülum əl-hədis. Beyrut, 1977, səh. 112.

çox iqtibas gətirməyə başladılar. Onların hər birindən o qədər çox dəlil gətirilmişdi ki, axırda, kəlamşünaslıq və üsulşünaslıq ideyaları hədis tənqidçilərinin yaradıcılığında meyar halına gəlmişdi”¹.

İbn Rəcəb əl-Hənbəli demişdir: “Hafiz Əbubəkr əl-Xətib buna dair yaxşı bir əsər yazmış, “İstinadların əlaqələndirilməsindən əlavənin fərqləndirilməsi” adlandırmışdır. O, kitabını iki hissədə yazmışdır. Birinci hissədə istinadda hansı hallarda artıq göstərməyin, hansı hallarda göstərməməyin qaydalarından danışmışdır. İkinci hissədə isə artığın inkar edilməsindən söz açmışdır. Əslində Xətib ziddiyyətə düşmüşdür. O, insanlara “əl-Kifayət” kitabında “mürsəl” və “mövsul” hədislər ətrafında ravilərin ixtilafı ilə əlaqəli qruplar haqqında məlumat vermişdir. Bu qrupların heç də hamısı erkən dövr hafiz-alimlərinə məlum deyildi. Bunlar kəlamçıların kitablarından götürülmüşdür. Daha sonra o bildirmişdir ki, mötəbər ravilərin əlavəsini qeydsiz-şərtsiz qəbul etmək olar. Ona bu işdə kəlamçılar və bir çox fəqih tərəfdar çıxmışdır. Bu isə onun “İstinadların əlaqələndirilməsindən əlavənin fərqləndirilməsi” kitabında dediklərinə ziddir. Onun bu hərəkətini bəzi hədisşünas-fəqiqlər qınamışlar”².

Hafiz əl-Əlai demişdir: “Şeyx Təqiyyədin ibn Səlahə gəlincə, o, hədisşünaslarla üsulşünaslar arasında orta yol tutmuşdur. O, əlavələri (*ziyadə*) üç yerə bölmüşdür. Qeyd edək ki, bu məsələdə ancaq hədis tənqidçilərinə

¹ Məhəmməd ibn İsmayıl əs-Sənani. Tövzih əl-əfkar li-məani tənqih əl-ənzar / çapa hazırlayan: Məhəmməd Mühyiddin Əbdülhəmid. Mədinə, çap ili göstərilməyib, I cild, səh. 339-340.

² Bax: İbn Rəcəb əl-Hənbəli. Şərh iləl ət-Tirmizi li-ibn Rəcəb / çapa hazırlayan, şərhlərin müəllifi: Nurəddin Etr. Dəməşq, 1978, I cild, səh. 428.

müraciət etmək lazımdır. Çünki bu onların tənqidçilik ixtisasına aid məsələdir. Onların rəvayətləri tənqid üsulu mötəbər ravilərin əlavələrindən nəyin məqbul, nəyin də qeyri-məqbul olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Axı onların əsas məqsədi hədisləri qorumaq, məzmununu başa düşmək, deyildiyi şəraiti müəyyənləşdirməkdir..."¹.

Hafiz əl-Əlai sözünə davam edir: "Seçim (*tərcih*) formaları çoxdur. Bütün hədisləri əhatə edən xüsusi seçim qaydası yoxdur. Hər bir hədisə aid ayrıca forma mövcuddur. Bu isə bir çox istinad və rəvayətə bələd, bacarıqlı, təcrübəli şəxslərə məlumdur. Bu səbəbdən erkən dövr alimləri ümumi qaydanı ehtiva edən ümumi hökm çıxarmayıblar. Onların hər hədisə uyğun ayrı-ayrı görüşləri vardır"².

Milibari yazır:

"Bu, mötəbər ravilərin əlavəsinin mütləq şəkildə iqrarı deməkdir. Bir çox fəqih və üsulşünas bu fikirdədirlər. Şeyx Mühyiddin ən-Nəvəvi də öz əsərlərində bu dəsti-xətti mənimsəmişdir. Amma bu məsələdə çoxlu nöqteyi-nəzər mövcuddur. Məsələn, bu məsələdə onlara elə bir hədis "yox" deyir ki, həm onu bir qrup mötəbər hafiz danışmışdır, həm də onun ya mətninə, ya da istinadına digər mötəbər ravilər xüsusi əlavələr etmişlər. Hafiz və çoxsaylı ravilərin dediklərinə zidd olan bu əlavələr necə məqbul sayıla bilər axı?! Xüsusən də, əgər onların şeyxi, Zühri kimi sözü yazılan, rəvayətləri əsas götürülən kim-

¹ Xəlil əl-Əlai. Təhqiq kitab nəzm əl-fəraid lima təzəmmənəh hədisi zi əl-yədeyn min əl-fəvaid / çapa hazırlayan: Kamil Şətib. Bağdad, 1986, səh. 382.

² İbn Həcər əl-Əsqəlani. ən-Nükət fi kitab ibn əs-Sələh. Mədinə, 1984, II cild, səh. 172.

sədirsə! Belə ki bu məqamda deyilir: “Əgər o rəvayət etsəydi, onda hafizlər bunu eşidərdilər. Hafizlər onun tələbələrində. Əgər onlar eşitsəydilər, rəvayət edə, bir kənara atılmasına razı olmazdılar.

Şafei “əl-Ümm” kitabında bu barədə danışmış, İmam Malik və davamçılarının hədislərdəki əlavələri haqqında demişdir: “Ondan hasil olan hasil olmuşdur... Əgər əlavə hissə hafizəsi daha iti, sayı daha çox olanların dediklərinə ziddirsə, rədd edilməlidir”.

Buna əsasən və İbn Səlahın dediklərindən hasil olan nəticəyə görə, əlavənin təsdiqlənməsi onunla əlaqəli ipucuları (*qərain*) ilə şərtləşir. Deyilməlidir ki, ipucu hədisdən hədisə dəyişir. Bunu bütün hədisləri “ölçəcək” xüsusi qaydası yoxdur. Həmçinin o, bir mötəbər ravinin bir neçə mötəbər raviyə, yaxud daha mötəbər raviyə müxalifliyi ilə məhdudlaşmır. Bununla yanaşı, ipucularının məzmun və elmi tərəflərinin öyrənilməsi ancaq hədis tənqidçilərinin işidir. İbn Səlah bu barədə demişdir: “İpucuları məsələsində bu məsələni bilənlərin xəbərdarlığı nəzərə alınmalıdır”. O, “bilənlər” dedikdə hədis tənqidçilərini nəzərdə tutmuşdur”¹.

Mötəbər ravinin əlavələrinin olduğu hədis növlərinə “şazz” və “münkər” hədislər daxildir. Şazz hədislər, İbn Səlahə görə “müxalif müfrəd” və “zəif” ravinin danışdığı, amma başqalarının danışdıqlarına zidd olmayan müfrəd” növlərinə bölünür. Birinci növ hədislərdəki məlumatlar mötəbər ravi tərəfindən rəvayət edilsə də, yaddaşı daha güclü ravinin dedikləri ilə üst-üstə düşmür. Belə ziddiy-

¹ Həmzə ibn Abdullah əl-Milibari. Hədis terminologiyası kitablarında “mötəbərliyin artırılması” məsələsi. Çap yeri göstərilməyib, hicri 1425, səh. 28-30.

yətin müxtəlif formaları vardır: mətndə əlavə, mətnə çatışmazlıq, istinadda əlavə, istinadda çatışmazlıq, mətn və istinadda çatışmazlıq, mətn və istinadda əlavə. Ravi hər hansı bir hədisə həmin hədisi ondan daha yaxşı əzbərləmiş ravinin demədiklərini əlavə edərsə, belə hədis şazz hədislərin birinci növünə aiddir. Amma əlavəni rəvayət edən şəxs bu əlavəni hədisə daxil etməyən ravidən əzbərləmək baxımından üstündürsə, onda həmin hədis “şazz” olmayıb, səhihdir. Deməli, mötəbər ravinin əlavəsini qeydsiz-şərtsiz qəbul etmək üçün əlavəni edən ravinin daha güclü hafiz olduğuna dəlalət edən şərait və vəziyyət nəzərə alınmalıdır.

Bu səbəbdən görürük ki, Hafiz ibn Həcər şazz hədislə mötəbər ravinin əlavəsi arasındakı əlaqəni belə izah edir:

“Burada diqqət olunası məsələ vardır: Onlar bir hədisin səhih olmağı üçün onun şazz olmamağını şərt qoyub, izah etmişlər ki, şazz hədis mötəbər ravinin danışdığı, amma ondan daha dəqiq ravinin, yaxud sayca çox ravinin, hafizəsi daha güclü olanların müxalif olduqları hədisdir. Odur ki bütün fərqləri göstərmək və ziddiyyəti etiraf etmək lazımdır”.

Deyilənlərdən aydın olur ki, şazz hədis onu rəvayət etmiş mötəbər şəxslərdən birinin mətnə, yaxud istinada etdiyi əlavənin olduğu hədisdir. Əgər bu əlavə səhv və yanılma ifadə edərsə, mötəbər ravinin əlavəsini iqrar etmək şərt deyildir. Hafiz ibn Həcər bu ziddiyyətə belə cavab verir ki, bir hədisin səhih olmağı üçün şazz olmamağını şərt qoşanlar hədisçilərdir. Hədisçilərə görə, “şazz” əlavələri məqbul hesab edənlər isə fəqihlər və üsulşünaslardır.

Bu iki mövzuya dair ayrı-ayrı görüşlərə Hafiz ibn Həcərin dedikləri ilə münasibət bildirək: “İbn Səlah “illət” məsələsində hədisçilərin dediklərini nəql etmiş, amma öz görüşünü bildirməmişdir. “Şəzz hədis” məsələsində isə ola bilsin ki, fəqihlər və üsulşünasların mövqeyinə üstünlük vermişdir. Doğrunu Allah bilir”.

6.7. Obyektiv və subyektiv iddialar baxımından hədis ricalşünaslığı

6.7.1. Tərif

Ricalşünaslıq inkar və iqrar baxımından ravilərin vəziyyətini öyrənən elmdir. Elm dedikdə məsələlər və qaydalar nəzərdə tutulur. Raviləri iqrar, yaxud inkarla əlaqəli vəziyyət və hallar (*əhval*) isə çoxdur. Hətta bəzilərini tədqiq etməklə ayrıca elm sahəsi yaratmaq mümkündür. Bu elmlərə daxildir: doğum və vəfat tarixləri, adlar və künyələr¹, ləqəblər, nəsəblər², yaşadıkları ölkələri və səyahətlərini, müəllim və tələbələrini öyrənmək, cərhü-tədil elmi, “müttəfiq və müftəriq”³, “müttəfiq və müxtəlif”⁴, “mütəşabeh”⁵ adları bilmək, “mötəbər” və “zəif” raviləri müəyyənləşdirmək və s.

¹ Şəxsi oğlunun adı ilə çağırmaq. Məsələn, ey filankəsin atası – *tərcüməçinin qeydi*.

² Şəxsi atasına aid etməklə çağırmaq. Məsələn: ey filankəsin oğlu – *tərcüməçinin qeydi*.

³ Ad, künyə və nisbələri yazılış və oxunuşca eyni olan ayrı-ayrı ravilər hədis üsulşünaslığında bu başlıq altında öyrənilir – *tərcüməçinin qeydi*.

⁴ Hədis üsulşünaslığında yazılışca eyni, oxunuşca fərqli olan ad, ləqəb və nisbələrə deyilir – *tərcüməçinin qeydi*.

⁵ İki ayrı şəxsin ad və ya nəsəblərinin yazılışca eyni, oxunuşca ayrı olmağıdır – *tərcüməçinin qeydi*.

6.7.2. Mövzusu

Ricalşünaslıq iqrar və ya inkar baxımından raviləri öyrənir, müstəqil elm sahəsi olmayıb, tarix elminin sahələrindəndir. Çünki bu elmdə insanların müəyyən qrupunun, nəslinin (*təbəqat*) tarixi öyrənilir. “Xoşbəxtliyin açarı” kitabında deyilir: “Bu elm, bir tərəfdən, tarixin elminin, digər tərəfdən isə hədisşünaslığın sahələrindən biridir”. Belə ki tarix elmi doğum və vəfat tarixlərini dəqiq şəkildə müəyyənləşdirir, danılmaz hadisə və faktları bu işə cəlb edir. Tarix elminin mövzusu insan və zaman, ricalşünaslığın mövzusu isə ravidir. Bu da ravinin keyfiyyətlərini, yaşadığı dövrü, vəfatını, səfərlərini öyrənməklə baş verir. Ravi tarixdə “axtarılan” şəxsdir. Bu üzdən erkən dövr alimləri ravilər haqqında kitabları “tarix” adı ilə yazmışlar. Məsələn, “Buxarinin tarixi” və s. Onlar bununla raviləri öyrənən tarix elmini nəzərdə tutmuşlar. Bu fakt ricalşünaslığın ümumi tarixdən ayrı sahə olmağı ilə ziddiyyət təşkil etmir.

6.7.3. Səhabə kimdir?

“Cərhü-tədil” elmində səhabələr digər ravilər kimi öyrənilmir, vəziyyətləri araşdırılmır. Çünki səhabələrin adilliyi məsələsi buna mane olur.

Hədis terminologiyasında səhabə Peyğəmbərlə ona iman gətirmiş halda görüşən və müsəlman olaraq ölən şəxsdir.

Hədis alimlərinə görə, görüşmənin konkret müddəti yoxdur. Bir anlığına görüşmə də buraya daxildir. Uzunmüddətliklik və davamlılıq buraya daxil deyildir. Nə də bir neçə il ərzində yoldaşlıq etmək, Peyğəmbərlə hərbi yürüşlərdə iştirak etmək şərti də mövcud deyildir.

Amma Asim əl-Əhvəl başqa cür düşünür: o, ürf-adətdə nəzərdə tutulan görüşməni şərt qoşur. Üsulşünaslar da bu cür düşünürlər. Səhabəyə verilən təriflər çoxdur, onları burada qeyd etmək vaxtımızı alacaqdır.

Üsulşünaslar da səhabə adı ətrafında fikir ayrılığına düşmüşlər. Onlardan bəzisinə görə, səhabə Peyğəmbəri görən, ondan hədis rəvayət etməyən, görüşməyi də uzun sürməyən şəxsdir.

Bəziləri isə səhabəyə belə tərif vermişlər: Peyğəmbəri görən, onunla yoldaşlığı uzun çəkən, amma ondan hədis rəvayət etməyən şəxs səhabə adlanır. Peyğəmbərlə uzun müddət yoldaşlıq edən, ondan bilik əxz edən şəxsin də səhabə adlandığını deyənlər vardır¹.

Səhabə olmaq üçün Peyğəmbəri görmüş şəxsin müsəlman kimi ölməsi şərt qoyulur. Peyğəmbəri iman gətirərək görən, amma kafir kimi ölənlər şəxs səhabə deyildir. Az yaşlı olsa da, yaxşını pisdən seçən, edilən müraciəti başa düşüb, cavab verənlər də, Nəvəvi və İraqinin dediyi kimi, səhabə hesab edilirlər. Onlara Həsən, Hüseyin, Mahmud ibn Rəbi və başqaları daxildir. Yaxşını pisdən seçə bilməyənlər gəlincə, onun səhabəliyi rəvayət danışmaq baxımından hesaba alınmır; danışdığı hədislər mürsəl hesab edilir, amma o, səhabə adını daşıyır².

Buxari səhabəyə belə bir tərif vermişdir: "Peyğəmbəri görən və ya onunla söhbət edən hər bir müsəlman

¹ Əbülhəsən Əli ibn Məhəmməd əl-Amədi. Əl-Ehkam fi üsul əl-əhkam. Beyrut, hicri 1404, II cild, səh. 104.

² Əbdülvəhhab Əbdüllətif. əl-Müxtəsər fi elm rical əl-əsər. Qahirə, 1966, səh. 21.

səhabədir". Bir çox fəqih bu tərifi rədd etmişdir. Onlar, məsələn, deyirdilər ki, aşağıdakı ayələrdəki şəxslər səhabə deyillər:

"(Ya Peyğəmbər!) Münafıqlər (riyakarlar) sənin yanına gəldikləri zaman: "Biz sənin, doğrudan da, Allahın Peyğəmbəri olduğuna şəhadət veririk! – deyirlər. Allah sənin Onun həqiqi Peyğəmbər olduğunu bilir. Allah həm də münafıqlərin xalis yalançı olduqlarına şəhadət verir.

Onlar (yalan) andlarını özlərində sipər edib (xalqı) Allah yolundan döndərilər. Həqiqətən, onların törətdikləri əməllər necə də pisdir!" (əl-Münafiqun, 1-2).

Bu münafıqlər mədinəli olub, Peyğəmbəri görsələr də səhabə deyildilər. Onlar gizlində islamla mübarizə aparır, müsəlmanlara nifrət edirdilər. Quran onlara xəbərdarlıq etmiş, Peyğəmbərə qonşu olmalarını qeyri-mümkün saymışdır:

"Əgər münafıqlər, qəlblərində mərəz (zinakarlıq, pozğunluq mərəzi) olanlar və Mədinədə qəsdən yalan sayıələr yayanlar (bu pis əməllərinə) son qoymasalar, şübhəsiz ki, səni onların üstünə qaldıraraq. Sonra onlar səninlə ancaq az bir müddət orada qonşu ola bilərlər" (əl-Əhzab, 60).

6.7.4. Səhabəlik necə müəyyən edilir?

Peyğəmbərlə (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) həmsöhbət olmaq (yoldaşlıq) aşağıdakı beş şərtədən biri ilə müəyyən edilir:

1) mütəvatirliklə (cənnətlə müjdələnenlərdə olduğu kimi);

2) mütəvatirlik həddinə çatmayan "məşhur" hədislərlə (Ükəşə ibn Mühsində olduğu kimi);

3) başqa birisi ilə yoldaşlığı məşhur olan səhabənin sözü ilə (Əbu Musa əl-Əşərinin Həmmət ibn əbu Həmmət əd-Dövsi ilə yoldaşlığında olduğu kimi);

4) mötəbər tabiiyərdən birinin sözü ilə;

5) Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!)* dövründə yaşayan, adilliyi ilə tanınan birisinin səhabə olduğunu iddia etməsi ilə. Çünki adilliyi ona yalan danışmağa imkan verməz.

6.7.5. Səhabələrin adilliyi məsələsi

Sünnilər, bəzi zeydilər və mötəzililər bildirmişlər ki, bütün səhabələr adil olmuşlar. Fərqi yoxdur, onlardan kim səhabələr arasında baş vermiş hərc-mərcliklərə qarışmışdır, kim böyük və kiçik günahlardan qorunmuşdur, kim də günah işləmişdir. Bəziləri demişlər: “Səhabələrin ədalətli olmağına dair verilən hökm onlardan sonra gələnlərin (hədislərin) rəvayət edilməsində ədalətli olmalarını müəyyənləşdirməyin zəruriliyi barədə verilən hökm kimidir”. Bəziləri isə demişlər: “Onlar aralarında fitnə-fəsad, hərc-mərclik çıxanadək ədalətli idilər. Bundan sonra onların ədalətli olmağını yenidən öyrənmək lazımdır”. Bəziləri də bildirmişdir ki, onlardan hər birinin şahidliyini, (hədis) danışmağını qeydsiz-şərtsiz qəbul etmək doğru deyildir. Çünki iki qrupdan biri fasiqdir, amma hansı qrupun fasiq olmağı dəqiq məlum deyildir.

Səhabələrdən hər birinin şahidliyini, (hədis) danışmağını qeydsiz-şərtsiz qəbul etməyin zəruriliyini deyənlər də vardır. Çünki əsas olan – adillikdir. Biz tərəflərdən birinin fasiqliyində şübhə edirik, bir səhabənin müxalifi ilə münasibətdə fasiq olmağı qəbul edilməzdir.

6.7.6. *Səhabələrin biliyi (elmi)*

Səhabələrdən heç də hamısı Peyğəmbərin sünnəsinə, sözlərinə eyni dərəcədə bələd deyildilər. Məsruq demişdir: “Həzrət Məhəmmədin *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* səhabələri ilə oturmuşdum. Gölməçəni xatırladırdılar Gölməçə var, bir insana, gölməçə var, iki insana, gölməçə var, yüz insana su verir. Gölməçə də var ki, yer əhli onun ətrafında düşərgə salsa, hamısına bəs edər”.

İbn Xüzeymə səhabələrin bəzi hədisləri unuda biləcəklərinin mümkünlüyünü bildirmişdir: “Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* səhabələri hədisləri danışarkən, ola bilsin, ya ixtisara yol vermiş, ya da, bütünü ilə danışmışlar. Bəlkə də, hədis danışıldıqdan sonra ixtisar edilib, ya da eşidənlərin bəzisi hədisin müəyyən hissəsini yadda saxlamışlar. O da mümkündür ki, əzbərləndikdən sonra mətnin bəzi yerləri unudulub”¹.

Əgər səhabələr bu cürdürsə, onda başqalarına nə deyəsən?!

İbn Həzm səhabələrin biliyi haqqında demişdir:

“Səhabələrin bilikli olmağı iki cəhətdən birinə görə bilinir: birincisi onun çoxlu rəvayət etməsi və fitva verməsi ilə; ikincisi Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* ona çoxlu iş tapşırması ilə. Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* biliyi olmayan birisinə iş tapşırması mümkün deyildir. Bu (Peyğəmbərin iş tapşırması), biliyə və biliyin genişliyinə dəlalət edən ən böyük sübutdur”².

¹ Əbubəkr Məhəmməd ibn İshaq ibn Xüzeymə. Kitab ət-tövhid və isbat sifət ər-rəbb əzzə və cəllə. Ər-Riyad, 1994, II cild, səh. 602.

² Əli ibn Əhməd ibn Həzm. Əl-fəsil fil-miləl vəl-əhva və n-nihəl. Qahirə, 1903, IV cild, səh. 108.

6.8. Ricalşünaslıq terminləri

Ricalşünaslıq terminləri və erkən dövr terminlərinin sonrakı dövrlərdə fərqli mənalarda işlədilməsi: Ricalşünaslıqda terminlərin ayrı-ayrı mənalarda işlədilməsi bəraət (*tə`dil*) və eyib tutmada (*təcrid*) elmi üsulun formalaşmasına təsir göstərirmi? Yaxud terminlərin istifadəsində özünü göstərən fikir ayrılığının cərhü tə`dil elmi və ricalşünaslığa təsiri nədən ibarətdir? Ravilərə cərhü tədil əsasında münasibət bildirərkən erkən və sonrakı dövr alimləri eyni elmi metoddan çıxış etmişdilərmi?

6.8.1. Metodoloji sistemləşdirmə

və subyektiv ictihad baxımından cərhü

tə`dil elmi və ricalşünaslıq

Böyük tənqidçilər eyni ravinin öyrənilməsində çox vaxt fikir ayrılığına düşmüşlər. Sonrakı dövr alimləri tənqidçinin bir neçə ravi haqqında bildirdiyi müxtəlif fikirləri bir-birinə uyğunlaşdırmaq üçün onlara məlum termin və məfhumlara yeni məzmun verirdilər. Bir ravi haqqında müxtəlif fikirlərin yaranmasının bəzi səbəbləri vardır. Məsələn:

1) Bəzən bir tənqidçinin verdiyi hökm ravi barəsində onun haqqında danışmazdan bir az əvvəl eşitdiyi məlumatdan asılı olur. "Tənkil" əsərində əl-Müəllimi yazır: "Bundandır ki, mühəddis bəzən bir ravi haqqında soruşur və onun vəziyyətinə dair ümumi məlumatlar əsasında ona qiymət verir. Sonra onun haqqında başqa məlumat eşidir. Bu dəfə ona qiymət verərkən axırncı eşitdiyi məlumatda ravinin göstərilmiş vəziyyətinə uyğun hökm çıxarır. Beləliklə, bu mövzuda dedikləri arasında müəyyən qədər ziddiyyət meydana çıxır. Məsələn, "Sünən"

kitabında Dariqutni bu vəziyyətə düşmüşdür. Bəzən o, ayrı-ayrılıqda ikinci, yaxud üçüncü hökmü verərkən hər hökmün qeydsiz-şərtsiz hökm olmağı gümanına qapılmışdır”.

2) Əl-Müəllimi “Tənkil”də yazır: “Bilməlisən ki, mühəddisin ravi haqqında dediklərinin iki tərəfi vardır. Birincisi, ravi haqqında soruşur, ona dair düşüncələrini özü-özünə və rəvayətlərində götür-qoy edir, daha sonra bütün bunlardan bir məna çıxararaq hökm verir. İkincisi, əvvəlcə bu mənanı özlüyündə təxmin edir, daha sonra həmin ravi haqqında onun rəvayətlərindəki xüsusi danışıq əsas götürərək hökm verir. Birincisi mütləq hökm olub, başqa hökmə əks deyildir. İkincisi isə çox vaxt tənqidçini ravinin həmin danışıqdakı vəziyyətinə uyğun hökm çıxarmağa sövq edir”¹.

Bir mühəddis görür ki, ravi haqqında ümumi hökm “yanlışlığı çox doğru”dan ibarətdir; daha sonra onun barəsində rəvayətlərindəki ayrı-ayrı məlumatlar əsasında ayrı-ayrı hökmlər çıxarır. Beləliklə, mühəddisin sözlərində fikir ayrılığı özünü göstərir.

Əl-Müəllimi buna dair misallar göstərir:

“Ravi haqqında qarışıq fikirlər olur. Tənqidçi ictihad edir və ictihadı, əgər əvvəlcədən ravi haqqında müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı şeyləri danışbsa, fərqli olur. Zəhəbi İbn Məindən qabaq hədislər və raviləri yaxşı bilən alimlər haqqında danışmış və demişdir: “Təqdim etdiklərimizdən sonra cərhü tə`dil imamlarından biri də Yəhya ibn Məindir. Abbas əd-Duri, Osman əd-Darimi və Əbu

¹ Əbdürrəhman ibn Yəhya əl-Müəllimi. Ət-Tənkil bima fi tənib əl-Kövsəri min əl-əbatil // çapa hazırlayan: Məhəmməd Nasirəddin əl-Əlbani. Ər-Riyad: “Dar əl-məarif”, hicri 1386, I cild, səh. 277.

Hatim ondan ravilər haqqında soruşmuşdular. Onlardan hər biri öz ictihadına uyğun cavab vermişdir. Fəqih və müctəhidlərin ictihadları fərqli olduğu kimi onun da bu səbəbdən bəzi ravilərə dair fikir və sözləri fərqlidir. Ravilər barəsində müxtəlif fikirləri olan tənqidçi onlar haqqında daha çox ictihad edən, daha çox danışan tənqidçidir, ravilərlə əlaqəli daha çox sualın ünvanlandığı tənqidçidir. Belə tənqidçilərə İbn Məin və Dariqutni daxildir"¹.

Bəzən elə olur ki, tənqidçinin fərqli iki hökmündən biri ravinin rəvayətdə göstərilməyən vəziyyəti ilə əlaqəli olmur. Digər hökm isə soruşanın vəziyyətinə uyğun olur. Məsələn, soruşan kimsə sualında sərtdirsə, cavab da ona müvafiq olur. Tirmizi "İləl" kitabında Əli ibn əl-Mədiniyə istinadən yazır: "Yəhya ibn Səiddən Məhəmməd ibn Əmr ibn Əlqəmə haqqında soruşdum. Dedi: "Yumşaq, yoxsa sərt cavab istəyirsən?" Dedim: "Sərt cavab istəyirəm." Dedi: "O sənin istədiyin kimi deyil". O deyirdi: "Ustadlarımız Əbu Sələmə və Yəhya ibn Əbdürrəhman ibn Hatibdir"².

"Əl-Kifayət" kitabında Xətib deyir:

"Tənqidçilərin ravilərlə əlaqəli görüşləri dolaşıqdır. Ola bilsin ki, onlardan bəziləri ravi haqqında eşitmiş və onun rəvayətlərini dəlil göstərməkdən imtina etmişdir. Ravi haqqında eşidən kimsə xəbərləri rədd etməyə, ravinə ədalətsiz hesab etməyə məcbur deyildir. Eşidən belə hesab edir ki, etdiyi daha məqsədəuyğundur. Ümid edir

¹ Şəmsəddin əbu Abdullah əz-Zəhəbi. Zikr mən yətəmid qövluh fil-cərh vət-tə'dil. Beyrut, 1980, səh. 172.

² İbn Rəcəb əl-Hənbəli. Şərh iləl ət-Tirmizi li-ibn Rəcəb / çapa hazırlayan, şərhlərin müəllifi: Nurəddin Etr. Dəməşq, 1978, I cild, səh. 103.

ki, əgər ravi həyatdadırsa, özünü ona böhtan atmaqdan qoruya bilər. Yox, həyatda deyilsə, rəvayətinə müraciət edilən şəxs olaraq dərəcəsinə aşağı salar, onu həmin çatışmazlıqdan uzaq kimsələr qrupuna daxil etməz. Bəzi tənqidçilər isə hesab edirlər ki, din baxımından ehtiyatlı olmaq, şeyiə yaymamaq lazımdır. Baxmaq lazımdır ki, ravinin vəziyyətinə dair başqa nə məlumatlar var. İnsanların vəziyyət və xasiyyətləri gözəli üzə çıxarmaq, buna zidd düşəni gizlətmək üzrə cərəyan edir. Bunun üçün Ömər ibn əl-Xəttab demişdir: “Kim bizə xeyirxahlığını göstərsə, onu etibarlı sanar, özümüzlə yaxın bilərik, daxilində nə gizləyir, bununla maraqlanmırıq. Kim də ki bizə xəbisliyini göstərir, onu etibarlı bilməz, (sözünü, əməlini) təsdiqləmərik. Hətta desə ki, daxilim gözəldir, (fərq etməz, inanmırıq)”¹.

Baci “ət-Tə`dil vəl-cərh” kitabında yazır: “Bil ki, müəddil² bəzən deyir: “Filankəs mötəbərdir (*siqət*).” O, bununla nəzərdə tutmur ki, həmin ravinin hədisi ilə dəlil göstərmək olar. Həmçinin bəzən deyir: “Filankəs isə pis deyil.” Bu dəfə isə onun hədislərinin dəlil seçilə biləcəyini nəzərdə tutur. Bütün bunlar tənqidçinin kim olmağından, ona verilən suallardan asılı məsələlərdir. Bəzən dinində üstün, hədis danışmada isə orta səviyyəyə sahib şəxs haqqında soruşur, daha sonra onu “zəif” ravilərə aid edir. Soruşanda ki, “Filankəslər haqqında nə düşü-

¹ Əhməd ibn Əli ibn Sabit Əbubəkr əl-Xətib əl-Bağdadi. əl-Kifayət fi elm ər-rivayət // çapa hazırlayan: Əhməd Ömər Həşim. Beyrut: “Dar əl-kitab əl-ərəbi”, 1986, səh. 109.

² **Müəddil:** Hədis rəvayətçisinə onun sözünə etibar ediləcək, ədalətli, əzbər və hafizədə dəqiq olduğunu bildirməklə bəraət qazandırmaq məsələlərini öyrənən tədilişünaslıq sahəsi mütəxəssisi – *tərcüməçinin qeydi*.

nürsən”, belə cavab verir: “Filankəs mötəbərdir”. Bununla demək istəyir ki, həmin şəxs müqayisəsini apardığı kimsələr kimi deyil; başqası ilə yanaşı, o da mötəbərdir...

Bütün bunlar göstərir ki, onların dedikləri verilən suallara görə dəyişir... Bəzən (məşhur olmayan) bir ravi haqqında “cərh” (eyibləmə) hökmü verilir. Halbuki bu hökmə səbəb olan qüsurlu elmi və fəziləti ilə tanınan başqa ravidə tapılırdı, barəsində “cərh” hökmü çıxarılmazdı...”¹.

Şeyx Həssan Əbdülmənnan yazır:

“Hər şeydən əvvəl bilmək lazımdır ki, hədisləri səhih və ya “zəif” hesab etmək ictihad məsələsidir. Əksər hallarda təsəvvürə, istinadları yoxlamağa, ravinin hədislərinin “axışı”na əsaslanır. Bəzən bir ravi Əhməd və Əbu Hatimə görə eyibli (*məcruh*) hesab olunur, Yəhya ibn Məin, Buxari və başqaları isə buna qarşı çıxırlar. Bu cür hədislərdə gediş onların hamısında olsa da, meyarlar fərqlənir, bəzən də onların üsulşünaslıq metodları dəqiqləşdirilmir. Elə də olur ki, mühəddisin şəxsi qənaət əsasında bu və ya digər hədis “səhih” və ya “zəif” hesab edilir. O, bu vaxt heç bir aydın dəlil təqdim etmir. Buna dair misallar çoxdur”².

6.8.2. *Cərhü tədilə dair mülahizələr*

Çox güman ki, ravilərin vəziyyəti hədis tənqidçilərinə rəvayət mərhələsinin başlanğıcından məlum olmuşdur. Amma ravilər haqqında danışmaq 160 ildən çox gecik-

¹ Əbülvalid Süleyman əl-Baci. Tə-Tədil vət-təcrih limən xəracə ləhu əl-Buxari fil-came əs-səhih. Ər-Riyad, 1986, I cild, səh. 283-288.

² Həssan Əbdülmənnan. İrbaz ibn Səriyənin hədisinin müzakirəsində Şeyx Əlbani ilə söhbət. Beyrut, hicri 1412, səh. 159.

mişdi. İbn Sirinə istinadən İmam Müslim belə rəvayət etmişdir: “Fitnə meydana çıxanadək istinad haqqında sual vermirdilər. Fitnə baş verdikdə demişdilər: “Bizə ravilərinizin adlarını çəkin”. Əhli-sünnət mənsuqlarının hədislərinə etimad göstərilir, bidətçilərinki isə rədd edilirdi”¹.

Saleh ibn Məhəmməd əl-Bağdadi demişdir: “Ravilər haqqında ilk dəfə danışan şəxs Şöbə ibn Həccac, daha sonra Yəhya ibn Səid əl-Qəttan, sonra Əhməd ibn Hənbəl və Yəhya ibn Məin olmuşlar”². Şöbə hicri 160-cı ildə vəfat etmişdir.

Ravilərin tədqiq edilməsi keyfiyyət baxımından tənqidçidən tənqidçiyə dəyişmişdir. Yaqub ibn Şeybə bir dəfə Yəhya ibn Məindən soruşur: “Tabiiilər arasında raviləri İbn Sirin kimi götür-qoy (tədqiq) edən kimsə tanıyırsanmı?” Başı ilə “yox” dedi³.

6.9. Ricalşünaslığın metodoloji problemləri

6.9.1. Tədlis və müdəllis

Tədlis sözünün lüğəvi mənası “aldatmağa cəhd, qüsuruları gizlətmə”dir⁴. Terminoloji mənası isə budur ki, ravi (hədisdəki) qüsuru rəvayəti ilə ört-basdır edir və nəticədə eşidən tərəf yanılır, aldanır. Göründüyü kimi, bu, məkrli yalanın bir formasıdır, alim və mühəddislər tərəfindən qınanmışdır.

¹ Əmin əl-Xuli. İmam Malik. Qahirə, 1951, səh. 351.

² Əbülhəccac Yusif əl-Məzi. Təhziib əl-kəmal. Beyrut, 1980, XII cild, səh. 494-495.

³ İbn Rəcəb əl-Hənbəli. Şərh iləl ət-Tirmizi li-ibn Rəcəb / çapa hazırlayan, şərhlərin müəllifi: Nurəddin Etr. Dəməşq, 1978, I cild, səh. 52.

⁴ İbn Mənzur. Lisan əl-ərəb. Beyrut: “Dar sadir”, (çap tarixi göstərilməyib), VI cild, səh. 86.

Ümumiyyətlə, ravilər, xüsusən İraq raviləri arasında “tədlis” hallarının geniş şəkildə yayılmasına baxmayaraq, aidiyyəti kitablarda avtobioqrafiyası göstərilmiş müdəllis-ravilərin sayı yüzü keçmir. Müdəllis-ravilər haqqında kitablara nəzər saldıqda görürük ki, təxminən 230 ravi mövcuddur. Bu saydan kələkbazlıq (*tədlis*) etdikləri ehtimal olunan raviləri – onlar birinci və ikinci nəslə aiddirlər – çıxsaq, yerdə təxminən 120 ravi qalır. Bu rəqəmdən də beşinci nəsil raviləri – onlar “tədlis” hallarına deyil, başqa məsələyə görə “zəif” hesab ediləblər – çıxsaq, yerdə 75 ravi qalacaqdır. Məhz bu ravilərin hədisləri hədisşünaslar tərəfindən qəbul edilmir. Görəsən, bu rəqəm kələkbazlığa yol vermiş bütün raviləri ehtiva edirmi? Təbii ki, yox!

“Təmhid” kitabında İbn Əbdülbərr demişdir: “Küfə hədisçilərində “tədlis” halları çoxdur”¹.

Şö`bə demişdir: “Gördüyüm hər kəs (hədis danışarkən) kələkbazlığa yol verib. Əmr ibn Mürrə və İbn Övn isə istisnadır”².

Bu səbəbdən İmam Malik İraqı “kəsmə diyarı” adlandırmışdır. Çünki burada hədislər qəlp pul kimi “kəsilir”, istifadəyə buraxılırdı”.

6.9.2. *Yalan*

Yalançı ravilər və uydurma rəvayətlər həmişə olmuşdur. Şö`bə ibn Həccac (vəfatı – hicri 160) demişdir: “Mənim qədər hədisləri tədqiq edən kimsə tanımıram. Gördüm ki, onların dördüdə üçü yalandır”³. Bu cür yalanlar

¹ Əbu Ömər əbu Yusif ibn Əbdülbərr. Ət-Təmhid lima fil-Muvəttə minəl-məani vəl-əsanid. Qahirə, hicri 1387, I cild, səh. 33.

² Yenə orada, səh. 34.

³ Şəmsəddin əbu Abdullah əz-Zəhəbi. Siyər aləm ən-nübəla. Bey-

səhabələrin də zamanında olmuşdur. Hədis alimləri bunu təsdiqləyirlər. Osman ibn Əffan demişdir: “Bəzi insanlar Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) adından sözlər danışirlar. Heç bilmirəm, bunlar nə sözlərdir”¹. Müaviyə ibn əbu Süfyan demişdir: “Mənə çatıb ki, sizdən bəziləri Allahın kitabında olmayan, Peyğəmbərdən (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) nəql edilməyən sözlər danışirlar. Onlar sizin cahillərinizdir”.

Buxari “Səhih” kitabında yazır: “Mənə Hümeyd ibn Əbdürrəhman xəbər verdi ki, Müaviyənin Mədinədə bir qrup qüreyşli ilə söhbətini eşidib. O, Kə'b əl-Əhbarın adını çəkdikdən sonra deyibmiş: “O, Kitab əhlindən hədis danışanların ən dürüstü idi”. (Hümeyd sözünə davam edir:) “Həmin vaxt orada olsaydıq, onu (Müaviyəni) yalan atəşinə tutardıq”.

6.9.3. Məchulluq

Ravilərdən biri məchul olduqda hədis alimləri həmin hədisi “zəif” hesab edirlər. Amma bu məchulluğa² dair meyarlar dövrədən dövrə, yerdən yerə dəyişmişdir. Bu da hədisin səhihdən “zəif”ə, yaxud əksinə dəyişilməsinə səbəb olur. Əhməd ibn Hənbəl demişdir: “Əgər bir ravidən bu və ya digər imam hədis rəvayət edibsə, həmin ravi-

rut, 1985, səh. VII cild, səh. 226.

¹ Əbu Zəkəriyyə ən-Nəvəvi. Səhih Müslim bi-şərh əl-İmam ən-Nəvəvi. Beyrut, nəşr ili göstərilməyib, III cild, səh. 113.

² Hədis alimləri ravilərdəki məchulluğu iki yerə bölmüşlər: 1) özlüyündə məchul ravilər; 2) vəziyyəti məchul ravilər. Məchul ravi o kəsdir ki, ondan ancaq bir ravi hədis danışmış, amma onu mötəbər hesab etməmişdir. Vəziyyəti məchul ravidən isə iki və daha artıq ravi, yaxud ancaq bir ravi hədis danışır. Amma bu vaxt onun vəziyyəti haqqında ümumi məlumat verir. Əgər bu məlumatdan onun vəziyyəti və ədaləti haqqında yəqin bilik hasil olarsa, məchulluq aradan qalxır.

nin məchulluğu aradan qalxır. Bəzən də imamlardan biri mötəbər olmayan ravidən hədis rəvayət edir". İbn Rəcəb bu cür rəvayətləri misal gətirdikdən sonra deyir: "Bir mötəbər ravinin başqa bir ravidən hədis rəvayət etməsi ikincinin birinci tərəfindən mötəbər sayılması demək deyildir. Bir çox mötəbər alim: məsələn, Süfyan əs-Sövri, Şö'bə və başqaları "zəif" ravilərdən hədis rəvayət ediblərmiş"¹.

6.9.4. Əyalətbazlıq

Əyalətçilik təəssübkeşliyin bir forması olub, tənqidçinin qərarına təsir göstərir. Vəki ibn Cərrah demişdir: "Həmvətənlərimizdən kimsəyə bəraət qazandırmırıq (*tə'dil*)"².

Süfyan ibn Üyeynə demişdir: "Kim qəlblərə yatan hədis və istinad axtarırsa, mədinəlilərin hədislərini seçsin"³.

Zöhri demişdir: "Məkkəlilər qədər islamın iplərini qoparan başqasını görməmişəm"⁴.

Əbdürrəhman ibn Mehdidən Şam əhlinin hədisləri haqqında soruşduqda əli ilə "yox" demişdi⁵.

Nasibiliyə meyl etdiyindən Cövcəcani şiə kufə ravilərinə həqarətlə baxmışdır⁶.

¹ İbn Rəcəb əl-Hənbəli. Şərh iləl ət-Tirmizi li-ibn Rəcəb / çapa hazırlayan, şərhlərin müəllifi: Nurəddin Etr. Dəməşq, 1978, I cild, səh. 79.

² Əl-Xətib əl-Bağdadi. Əl-Came li-əxlaq ər-ravi və adab əs-same. Ər-Riyad, hicri, 1403, II cild, səh. 299.

³ Əbu Ömər əbu Yusif ibn Əbdülbərr. Ət-Təmhid lima fil-Muvəttə minəl-məani vəl-əsanid. Qahirə, hicri 1387, I cild, səh. 79.

⁴ İbn Əbdülbərr. Came bəyan əl-elm və fəzlih. Qahirə, 1978, II cild, səh. 1097, 2141.

⁵ Əbu Ömər əbu Yusif ibn Əbdülbərr. Ət-Təmhid lima fil-Muvəttə minəl-məani vəl-əsanid. Qahirə, hicri 1387, I cild, səh. 81.

⁶ İbn Həcər əl-Əsqəlani. Hədy əs-sari müqəddimə fəth əl-Bari: şərh

6.9.5. Emosionallıq

Məlum məsələdir ki, elm olan yerdə emosionallığa yer yoxdur. Təəssüf ki, tənqidçilərin rəvilər və rəvayətlər haqqında hökmlərinə emosionallıq təsir göstərmişdir.

Məsələn, İmam Malik Əyyub əs-Səxtəyaninin xətrini çox istəyir, onu mötəbər ravi hesab edir, haqqında deyirdi: “Onun yanında Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) adı çəkildikdə ağlayardı. Onda gördüyümü gördükdə, Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) şanını uca tutduğunun şahidi olduğumda haqqında yazmağa başladım”¹.

İmam Nəsai Əhməd ibn Salehdən hədis danışmaqdan imtina edibmiş. Çünki sonuncu da ondan hədis danışmağı rədd edirdi².

6.9.6. Təqlid

Bəzi hədis tənqidçiləri vəziyyətinə bələd olmadıqları rəviləri qiymətləndirərkən digər həmkarlarını təqlid edirdilər. Bəziləri isə həmin rəvilər haqqında obyektiv bilik əldə etdikdən sonra əvvəlki fikirlərindən vaz keçmişdilər.

səhih əl-Buxari. Beyrut: “Dar əl-mərifət”, çap tarixi göstərilməyib, II cild, səh. 116.

¹ Əbu Ömər əbu Yusif ibn Əbdülbərr. Ət-Təmhid lima fil-Muvəttə minəl-məani vəl-əsanid. Qahirə, hicri 1387, I cild, səh. 340.

² Nəsai onun haqqında demişdir: “Mötəbər və etibarlı deyil”. Həmçinin qeyd edir ki, Yəhya ibn Məin onun haqqında deyibmiş: “Yalançı olub, filosofluqla məşğuldur”. İbn Həcər deyir: “Nəsai onu (Əhmədi) “zəif” hesab edərkən Yəhya ibn Məindən nəql etdiyi məlumata istinad etmişdir. Bu isə səhvdir, o buna Əhməd ibn Saleh haqqında olan səhv gümanı üzündən yol vermişdir”. Daha sonra İbn Həcər Nəsainin Əhmədə olan bu münasibətinin səbəbi haqqında danışır. Deyir ki, Nəsai Əhmədin xoşlanmadığı hədisçilərlə yoldaşlıq etdiyi üçün Əhməd ondan hədis rəvayət etməyi dayandırmışdır. Bundan sonra Nəsai Əhmədə olan münasibətini dəyişmişdir.

Məsələn, məşhur tənqidçilərdən Yəhya ibn Səid başqa tənqidçiləri təqlid edərək Ruh ibn Übadəni məzəmmətləmişdir. Halbuki Ruh ibn Übadə onun nəzərində mötəbər ravi olmuşdur. Amma Yəhya onun adını tam bilmədiyindən bu səhvə yol vermişdir.

6.9.7. Fiqh və kəlam məzhəbçiliyi

İnkar edilən hədislərdə hər hansı fiqhi məzhəbə çağırış mövcud deyilsə, məzhəb müxtəlifliyinin bu və ya digər hədisin qiymətləndirilməsinə aidliyi yoxdur. Lakin fikir ayrılıqları ravilərin qiymətləndirilməsi işinə təsir etmişdir. Məsələn, Əbu Hənifə, siğəyə dair fitva verdiyinə görə Ətadan hədis danışmaqdan imtina etmişdir. Cərir ibn Əbdülhəmid isə Səmmak ibn Hərbdən ayaqüstə işədiyinə görə hədis rəvayət etməyi dayandırmışdır. Əhməd ibn Hənbəl isə Qurani-Kərimin yaradılıb-yaradılmamağı məsələsinin müzakirə edildiyi günlərdə “Quran yaradılmışdırmı?” sualına “bəli” deyən Əli ibn əl-Mədinə və başqalarından hədis rəvayət etməmişdir.

Hədisçilərin rəvayət, məzhəb çəkişmələri, tədlis və hədis uydurma məsələlərində ifrata varmaları nəticəsində bəzi hədis imamları keçmişlərinə görə qüssələnmiş, hədisləri rəvayətdə göstərdikləri ifratçılığa görə peşman olmuşdular. Məsələn, Süfyan əs-Sövri deyirdi: “Kas bunda hansı isə bir işə heç daxil olmaya idim. Nə lehimə, nə də əleyhimə olan işlərə...”.

6.9.8. “Cərh” və “tə`dil” məsələlərində sui-istifadə halları

Hər hansı bir ravini eyibləmək, yaxud ona bəraət qazandırmaq dürüstlük, vicdan və qərəzsizlik tələb edir.

Şəxsi hisslərə burada yer yoxdur. Amma baş verənlər bunun əksini deyir. Şafei danışır ki, Süfyan əs-Sövri Şö`bəyə deyibmiş: “Cabir əl-Cö`fi ər-Rafizi haqqında danışsan, sənin haqqında danışacağam”¹.

Yəqin bunun səbəbi Şö`bə, Qəttan və Yəhya ibn Səidin aşağıdakı sözlərində gizlidir:

Şö`bə demişdir: “Sizə ancaq mötəbər şəxslərdən hədis danışmalı olsaydım, gərək az şəxsdən hədis danışardım”.

Qəttan demişdir: “Əgər ancaq razı qaldıqlarımdan rəvayət etsəydim, onda ravilərimin sayı heç beşi keçməzdi”.

Yəhya ibn Səid demişdir: “Hədis rəvayət etdiklərimi yoxlasaydım, ancaq az ravidən rəvayət edərdim”².

6.10. Ravilərdə hafizə dəqiqliyi (zəbt) məsələsi

“Zəbt” əzbərləmə, hafizədə saxlama deməkdir. Hədis alimlərinə görə, iki növü vardır: əqlən yadda saxlama və yazaraq yadda saxlama. Bir insanın hafizəsi nə qədər güclü olursa-olsun, yanılmağa, unutmağa, çaşqınlığa, qarışdırmağa, dəyişdirməyə məruz qala bilər. Peyğəmbər də ona nazil olan vəhy sözlərini unudacağından qorxaraq tez-tez təkrar edirmiş. Axırda, ayə nazil olur:

“(Ya Peyğəmbər! Cəbrayıl sənə Quran oxuduğu zaman) onu tələm-tələsik əzbərləmək üçün dilini tərpətmə!

Çünki onu (sənin qəlbində) cəm etmək, (dilində) oxutmaq Bizə aiddir” (əl-Qiyamət, 16-17).

¹ Cabir əl-Cö`finin yalanları haqqında ricalşünaslıq kitablarında məlumat vardır.

² İbn Rəcəb əl-Hənbəli. Şərh iləl ət-Tirmizi li-ibn Rəcəb / çapa hazırlayan, şərhlərin müəllifi: Nurəddin Etr. Dəməşq, 1978, I cild, səh. 123.

6.10.1. *Hafizə dətutma*

Mühəddislər danışdıqları hədislərdə səhvlərin olduğunu etiraf etmişlər. Məsələn, Yəhya ibn Mə'in demişdir: "Kim səhv etməzsə, yalançıdır"¹.

Süfyan əs-Sövri demişdir: "Yanılmaqdan kimsə canını qurtara bilməyib... Əgər sizə hədisləri necə eşitmişiksə, elə danışmaq istəsəydik, bir hədis də danışa bilməzdik"².

Unutqanlıq iki formada baş verir. Birincisi hiss edilmədən baş verir. İkinci isə budur ki, ravi hədisi danışır, amma sonralar onu yaddan çıxarır. Həmin hədisi bilənlər ona müraciət etsələr də, xatırlaya bilmir. Hədis yaddan çıxıbsa, onun qəbul edilib-edilməməsi məsələsində ixtilaf yaranır. Bəziləri belə hədisləri qəbul edir, bəziləri isə (məsələn, hənəfilər) etmir. "Əgər qadın qəyyumunun icazəsi olmadan özünü nikahlayarsa, nikahı puçdur" hədisi, şahidlərin iştirakı və and içməklə baş tutan məhkəmə haqqında Əbu Hüreyrənin danışdığı rəvayətlər buna misaldır.

Bir sözlə, ravisindən asılı olmayaraq, hədislərdə səhvlər özünü göstərmişdir. Nəticədə hədislərin mətnində ziddiyyətli motivlər yaranmışdı. Belə ziddiyyətli motivlərin bir hissəsini asanlıqla müəyyənləşdirmək mümkün olduğu halda, digər hissəsini müəyyənləşdirmək çox çətinidir. Məzmunca rəvayət problemi də məhz bu mövzu ilə əlaqəlidir.

¹ Əl-Xətib əl-Bağdadi. Əl-Came li-əxlaq ər-ravi və adab əs-same. Ər-Riyad, hicri, 1403, II cild, səh. 41.

² Yə'nə orada, səh. 32.

6.10.2. Məzmunca rəvayət

Məzmunu rəvayət etmək hədisdəki sözləri sinonimləri ilə əvəzləməklə danışmaqdır. Bu məsələ mübahisəlidir. Belə ki malikilər “mərfu” hədislərdə buna icazə vermir-lər. Onlar ehtiyatlanırdılar ki, Peyğəmbərin adından yalan danışanlara edilən xəbərdarlıq hədisləri mənaca danışan ravilərə də şamil edilsin. Əbubəkr ibn Ərəbi bu imtiyazı ancaq səhabələr üçün tanımışdır. Alimlər icazə vermiş-lər ki, dil məsələlərinə yaxından bələd olan mütəxəssis-lər mənası aydın hədisləri tərcümə etməklə məzmununu əcnəbilərə danışa bilərlər. Bu vaxt seçilən sözlər konkret olmalı, birdən çox məna daşımamalıdır.

Mühəddislər həmrəydirlər ki, hədislərin böyük əksə-riyyəti məzmunca rəvayət edilmişdir. Bu səbəbdən Ömər ibn əl-Xəttab danışılan hədislərin dəqiq şəkildə başa dü-şülməsinə can atırdı.

Bəzən ravi Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!)* sözlərindəki mənanı ifadə edəcəyi gümanına qapılaraq sinonim sözlər seçir. İbn Sirin deyirdi: “Bəlkə də, sən on ravidən hədis eşidirsən. (Görürsən ki,) hamısı məzmun-ca eyni olsa da, formaca müxtəlifdir... Ənəs ibn Malik Peyğəmbərdən *(Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!)* az hədis rə-vayət etmişdir. O, Peyğəmbərdən *(Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!)* hədis danışsaydı, deyərdi: “Yaxud belə demişdir”.

Qəladə danışır ki, Züarə ibn əbu Övfə demişdir: “Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!)* bir neçə sə-habəsi ilə görüşdüm. Onlar bir hədisi fərqli formalarda danışsalar da, mənasında həmfikir idilər”¹.

¹ Həsən ibn Əbdürrəhman ər-Raməhrəmzi. Əl-mühəddis əl-fasil beynər-ravi vəl-vai. Beyrut, hicri 1404, səh. 531.

Alimlər həmfikirdirlər ki, danışdığının mənasını bil-məyən şəxsin hədisləri məzmunca rəvayət etməsi yol-verilməzdir. Bəziləri isə buna müəyyən şərtlərlə icazə veriblər. Məsələn, Mavərdi demişdir: “Formanı unudar-sa, hədis danışa bilər. Çünki o, forma və məzmunu mə-nimsəmiş, amma onlardan birini danışmaqdan aciz qal-mışdır, odur ki digərini danışmalıdır. Xüsusən də, onun (hədis danışmağı) bir kənara qoymağı hökmlərin gizlə-dilməsi sayıla bilər. Əgər (sözü) unutmayıbsa, onu başqa sözlə əvəzləməsi caiz deyildir. Çünki Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!)* sözlərindəki fəhəhət başqalarının sözlərində yoxdur”¹.

İmam Şafei ravilərin xüsusiyyətləri haqqında demişdir: “Hədisləri danışan şəxs dinində mötəbər, danışığın-da dürüstlüyü ilə tanınan, danışdıqlarının fərqiində olan, hədisdəki mənanı ifadə edən sözlərə bələd kimsə olma-lıdır. O, hədisi eşitdiyi kimi hərfbəhərf danışanlardan olmalı, onu məzmunca nəql etməməlidir. Çünki o, hədisi məzmunca danışarsa və özü də mənanı ifadə edən söz-ləri yaxşı bilən birisi deyilsə, bəlkə də, bilmədən halalı haram edəcəkdir. Amma o, eşitdiklərini hərfbəhərf danı-şarsa, onun hədisi başqa məzmununda rəvayət etməsindən ehtiyatlanmağa ehtiyac qalmayacaqdır”².

Şafei ravilərin eşitdiklərini necə varsa, elə də danı-şmalarını şərt qoymuşdur. Amma ravi məzmunu düzgün sözlərlə ifadə etməyi bacarırsa, onda hədisi məzmunca rəvayət edə bilər.

¹ Əs-Süyuti. Tədris ər-ravi fi şərḥ təqrib ən-Nəvavi. Ər-Riyad, hicri 1418, II cild, səh. 101.

² Məhəmməd ibn İdris əş-Şafei. ər-Risalə. Beyrut: “Dar ən-nəfais”, 1999, səh. 370-371.

6.10.3. Yazılı yaddasaxlama

Bundan əvvəl məlumatları şifahi yadda saxlamaqdan danışmışdıq. Kitablara gəlincə, onlar da təhrifdən, əlavə və əskiltmələrdən, dəyişikliklərdən xilas olmamışdır. Belə ki kitabları yazanların tələbələri onları bilmədən təhrif etmişlər. Məsələn, “İraq mühəddisi və mühəddislərin ustadı” Əli ibn Asim ibn Süheybin, Süfyan ibn Vəkinin, Süfyan əs-Sövrinin, Əbu Müqatil əs-Səmərqəndinin, İbn əbu Məryəmin, Abdullah ibn Salehin, Şö'bətin kitablarının taleyi bu cür olmuşdur.

Həmçinin kitablarda çox insanın gözündən yayınan səhvlər ola bilər. Məsələn, elə bir hərfə nöqtə əlavə edilə, yaxud qoyulmaya bilər ki, məna dəyişər. Həmzənin yazılmamağı da səhvlərə gətirib çıxaran hallardandır¹.

6.11. İstinad və məzmun tənqidi haqqında

Hədisçilərin hər hansı bir hədisin istinadını tənqid etmələri istinada deyil, məzmunu xidmət məqsədi daşımışdır. İbn əl-Qəyyim yazırdı: “Məlum oldu ki, istinadın səhihliyi hədisin səhihlik şərtlərindən biridir. O, hədisə səhihlik qazandırmır. Hədisin səhih olmağı bir çox məsələdən asılıdır. Buraya istinadının səhihliyi, nöqsanlardan uzaqlıq, “şazz” və “münkər” olmamağı, ravisinin mötəbər rəvilərə müxalif düşməməyi daxildir”².

¹ Əbu Süleyman Həmd ibn Məhəmməd əl-Xəttabi. İslah xəta əl-mühəddisin. Dəməşq, hicri 1407, səh. 31.

² Məsfər Gərimullah əd-Dəmini. Sünnə mətnlərini tənqiddə meyarlar. Ər-Riyad, 1984, səh. 248.

6.11.1. Elmilik baxımından istinad

Bütün bu deyilənlərdən sonra sual yaranır: Elmilik baxımından istinad nə dərəcədə düzgün vasitədir? Bəs bu suala cavab axtararkən müraciət etdiyimiz vasitələr (cərhü tədil elmi, doğum və vəfat tarixlərinin öyrənilməsi, illətşünaslıq və s.) nə dərəcədə dəqiq vasitələrdir?

Hədislər və rəvayətlərin səhihliyinin isbatlanması metodu kimi seçilən “istinada əsaslanmaq” ideyası haqqında dərinlən düşünsək, görəcəyik ki, müsəlman düşüncəsində ciddi böhran baş vermişdir. Çünki müsəlman məfkurəsi hədislərin səhihliyini onların məzmunu öyrənməklə, onları Quran əsasında nəzərdən keçirməklə müəyyənləşdirə bilməmişdir. Axı Quran yalanın sirayət etmədiyini mötəbər dini mətnidir. Səhabələr məhz bu cür hərəkət etmişlər.

Mühəddisləri tək cə istinadla məşğul olmağa nə məcbur etmişdir? Bu üsulla əldə edilən maksimum “gəlir” ravilər və rəvayətlərə dair təxmini biliklərdir. Hədislərin qiymətləndirilməsində meyar olaraq Quran bəs etməzdimi?! Məgər Allah Təala Quranı əvvəlki kitabları “ölçən”, qiymətləndirən meyar olaraq endirməyib?! Müsəlmanlar Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!)* dürüstlüyünə, ədaləti və dəqiqliyinə əmin olduqları üçün Qurana inanmamışdırlarmı?! Yaxud Quran Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salanı olsun!)* dürüstlüyünə, dediklərinin mötəbərliyinə sübut deyilmi?!

Hədislərin, rəvayət və xəbərlərin Quran əsasında nəzərdən keçirilməsinə tərəddüdün göstərilməsi müsəlman zehniyyətinin zəifliyinin təzahür formalarından biridir. Müsəlman zehniyyəti əsrlər boyu istinad məsələsinin

girovu olmuş və etiraf etmişdir ki, rəvayətləri yoxlanılmasına gücü çatmır. Çünki bu zehniyyət Quranı özünə münsif seçməmişdir.

Həzrət Əbubəkr, Həzrət Ömər və Həzrət Aişə kimi böyük səhabələr başa düşürdülər ki, rəvayətləri tanımaq hədislərin iqrar, yaxud inkarı işində əsas meyar deyildir. Allahın kitabı və Peyğəmbərin *(Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!)* dinamik sünnəsi onların nəzərində yəqinlik ifadə edirdi. Problemi istinad deyil, mətn (məzmun) üzərində düşünməklə həll etmək mümkün idi. Əsas diqqəti məzmunu vermək, onu Quran əsasında nəzərdən keçirmək Sünnəni təhriflərdən qoruya bilərdi. Əslində bu, Quranın öz üsuludur:

“Ey iman gətirənlər! Əgər bir fasiq sizə (pis) bir xəbər gətirsə, dərhal (onun doğruluğunu) yoxlayın” (əl-Hucurat, 6).

Ayədə söhbət şəxsləri deyil, xəbərləri aydınlaşdırıb dəqiqləşdirməkdən gedir¹. Şübhə yoxdur ki, dinlə əlaqəli xəbərlərin təsdiqlənməsi vəhylə nazil edilmiş kitab əsasında baş verir. O kitab ki, onu Allah qorumuşdur. Sünnə Quranın tətbiqi və əməli izahı olduğu kimi, Quran da Sünnəni təsdiqləyən izahdır.

Bu o demək deyildir ki, biz istinadı bütövlükdə rədd edirik. Güman olunurdu ki, istinad hədisləri “xəlbirləmə”də etimad göstərilən ilk addım olacaq, daha sonra

¹ Müəllifin argumenti çox zəifdir. Çünki ayədə göstərilmiş şəxslərin öyrənilməsinə ehtiyac yoxdur, onların fasiq olduğu aşkardır. Hər hansı informasiyanı yayan tərəfin kimliyi məlumdursa, təbii olaraq, diqqət onun gətirdiyi məlumatın doğru olub-olmadığına veriləcəkdir. Hədislərdə isə vəziyyət başqadır: hədisləri danışan şəxslərin hər şeydən əvvəl kimliyinin öyrənilməsi mövcud hədis materialının yoxlanılmasını asanlaşdıracaq metodoloji üsul kimi özünü doğrultmuşdur – *tərcüməçinin qeydi*.

isə hədislərin mətni Allahın kitabı əsasında nəzərdən keçiriləcək, nəticə etibarı ilə yerdə Allahın kitabının təsdiqlədiyi “hissə” qalacaqdı. Amma birinci addıma daha çox diqqət göstərilmişdi. Beləliklə, Sünnət ricalşünaslığın girovuna çevrilmişdir.

Bu metod hədis kitablarında toplanmış bütün hədislərin dəqiqləşdirilməsini təmin edə bilməz. Quran da, elmi metod da buna yox deyir. Həmin hədis kitabları eynidir, iyerarxik deyildir. Yəni, həm səhih, həm də daha səhih hədislərin toplandığı ayrıca kitablar yoxdur. Onların hamısı “səhih” hədisləri özündə cəm edir.

“Səhihlik” və ya “səhihdir” ideyası müsəlman düşüncəsində təhlükəli dərəcədə müqəddəslik qazanmış anlayışlardır. Bu anlayış ictimai həyatda mane olur. “Allahın kitabından sonra ən səhih kitab” anlayışı istinad ideyası və “nəql etmə” metodunun hakim kəsildiyi müsəlman zehniyyətinin məruz qaldığı metodoloji böhrandır. Quran səhihliyi ona görə qazanmayıb ki, səhih yolla nəql edilmişdir (ötürülmüşdür); əksinə, ona görə qazanmışdır ki, onu nazil edən Allah onun qorunmasına zəmanət vermişdir:

“Şübhəsiz ki, Quranı Biz nazil etdik və sözsüz ki, Biz də onu (hər cür təhrif və təbdildən; artırıb-əskiltmədən) qoruyub saxlayacağıq!” (əl-Hicr, 9).

Hər hansı bir kitabı Quranla müqayisə etmək Quranın mötəbərliyini digər xəbərlərin mötəbərliyindən fərqləndirə bilməyən zehniyyət problemdir. Quranın mötəbərliyi onun özündən gəlir, onu əzbər bilənlərin istinadlarından deyil! Hədislərin mötəbərliyinə gəlicə, o öz gücünü Quranın təsdiqindən almalı idi.

Hədis kitablarını yazanlar mətnin tənqidi ilə məşğul olduqlarını bildirməyiblər. Onlardan heç biri iddia etməyib ki, hədisləri bir-bir Quran əsasında nəzərdən keçirmişdir. Onların əsas işi ricalşünaslıq əsasında hədisləri toplamaqdan ibarət olmuşdur. Bəziləri topladıqları hədisləri “səhih” adlandırsalar da, bunu toplama və seçmədə istifadə etdikləri meyar və şərtlərə görə etmişdilər. Əgər onlar burada mütləq mənada “səhihliy”i nəzərdə tutsaydılar, onda necə ola bilərdi ki, eyni hədis bir alimə görə “səhih”, digərinə görə “zəif” sayılırdı?! Halbuki hər iki alimin kitabı “səhih” hesab olunur. Deməli, “Səhih” kitablarındakı hədislər eyni vaxtda aparılmış həm mətn, həm də istinad tənqidi işinin aparılmasına görə deyildir. Buna sübut həmin kitablarda “qərib” hədislərin olmağıdır. Əgər biz onları Quran əsasında nəzərdən keçirsək, hədislərdə ziddiyyətlərin, Quranın açıq-aydın ayələrinə əks məsələlərin olduğunu görərik. Heç bir “səhih” hədis kitabı bu haldan kənar deyildir.

6.11.2. Məzmunun tənqid edilməsi işi

Məzmunu tənqid meyarlarının müəyyənləşdirilməsi zəruri və aktualdır. Onlarsız keçinmək, təkcə istinadın tənqid edilməsi işi ilə kifayətlənmək doğru deyildir. Aşağıdakı səbəblərdən məzmunun tənqid edilməsi lazımdır:

1) İmam Şafei “Risalə” kitabında demişdir: “Peyğəmbərin (Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!) Allahın kitabı ilə yanaşı təsis etdiyi hər bir sünnə (əməl, söz...) ya oxşar mətn (*nəss*) olmaq, ya da “mücməl” ayələri Allahın adından izah etmək baxımından Allahın kitabına uyğundur. İzah “mücməl” məzmunla müqayisədə daha çox açıqlanmış şeydir... Peyğəmbər (Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!) danışdığı

dil və yaşadığı ölkə cəhətdən ərəb idi... O, bəzən (ümumi) ifadədən istifadə edib, “ümumi” fikri nəzərdə tutur, bəzən də “ümumi” ifadə işlədib “xüsusi” fikri nəzərdə tuturdu... (Peyğəmbər) bir şeyi haram, yaxud halal etməklə əlaqəli ümumi ifadəli (*mücməl*) sünnə təsis edir, başqa mövzuda isə bu “mücməl”ə əks düşən sünnə təsis edirdi. Buradan başa düşülür ki, o, haram etdiyi şeylə halal etdiyini, halal etdiyi ilə də haram etdiyini nəzərdə tutmayıb”¹.

İmam Şafei “Sünnənin mədədkarı” ləqəbi ilə tanınırdı. O, yuxarıdakı sözləri ilə bizə izah edir ki, hədislərin növlərini, onlardakı mətləbi rəvayət işini tənqid etmədən, diqqətlə təhlil edib araşdırmadan müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Belə təhlil göstərəcəkdir ki, hədis necə rəvayət olunub, onu eşidən şəxs onu necə nəql edib, necə əzbərləyib, necə çatdırıb və s.

2) Hədislərin çoxu, İmam Şafeinin də dediyi kimi, məzmunca rəvayət edilmişdir. Həmçinin onların çoxu “istinad maneələri”ni aşıb keçmişdir. Bəzi səbəblərdən “subyektiv istinad xəlbiri” onları dayandıra bilməmişdir.

3) Mətnin tənqid edilməsi işi istinadlardakı gizli qüsurları üzə çıxarmağa kömək edir, bəzən də istinadlardakı subyektivliyin hədislərin “zəif” və ya “səhih” olmasının müəyyənləşdirilməsinə təsirini azalda bilir. Biz “subyektivlik” dedikdə bir çox alimin təsis etdiyi, ravinin şəxsi görüşünə, başqa raviyə olan münasibətinə əsaslanan “zəiflik” və “səhihlik” hökmlərini nəzərdə tuturuq. Bəlkə də, buna görə Şafei və başqaları “mənə mötəbər ravi danışdı”, “mənə ittiham etmədiyim biri danışdı” və

¹ Məhəmməd ibn İdris əş-Şafei. ər-Risalə. Beyrut: “Dar ən-nəfais”, 1999, səh. 213, paraqraflar № 577, 578-580.

digər oxşar ifadələrdən istifadəyə adət etmişdilər. Nəticədə bunu obyektiv məlumatlara söykənən obyektiv hökm saymaq çətindir.

Rəvayət və dirayət hədisşünaslığı mütəxəssislərinə məlumdur ki, ricalşünaslıq kitablarını yazanlar, xüsusən məkkəli və mədinəli ravilərin bioqrafiyalarını tərtib etmədikləri halda, iraqılı və şamlı ravilərin tərcümeyi-hallarını yazmışdılar¹. Hədisşünas-alim Əhməd Şakir də bu fikri təsdiqləyir.

İstinadları tənqidlə məzmunu tənqid işi vəhdətdə götürülsə, tədqiqatçı hədisləri obyektiv şəkildə öyrənə bilər.

6.11.3. Məzmunu tənqid meyarları hansılardır?

Məzmunu (*mətn*) tənqid meyarlarına hədisşünaslardan çox fəqih və üsulşünaslar diqqət yetirmişlər. Çünki elə bir üsulşünas, yaxud fəqih, müctəhid yoxdur ki, onun hədis alimlərinin səhih bildiyi, bəzi müctəhidlərin istinad etdiyi, bəzilərinin də qəbul etmədiyi hədisi məqbul saymamağı faktı gəlib bizə çatmasın. Onların bu mövzudakı arqumentləri hədislərin mətni ilə əlaqəlidir.

Fəqih və üsulşünasların bu sahədə bizə qoyub getdikləri meyar və qaydaları bir yerə toplasaq, qarşımıza 19 ən mühüm meyar çıxacaqdır:

1) Hədis Quranın açıq-aydın və “möhkəm” ayələrinə, səhih və aydın məzmunlu hədislərə, yaxud dinin mütləq şəkildə məlum olan təlimlərinə zidd düşməməlidir;

2) Təcrübə və müşahidəyə zidd olmamalıdır;

¹ Məhəmməd ibn İdris əş-Şafei. ər-Risalə. Beyrut: “Dar ən-nəfais”, 1999, səh. 93, paraqraf № 306.

3) Dəyişməz və elmi cəhətdən sübut olunmuş təbiət qanunlarına, varlıq və kainat qanunauyğunluqlarına tərs düşməməlidir;

4) Rasional aksiomlara, qəti dəlillərə, dəyişməz təcrübəyə əks olmamalıdır;

5) Təbabət, astronomiya və digər elm sahələrində elmi cəhətdən isbatlanmış sabit qayda və anlayışlara zidd olmamalıdır;

6) Qüsurlu ifadələr, ərəb dilində ən fəsahtli nitqə sahib Peyğəmbərin dil üslubuna uyğun gəlməyən sözlər, yaxud həmin dövrdə işlədilməyən nitq elementləri ehtiva etməməlidir;

7) Şəriətə zidd olan iyrəncliyə çağırış, yaxud onu iqrar məzmunu daşımamalıdır;

8) Müdrik və aqıl insanların əhəmiyyət vermədikləri cəfəngiyat və axmaqlıq ehtiva etməməlidir;

9) Hər hansı bir məzhəbi, qrupu, qəbiləni təbliğ motivli olmamalıdır;

10) Qəti şəkildə məlum olan tarixi faktlara, aşkar əlamətlərin üzə çıxardığı, yaxud həmin faktlarla əlaqəsini və baş vermə tarixini mütəxəssislərin təsdiqlədiyi məsələlərə zidd olmamalıdır;

11) Hər kəsin şahidi olduğu böyük hadisələr, işlər haqqında bir-iki rəviyə istinadən xəbər verməməlidir;

12) Etiqadın əsasları ilə əlaqəli məqbul və ağlabatan məsələlərə (məsələn, Allahın atributları, peyğəmbərlərə aid məsələlər) zidd olmamalıdır;

13) Adi bir iş görə veriləcək savabın miqdarının ifrat formada şişirdildiyi, yaxud da kiçik günaha görə çox dəhşətli əzabdan bəhs edən məzmununda olmamalıdır;

14) Ravinin onu hədis danışmağa sövq edən maraqları olmamalıdır;

15) Keçmiş dinlər və mədəniyyətlərdən götürülmüş etiqad və fəlsəfi əhəmətlərə çağırış məzmununda olmamalıdır;

16) Məzmun və istinadda qüsurlar, təhrif, nöqsan, ziddiyyət olmamalıdır;

17) Böyük səhabələrin qeyri-məqbul hesab etdikləri hədislərdən olmamalıdır. Əgər onlar bir hadisəyə fərqli qiymət vermişlərsə, öz ictihadlarını təqdim etmişlərsə, həmin hadisəni dəlil göstərməmişlərsə, deməli, bizə çatmış rəvayət onların nəzərində səhih olmamışdır. Səhabələrin dövründə səhih sayılmayan rəvayət sonrakı dövrlərdə səhihlik qazana bilməz;

18) Ravi danışdığı bir hədisi: “Mən bunu rəvayət etməmişəm”, – deməklə inkar etməməlidir;

19) Ravi eşitdiyi məzmunu əlavə və əskikliyə yol vermədən başqalarına danışmalıdır.

Bu meyarların müəyyən hissəsi rəvayətlə, böyük hissəsi isə hədislərlə, yəni məzmunu və forması ilə əlaqəlidir. Bu metodlar öyrənməyə, tədqiqə əsaslanır. Bu metodologiya hələ də təklif və əlavələrə açıqdır. Biz sözügedən meyarlara diqqətlə nəzər salsaq, onları bir-biri ilə əlaqəli elementlərin əmələ gətirdiyi sistem halında görəcəyik. Onun təsis edilməsində bir çox metoddan: tarixi üsulşünaslıq və fiqh, dilçilik, elmi, analitik və digər kognitiv (məsələn, din sosiologiyası) metodlardan istifadə edilmişdir. Din sosiologiyası ona görə lazım olub ki, hədislərin meydana çıxdığı şərait yeknəsəq olmamışdır. Bu səbəbdən konstruktiv elmi tənqid olmadan keçinmək mümkün deyildir.

Bu metodologiya “zəif” hədislərlə “mübarizə” aparmaq, yaxud “qüsurlu” (*mə`lul*) hədisləri tənqid etmək üçün yaradılmayıb; əksinə, ona görə yaradılıb ki, səhih hədis kitablarına “sızmış”, istinad və məzmunu tənqid üsullarının birgə “süzgəc”indən keçməyən hədisləri “yoluna qoysun”.

Bu metodologiyayı “yenidən emal edib” təkmilləşdirmək təşəbbüsü hər kəsdən qabaq hədisşünaslıq mütəxəssislərindən gəlməlidir. Buna görə narahat olmağa dəyməz; əksinə, bu işə həvəslə başlamaq lazımdır. Onlar Sünnədən imtina etməməli, meydanı hər şeyi “didik-didik” edən Qərb tənqid elmini yamsılayanların xeyrinə boş buraxmamalıdırlar.

Müsəlman zehniyyətini təhrif edilmiş ideyalar həmişə məşğul etmişdir, indi də edir. Təkmilləşdirilmiş metodologiyaya ehtiyac çox böyükdür. Qurandan, onu izah edən səhih hədislərdən yapışmaq xilas olmaq deməkdir, qurtuluş deməkdir.

Şəriət ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrimizə təkidlə bildiririk ki, bu metodologiyadan imtina etməsinlər, onu təkmilləşdirsinslər, öyrənib-öyrətsinslər. Bununla da, onlar özlərini “qurañçılar” adlandıran şəxslərə fürsət verməyəcəklər. Həmin şəxslər heç qurañcı da deyillər, əksinə, müqəddəs mətnləri tənqid fəlsəfəsi və vasitələrindən təsirlənmiş qrupdur. Onlar güman edirlər ki, müsəlman ümməti belə tənqid fəlsəfəsindən məhrum qalıb. Halbuki müsəlmanlar tarixən belə tənqid metodologiyasının bir çox cəhətlərini tətbiq etmiş, başqa xalqlardan “rəvayət və istinad metodologiyası” və “istinadı tənqid” üsulu ilə fərqlənmişlər.

6.12. Keçmiş dinlərin başına gələnlərdən çıxarılacaq dərs

Din sosiologiyası mütəxəssisləri çox vaxt müxtəlif dinlərin dindar mənsuqlarında özünü göstərən təzahürlərin oxşarlığının şahidi olur. “İki qrupa bölünmə” fenomenini İslam dünyasından da yan keçməyib. Birinci qrupun mənsuqları vəhyə söykənən dini mətnlərdən hərfi-hərfinə yapışır, dini mətnlərlə əlaqəli nəzəri və əməli göstərişlərdə ancaq əvvəlkilərin təcrübəsinə istinad edirlər. Onları “sələfilər” adlandırmaq düzgün olardı. Onlar həm də “əhli-hədis” adı ilə tanınmışlar. Şüəlikdə bu qrup “əxbərilik” adlanır.

İkinci qrupun nümayəndələrinə gəlincə, vəhy mətnlərinə etimadı rədd etmir, amma Peyğəmbərin (*Ona Allahın xeyir-duası və salamu olsun!*) şərhlərinin dini mətnlərin yeganə və zəruri açıqlaması olaraq vəhyə aid edilməsi ideyasına tərəf çıxırlar. Peyğəmbərdən başqa şəxslərin izahları isə iltizam yükləmir: onlarla razılaşıb-razılaşmamaq səlahiyyətinə sahibik. Birinci məktəbin nümayəndələri Quran mətni və peyğəmbər izahını ehtiva edən “bütöv mötəbər mənbə paradiqması” təsis etməyə cəhd göstərmişdilər. Bu paradiqma, həm də ilk üç əsrə aid izah və tətbiq təcrübəsini ehtiva edir. Onlara görə, insanlar danışılanların təsdiq və tətbiq edilməsinə möhtacdırlar. Onlar iddia edirlər ki, bu, insanları təhrifə yol verməkdən qoruyacaq, dini mətnlərin öyrənilməsi və tətbiq edilməsində yarana biləcək bidət və yanlışların qarşısını alacaqdır. Beləliklə, rəvayətləri toplayıb, təsnif etmək metod, yaxud metod əvəzi hesab edilmişdi. Bu istiqamətin prioritetlərinin başında “eyibləmə (*cərh*) bəraət (*tədil*)”, “səhih bilmə”, “zəif hesab etmə”, “hədisləri dərkdə rəvilərin yamsılan-

ması” gəlirdi. Nəticədə mövcud biliklərlə kifayətlənən ətalət zehniyyəti formalaşdı. Bu üzdən biz hədisşünaslığın metodoloji bazasına yenidən nəzər salmağı, bu bazanın yenilənməsini təmin edən qaydaların müəyyənləşdirilməsini, həmin qaydaların yenilənmə və yeniləməyə qabil sistem halına gətirilməsini zəruri hesab edirik.

İkinci qrup (məktəb) tarixdə “əhli-rəy” adı ilə məşhur olmuşdur. Bu məktəb də mütəxəssislərə məlum bir çox müfəssəl məsələdə Sünnəni əsas götürmüşdür. Halbuki məhz həmin müfəssəl məsələlərə görə onlara “Rəy tərəfdarları” adı verilmişdir.

Özlərini “qurançılar” adlandıranlara gəlincə, biz tariximizdə onları aparıb çıxaracağımız “kök” (əsil-kök) tapa bilmədik. Çünki Allaha və axirətə inanan kimsə Peyğəmbərin sünnəsinin legitimliyini inkar edə bilməz. Qurançılar tarixdə bəzi qruplar, məsələn: xaricilər, mötəzililər və sünnilər arasında gedən tarixi polemikanın məzmununu düzgün başa düşə bilməmişdilər. Bu polemika istinad baxımından (hədislərin) rəvayət edilməsinin dəlil olub-olmamağı ətrafında getmişdir. Yəni, danışmağın, rəvayət etməyin özü dəlildir, ya yox? Daha sonra rəvayətləri təsnifat prosesi başlandı: ahad hədis nədir, təvatür hədislər hansılardır, hansı hədislər qəti bilik, hansıları təzmin ifadə edir və s.

Böyüməkdə olan bu nəsil (qurançılar) islam ənənəsini diqqətlə öyrənsə, görəcəkdir ki, səhvə yol vermiş, tələsik təhlillər aparmış, ənənəni bütövlükdə rədd etmişdir.

Qurançıların aid olduqları kökə gəlincə, xristianlıq və yəhudilik dini mətnlərinin tənqidi ilə məşğul olan, Müqəddəs Kitabı tənqid metodologiyası (Biblical Criticism) yaradan akademiyalardır. Onlar həmin metodologi-

yanın “nailiyyətləri”ni Quran və Sünnəyə tətbiq etmək istəyirlər. Qurançıların yanlış “Sünnənin dəlil olub-olmamağı müsəlmanlar arasında mübahisə mövzusu olmuşdur” iddiası bütün bunlara zəmin hazırlamışdır.

Bu üzdən biz hədisşünaslığın metodoloji bazasına yenidən nəzər salmağı, bu bazanın yenilənməsini təmin edən qaydaların müəyyənləşdirilməsini, həmin qaydaların yenilənmə və yeniləməyə qabil sistem halına gətirilməsini zəruri hesab edirik. Bu sistem ətalətə məruz qalmayacaq, dini mətnlərin tənqid edilməsində müasir biliklərin səbəb olduğu böyük dəyişikliklərə münasibət bildirəcəkdir.

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
-----------------	---

Birinci fəsil

Nübüvvət və peyğəmbərlərin vəzifələri

1. “Nübüvvət” və “risalət” məfhumları	7
1.1. Nübüvvət və bəşərilik baxımından nəbi kimdir?	7
1.2. “Nəbi” anlayışı	8
1.3. “Rəsul” anlayışı	9
1.4. Nübüvvət və risalət bir-birindən nə ilə fərqlənir?	10
1.2. Quranda peyğəmbərlər (nəbilər)	15
1.2.1. Həzrət Məhəmmədin əvvəlki peyğəmbərlərlə əlaqəsi	16
1.2.2. Həzrət Məhəmmədin peyğəmbərlikdən qabaqkı ibadəti əvvəlki dinlərə görə idimi?	17
1.3. Nəbilərin vəzifələri	18
1.4. Sonuncu Peyğəmbərin vəzifələri	19
1.4.1. Tilavət	19
1.4.2. Çatdırma (təbliğ)	20
1.4.3. Açıqlama, bəyan etmə (bəyan).	20
1.4.4. Məsləhət vermək (nəsh)	22
1.4.5. Kitabı və hikməti öyrətmək	22
1.4.6. Ağıl və könülləri tərbiyə etmək (təmizləmək, paklamaq)	23
1.4.7. İnsanlara özünə uymağı öyrətmək	23
1.4.8. Yolu tutub getməyi, tabe olmağı öyrətmək.	25
1.4.9. Doğru yolu tutub getməyi öyrətmək	25
1.4.10. İnsanlara nümunə götürməyi öyrətmək.	27

1.4.11. Qayğı və hamilik.	28
1.5. Əvvəlki dinlər və sonuncu peyğəmbərlikdə “ilahi əlamət” (ayə) məsələsi.	29
1.5.1. Qurana görə “ayə” və “möcüzə” məfhumlarının fərqi	30
1.5.2. Dilçilik və Qurana görə möcüzə məfhumu.	31
1.5.3. “Ayə” sözünün leksik mənası	32
1.5.4. Peyğəmbərin kəlamlarında “ayə” anlayışı	33
1.5.5. Qurani-Kərimdə “ayə” anlayışı	33
1.5.6. Quranda “ayə” və “ayət” sözlərinin mənaları	34
1.5.7. Peyğəmbərlərin “əlamətlər”i (möcüzələri).	35
1.5.8. Qorxutma və meydanoxuma motivli ayələr	36
1.5.9. Sonuncu peyğəmbərliyin möcüzəviliyi.	37
1.5.10. Sonuncu peyğəmbərlik və xüsusiyyətləri.	43
1.6. Həzrət Məhəmmədin sünnəsi digər peyğəmbərlərin təcrübə və “yollar”ının xülasəsidir.	44

İkinci fəsil

Sünnə: məfhum, yoxsa termin?

2.1. “Sünnə” məfhumunun məzmunca təkamülü	47
2.2. Məfhum nədir?	48
2.3. Qurani-Kərimdə “sünnə” məfhumu	50
2.4. “Sünnə” sözünün lüğəvi mənaları	51
2.4.1. “Sünnə” sözünün mənşəyi.	52
2.4.2. Sünnə “ənənə” mənasını verirmi?.	53
2.5. Peyğəmbərin sünnəsində “sünnə” anlayışı	55
2.6. Səhabələrin leksikonunda “sünnə” sözü	56
2.2. “Sünnə” termininin semantik təkamülü	57
2.2.1. Məna dolaşıqlığı.	60
2.2.2. Hicri I əsrin sonu – II əsrin əvvəllərində “Sünnə” anlayışı	60

2.2.3. Sünnə və hədis	.61
2.2.4. Müxtəlif ixtisas sahələrinin terminologiyasında “Sünnə” anlayışı	.63
2.2.4.1. Üsulşünaslar	.63
2.2.4.2. Fəqihlər.	.64
2.2.4.3. Hədisçilər	.64
2.3. “Sünnə” anlayışı ilə əlaqəli məfhumların semantik təkamülü	.65
2.3.1. “Fiqh” anlayışının semantik təkamülü	.65
2.3.2. “Rəy” anlayışının semantik təkamülü	.68
2.3.3. “Nəss” anlayışının semantik inkişafı	.70
2.3.3.1. “Nəss” sözünün lüğəvi mənası	.70
2.3.3.2. İmam Şafeinin yaradıcılığında “nəss” anlayışı.	.71
2.3.3.3. Ümumi ənənə və terminoloji fiqh üsulşünaslığında “nəss” anlayışı	.72

Üçüncü fəsil

Quran – qurucu mənbə, Sünnə isə tətbiqi izahdır

3.1. Giriş.	.77
3.2. Vəhy anlayışı	.78
3.2.1. Vəhy nə deməkdir?	.79
3.2.2. “İlham” sözünün lüğəvi mənası.	.81
3.2.3. “Qurandaxili və qurandanxaric vəhy” anlayışı	.85
3.3. Sünnə və “bəyan” nəzəriyyəsi	.96
3.3.1. İmam Şafeinin yaradıcılığında “bəyan” anlayışı.	.98
3.3.2. İltizam yükləyən izah (əl-bəyan əl-mülzəm)	.99
3.3.3. Üsulşünaslara görə “bəyan” anlayışı	100
3.3.4. “Bəyan” termini	101
3.4. Sünnənin Qurana təhkim edilməsi	103
3.5. Sünnə ilə məşguliyyətin metodoloji problemləri	110

3.5.1. Üsulşünaslıq ənənəsinin problemləri	113
3.5.2. Sünnə ilə məşğuliyyətə fiqh metodologiyasının hakim kəsilməsi	115
3.5.3. İstinad metodologiyasının müstəsnalığı	118

Dördüncü fəsil

Hədislərin rolunun qabardılması: tarixi baxış

4.1. Giriş.	123
4.2. Öyrənən nəsil	123
4.2.1. Rəşidi xilafəti dövründə Sünnə ilə məşğuliyyətin metodologiyası	126
4.2.2. Peyğəmbərin əməlləri ikiye bölünür	128
4.3. Rəvayətçi nəslin meydana çıxması	129
4.3.1. Ömər ibn Əbdüləziz və hədislərin yazıya köçürülməsi.	131
4.4. Fəqihlər və fiqh nəslə	131
4.4.1. "Quran Sünnədən əvvəl gəlir" deyiminin "hökmlərdə Sünnənin Quranı qabaqlaması" iddiasına əks olmağı.	138
4.4.2. İstinad metodologiyasının meydana çıxması	139
4.5. Təqlidçi nəsil	142
4.6. Rəvayətlər Qurandan üstün deyildir	144

Beşinci fəsil

Hədislərin yazıya köçürülməsinin tarixi konteksti

5.1. Giriş.	148
5.2. Hədislərin yazıya köçürülməsi və yəhudi və yunan mədəniyyətinin təsiri	151
5.3. Yazıya köçürülmə haqqında bizə çatmış hədislərə baxış	158
5.3.1. Yazıya köçürməni qeyri-məqbul hesab edən hədislər.	158
5.3.2. Yazıya köçürməyə icazə verən hədislər.	158

5.3.3. Səhabələrin dövründə hədislərin yazıya köçürülməsi	159
5.3.4. Tabiiilər dövründə hədislərin yazıya köçürülməsi	161
5.3.4.1. İkinci tabiiilər dövründə hədislərin yazıya köçürülməsi . .	162
5.3.5. Hədislərin yazılmasının tərəfdarları və əleyhdarları arasında çəkişmə.	164
5.3.6. Rəvayətmə ənənəsinin meydana çıxması və inkişafı	167
5.3.6.1. Mövcud vəziyyət	167
5.3.6.2. “Rəvayət” ənənəsinin inkişafı	169
5.3.6.3. Ömər ibn Əbdüləziz tərəfindən hədislərin cəm edilməsi məsələsinin tarixi kontekstdə öyrənilməsi	172
5.3.6.4. “Müvəttə” əsərində İmam Malikin metodu	174
5.3.6.5. “Müvəttə” və “Səhihi-Buxari” kitabları.	176
5.3.6.6. Ricalşünaslıqda Buxarinin fiqh metodologiyası	179
5.3.7. Yazıyəköçürmə ənənəsi nə ilə nəticələndi?	182

Altıncı fəsil

Hədisləri rəvayətin dəlil olub-olmamağı məsələsi

6.1. Giriş.	190
6.2. “Öyrənən” və “rəvayətçi” nəsilərə görə Sünnənin və Sünnəni rəvayətin dəlil olub-olmamağı məsələsi.	191
6.3. Fiqh imamlarının Sünnə ilə məşğuliyyətə münasibəti	192
6.3.1. İmam Əbu Həlifə	193
6.3.2. İmam Malik	194
6.3.2.1. İmam Malikin ideyalarının kvalitativ təsnifatı (“Müvəttə” əsəri əsasında)	195
6.3.3. İmam Şafei	197
6.3.4. İmam Əhməd ibn Hənbəl	199
6.3.5. İmam Zeyd ibn Əli	202
6.3.5.1. Zeydilik məzhəbi və Sünnə: “ahad” hədislər	202
6.3.5.2. Zeydiliyə görə ahad hədis rəvilərini üçün qoyulan şərtlər . .	203

6.3.6. İmam Sadiq	204
6.4. Rəvayət və dirayət hədisşünaslığı.	206
6.4.1. Elm dedikdə nə nəzərdə tutulur?	206
6.4.2. Elmləri ilk dəfə təsnif edən sünni alimlər	207
6.4.3. İmamıyyə şüalarına görə elm anlayışı	208
6.4.4. Zeydilik.	209
6.4.5. Rəvayət hədisşünaslığı	209
6.4.6. Dirayət hədisşünaslığı	210
6.4.7. "Ahad" və "mütəvatir" hədislər	213
6.4.7.1. Mütəvatir hədislər.	213
6.4.7.2. Mütəvatirliyin mümkünüyü	215
6.4.7.2. Ahad hədislər	216
6.4.7.3. Ahad hədislərin zənn ifadə etməsi	217
6.5. Erkən və sonrakı dövr hədisşünaslarının yaradıcılığında metodologiya fərqləri	219
6.6. Üsulşünaslıq metodologiyasının sonrakı dövr hədisşünaslarına təsiri.	223
6.6.1. Əvvəlki və sonrakı metodlar arasında fərqlərin olduğunu göstərən faktlar	224
6.7. Obyektiv və subyektiv iddialar baxımından hədis ricalşünaslığı	229
6.7.1. Tərif	229
6.7.2. Mövzusu	230
6.7.3. Səhabə kimdir?	230
6.7.4. Səhabəlik necə müəyyən edilir?	232
6.7.5. Səhabələrin adilliyi məsələsi	233
6.7.6. Səhabələrin biliyi (elmi)	234
6.8. Ricalşünaslıq terminləri	235
6.8.1. Metodoloji sistemləşdirmə və subyektiv ictimai baxımından cərhü tə'dil elmi və ricalşünaslıq	235
6.8.2. Cərhü tədilə dair mülahizələr	239

6.9. Ricalşünaslığın metodoloji problemləri.	240
6.9.1. Tədlis və müdəllis.	240
6.9.2. Yalan	241
6.9.3. Məchulluq	242
6.9.4. Əyalətbazlıq	243
6.9.5. Emosionallıq.	244
6.9.6. Təqlid.	244
6.9.7. Fiqh və kəlam məzhəbçiliyi	245
6.9.8. “Cərh” və “tə`dil” məsələlərində sui-istifadə halları	245
6.10. Ravilərdə hafizə dəqiqliyi (zəbt) məsələsi.	246
6.10.1. Hafizədətutma	247
6.10.2. Məzmunca rəvayət.	248
6.10.3. Yazılı yaddasaxlama	250
6.11. İstinad və məzmun tənqidi haqqında	250
6.11.1. Elmilik baxımından istinad	251
6.11.2. Məzmunun tənqid edilməsi işi	254
6.11.3. Məzmunu tənqid meyarları hansılardır?	256
6.12. Keçmiş dinlərin başına gələnlərdən çıxarılacaq dərs	260

